

*Світлій пам'яті
моїх батьків
Марти і Михайла
ПРИСВЯЧУЮ*

**Іван
МАМЧУР**

**НАС
ДОЛЯ
СВІТАМИ
ВОДИЛА**

Сторінки пережитого

Видавництво
«АФША»
Львів - 2009

УДК 94(4Укр) „19”

ББК 63.3(4УКРЗ)

М 22

Ця книжка вийшла до друку завдяки фінансовій допомозі побратима Ігора Кришталовича, колишнього воїна Першої Української дивізії Української Національної Армії, учасника боїв під Бродами, і його дружини Ліди, у пам'ять його братів Ярослава і Володимира.

Іван Мамчур

М 22 Нас доля світами водила. Сторінки пережитого. Львів. видавництво, 2009. – 368 с.+68 фото.

ISBN 978-966-325-126-4

Автор книжки народився 17 травня 1925 р. у селянській родині Марти і Михайла Мамчурів. Освіту отримав спочатку в початковій школі в рідному селі, а згодом в польській школі у Брюховичах. У 1939 р. поступив у Державну Академічну з українською мовою навчання гімназію, але війна перекреслила усі плани юнака.

За часів німецької окупації вчився в гімназії, звідки в 1944 р. в юнацький вишкіл у Мальті, а потім вступив у ряди дивізії “Галичина”, де пройшов підстаршинський вишкіл. Там ця подія співпала із закінченням війни. З приятелем Юліаном Волянським подалися в Україну, до Львова. Затриманий чекістами, був засуджений на тривале ув'язнення в Медвеж'єгорських та Кенгірських таборах ГУЛАГу.

Вийшов на волю 27 жовтня 1954 р. Навчався у вечірньому Будівельному технікумі, який закінчив з відзнакою в 1957 р. Далі навчався у Московському Інженерно-будівельному інституті. На Україну повернувся в 1960 р. і працював у Будівельному тресті Івано-Франківська під різними назвами аж до виходу на пенсію у 1991 р. З настанням Незалежності України став членом Товариства Політв'язнів, членом Галицького Братства колишніх вояків 1-ої дивізії Української національної Армії. До вимріяного Львова переїхав у 1998 р. Бере активну участь у громадянській роботі з відновлення пам'яток історії та культури рідного краю.

Мемуарна розповідь “Нас доля світами водила” – друга книжка Івана Мамчура.

ББК 63.3(4УКРЗ)

У виданні використано карти з книги –
УБІЄННИМ СИНАМ УКРАЇНИ. САНДАРМОХ.

Товариство української культури “Калина”, Петрозаводськ, 2006 р.

ISBN 978-966-325-126-4

© Іван Мамчур, 2009

ТОЙ, ХТО ПАМ'ЯТАЄ

Українці як нація в ХХ столітті витримали ще один потужний виклик на виживання, – може, найпотужніший із тих всіх випробувань, що спадали на них протягом історії, – настільки сильний і страхітливий, що, якби в 1944 році вистачило вагонів здійснити “проект Берії-Жукова” з ініціативи Сталіна, то дотепер вже й сліди української нації загубилися б у казахських степах чи в “тайожних чащах” Росії. Українці вистояли й відповіли на виклик утворенням самостійної держави – України.

Отже, ті з українців, що жили в 40-х – 50-х роках ХХ століття і брали участь у тій чи іншій мірі в боротьбі за волю, а відтак і натерпілися в більшовицьких тюрмах та “ГУЛАГах” і жили, мають що розповісти. На жаль, не в кожній людині є дар до змістовної розповіді, а тим паче – висловлювання своїх думок на папері.

Іван Мамчур, на щастя, володіє тим даром. А також доброю пам'яттю, спостережливістю, аналітичним розумом. З-під його пера і приходять до читача змістовна й цікава книга спогадів про пережите.

*А довелося йому ще юнаком вступити в лави ОУН. І безпосередньо виконувати завдання про-
воду, що стосувалися патріотичного чину на
рідних теренах. За німецької окупації, коли ви-
зріла ідея вступити українцям у військові фор-
мування чужинців – для здобуття належного
військового вишколу, для оволодіння зброєю (за
прикладом Українських січових стрільців у
Першій світовій війні), щоби за першої нагоди
творити національну армію для створення
своєї державності, Іван Мамчур опинився в
юначій частині дивізії „Галичина”. Із капіту-
ляцією Німеччини він не подався на Захід, а
повернувся в рідні краї, з наміром вступити в
УПА, – маючи вже достатні військові знання.
Але зла доля розпорядилася по-своєму. Його ар-
ештовують „чекісти” й він потрапляє у смер-
тельні триби советської репресивної машини –
від львівської в’язниці, до гулагівських таборів
та Кенгірського концтабору, де бере участь у
широковідомому повстанні “зеків”, жорстоко
придушеному регулярними військами. Тоді за-
гинуло більше п’ятисот ув’язнених, – їх пост-
ріляно, почавлено траками танків.*

*Цьому “сюжетові” і Власному життю, спов-
неному докладних описів подій, ситуацій, жит-
тєвих перетерпінь, діянь у підпіллі, мук і стра-
ждань в ув’язненні й у таборах, що супрово-
джували “головного героя” відводиться цент-
ральне місце в розповіді-спогаді Івана Мамчура.*

Треба віддати належне авторові: завдяки його винятковій спостережливості (очевидно, приготився військовий вишкіл у дивізії), дивовижним чуттям та чіткій пам'яті, його письмо відзначається докладністю та багатством деталей, – що їх, може, хто інший упустив би – від цього текст втратив би в образності й пластичності оповіді. Тому розповідь Івана Мамчура матиме виняткове значення не лише як свідчення про долю поодинокі людини в часи лихоліть, але і як матеріал/ необхідний для дослідників епохи, вчених, істориків, пропагандистів українського визвольного руху.

Історія поневірянь та боротьби Івана Мамчура, на перший погляд, – типова для сотень тисяч його ровесників, сучасників, що були втягнуті у вир тогочасних визвольних змагань. З рядів цих борців на нинішній день прийшло в українську мемуаристику чимало талановитих авторів, які чи то в прозовій, чи в поетичній формі образно й документально відтворили найголовніші епізоди, картини, діяння руху за визволення України з німецького ярма та з лабет російсько-більшовицької “імперії зла”. Серед найбільш яскравих книг цього ряду варто назвати трилогію Богдана Козута “Під чорними вітрами”. Романи Івана Кривуцького “Де срібнолентий Сян пливе...” та “За полярним колом”, роман Богдана Допіри “Сіроманці”, серію книг Івана Губки “У царстві сваволі”, Петра Василевського “Раби комуністичного ГУ-

ЛАГу не скорились”, Євгена Грицака “Із-за ґрат”, О.Войцехівської-Рафальської “Нас було десять тисяч у Кенґірі”, ІДванова “Колима” тощо. Здавалось би, тема вичерпана, вже нема що цікавішого чи вагомішого додати до яскравих розповідей високоталановитих авторів.

Проте книга-спогад Івана Мамчура не виглядає ні зайвою, ні слабшою, ні вторинною. Навпаки, маємо своєрідне, оригінальне свідчення того, що гідно доповнює ряд кращих творів цього жанру, займає в мемуаристиці власну нішу, – хоч би розповіддю про юначий підріст дивізії “Галичина”...

Книга потрібна як і сучасному читачеві, так і читачам прийдешніх поколінь для виховання свідомості істинного українця, сина своєї землі; плекання поваги до героїки тих поколінь, що виборювали незалежність і свободу України.

Що характерно, Іван Мамчур не заспокоївся й після звільнення з таборів. І навіть тепер, у похилому віці, продовжує діяльну працю. Він – один із ініціаторів побудови в рідному селі пам’ятника борцям за волю України, на місці висипаної могили на честь проголошення “Відновлення Незалежності” за його проектом та участю споруджено пропам’ятний знак. А на Рокишнянському цвинтарі побудовано пам’ятник на братській могилі 13-ти повстанцям, які загинули в бою з чекістами в 1945 р. Іван Мамчур для цієї святої справи подав власний проект і встановив прізвища загиблих.

У 2004 році за редакцією лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Романа Лубківського він видав історико-краєзнавчий нарис “Королівське село Рокитно”, де висвітлив історію рідного села. Ґрунтовно розповів про людей, що відзначилися чи добрими справами в господарці, чи талантами в культурі – в діяльності “Просвіти”, чи мужністю у національній боротьбі, чи загинули на фронтах Другої світової війни або відбули більшовицьку каторгу. Досвід роботи над попередньою книгою, очевидно, немало прислужився при написанні й нового твору – книги-спогаду, книги-сповіді.

Будемо сподіватися, що ця цікава потрібна книга матиме щасливу читацьку долю!

*Левко РІЗНИК,
Лауреат Літературної премії
імені Олесь Гончара*

ЮНАЦЬКІ ДНІ

Тривожне очікування на списки, які підтверджували результати іспитів, позаду. Мене зарахували в учні Державної Академічної Гімназії з українською мовою навчання (головна). Батьки мої були безмежно раді. В родині ожила мрія, що, отримавши матуру, син здобуде кращі умови для життя, а, може, навіть і піде на вищі студії.

Але все це було тільки в мріях. Поляки, перш ніж дати працю “русинові”, вимагали, щоб той переніс метрику із Греко-католицької церкви в Римо-католицький костел (тим самим він ополячувався). У народі таких людей зневажали, називали хрунями, перекінчиками, над ними глузували, їх бойкотували. Такі почувалися чужими серед односельців...

Українці, загнані окупантами в глухий кут, шукали якогось виходу, хотіли піднятися до рівня іншого народу. Щоб дати дітям вищу освіту, батьки відправляли їх у чужі краї – Чехословаччину, Німеччину, Австрію, вільне місто Данціг, – туди, де без труднощів можна було вчитися. Але, навіть осягнувши освіту на чужині, в своєму краї застосувати її не було змоги.

...Вже батьки придбали все необхідне для навчання: шкільне приладдя, гімназійне вбрання та нарукавний щиток з номером гімназії – 571. Полагоджені були справи в бурсі, що містилася недалеко нашої гімназії, на вул. Хшановської, 9. Вже я жив думками гімназиста, хоча насправді не уявляв собі його. Заняття повинні

були початися в понеділок, бо 1 вересня випадало на неділю. Батькові виникла потреба поїхати до Львова, і щоб дати мені змогу краще пізнати місто, взяв мене зі собою. Полагодивши усі свої справи, в другій половині дня зайшли до ресторану, що на Городоцькій, аби трохи підкріпитися. В залі людей було мало, – лишень ті, які, попиваючи пиво, розмовляли про політичний стан Польщі. А треба сказати, що в той час війна вже “висіла на волоску”.

Гітлер опублікував свою програму в книзі “Майн Кампф”, був проведений “аншлюс” Австрії. Польща, користуючись нагодою, забрала в Чехословаччини Заользе. Угорщина, отримавши згоду в Гітлера, загарбала Закарпатську Україну. Створилася вісь – Німеччина-Італія, а потім долучилася і Японія. Польща заручилася своєю незалежністю у Франції та Англії. Все це була відкрита тема до політичного роздумування, тим більше, що Німеччина вимагала у Польщі коридор для походу на схід. Під час таких гарячих суперечок знадвору почали доноситися сильні вибухи. Хтось із присутніх навіть пожартував: “Ось, маєш, почалася війна”. Патріотично ж налаштовані поляки заявили, що “скоріше будемо в Берліні коней купувати, ніж вони сюди придуть”, і один перед другим почали доказувати свій патріотизм. А вже через невеликий відтинок часу (ми ще були в ресторані), як вулицею несли поранених у лікарню. Бомбардували залізничний двірець.

Так почалася німецько-польська війна. Ми з батьком негайно покинули ресторан і виїхали додому... Стало відомо, що Польща оголосила мобілізацію, але забрати молодь в армію вже не встигла, а з тими військами та військовою технікою, яку на той час мала, протиставити себе мілітарній Німеччині не мала змоги. Почалися відступи на схід, і досягнувши Східної Галичини, частина військ подалася в Румунію, частину роззброїли нашвидкуруч організовані з’єднання ОУН.

Воєнні дії закінчилися блискавично. Польща була завойована за три тижні. Українці, яким польське панування добре дошкулило, радо вітали німецьку армію, вважаючи її визволителькою.

Радість була короткою, бо згідно із таємною угодою між Молотовим та Ріббентропом території, заселені українцями (тобто Західну Волинь і Східну Галичину до рік Сян і Буг) віддали Радянському Союзу. Звичайно, про таку угоду ми не знали, але німецькі вояки говорили: “Ми відступаємо, бо так потрібно, але незабаром повернемося”.

17 вересня 1939 р. усю територію, згідно із домовленістю, окупували радянські війська. Доки кордони ці не були визначені і не укріплені військами, десятки тисяч українців перейшли в новостворену Генеральну Губернію.

Нову, “визволену” територію України, треба було узаконити і тому вже 27 жовтня 1939 р. “вибрані” депутати Народних Зборів Західної України ухвалили включити Західну Україну до складу УРСР. Зараз же після “возз’єднання” радянська влада почала насаджувати порядки, якими жив увесь Союз. Зробили новий адміністративний поділ та розчленили територію, щоб населення, котре перебуває в цьому районі, було під пильним оком силових структур системи. Перестали існувати всі українські товариства, об’єднання, партії. Запанували радянські закони.

Хоча наше село Рокитно було розташоване далеко від магістральних доріг і не мало якогось стратегічного значення, проте наповнилось окупантами. Новоприбулі зі сходу війська (мабуть, із тактичних міркувань) перш ніж зайняти постійні місця базування, заповнили міста, селища та села, щоби показати свою військову потугу.

При появі в селі перших частин тих військ, люди, збившись у групи, з цікавістю приглядалися до “народних захисників”, даючи їм свою оцінку, бо ж знали вони, – не польське (гонорове) військо, та вже встигли

познайомитися з німецьким (войовничим); і ось зустріч з нашими “єдинокровними”, тими, які виконують місію “визволення” братів, які століттями мучилися в неволі, були в рабстві, працювали на панів...

У свої 14 років я ще не міг розуміти політичних подій, але оцінити їх у порівнянні, міг. Тож бачив я піхотинців у кирзових черевиках з обмотками, пояс, як також пасок на гвинтівці, були портяними гімнастерки поношені і вицвіли від часу. Все це викликало якесь співчуття. Перше, що зацікавило “вояків”: “де пан”, – а дізнавшись його адресу, рушили туди. Але їх випередив селянин, який побіг стежкою навпростець і попередив пана, що до нього прямують “визволителі”. Пан Ішковський покинув усе своє майно і лишень з родиною городами втік до Львова. На своє подвір’я більше не повертався. І хоча селяни добре ставилися до нього, після того, як він пішов, з дозволу нової влади, усю господарку розтягнули. А садиба згодом, мабуть, через необережність, згоріла. У селі організували міліцію, створили адміністрацію, “вибравши” голову і секретаря сільради, котрі, в свою чергу, розділили село на десятихатки. Незабаром до села зачастили представники райкому, райвиконкому, міліції, фінвідділу т. ін. У селі, де спільнота невеличка, появились “класові вороги”. І якщо до приходу радянської влади в селі панувала злагода, постало правило стежити за поведінкою сусіда, родича та доносити про це відповідним органам.

Одночасно з реформуванням адміністративного устрою в області Академічна гімназія у Львові також підпала реформуванню. Ліквідовану гімназію перейменовано в середню школу № 1. В класах зняли хрести, а на їх місце повісили портрети Сталіна. Тоді виникла в народі приповідка: “Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні”. Навчання в школі розпочалися наприкінці вересня 1939 р. Викладацький склад був значно поновлений, новоприбулі кадри з досвідом побудови Радянської вла-

ди були привезені зі східних областей України. Директором була призначена якась Боцва Юлія, математику викладав Харченко. У класі з'явилося багато учнів родом із східних областей України, – дітей тих батьків, які зайняли у Львові адміністративні посади. Вони були комсомольцями і повинні були показати нам зразок нового життя. Оскільки в школі був прекрасний гімнастичний зал, часто приїздили групи артистів, співаків, майстрів спорту, намагалися залучити нас до спільного прославлення Радянської системи і наймудрішого із мудрих – Сталіна. Тоді я вперше від отих “гастролерів” почув Інтернаціонал “Повстаньте гнані і голодні”. Цей гімн знедолених навів мене на міркування: як же воно в'яжеться з тими подіями, які відбулися і відбуваються в цій “вільній країні – Радянському Союзі”? Голод, винищення інтелігенції, масові арешти вже тут, у Львові.

Ідучи до зими, потрібно було відповідно вдягнутися, а оскільки я виростав і запасу одежі не міг мати, тим більше, що взуття вже зносилося, батьки мені дали гроші, щоб я сам собі купив черевики. У взуттєвому магазині їх не було і я чекав, навідуючись щоденно туди, коли привезуть. Нарешті продавець, бачачи мою настирливість, повідомила, що завтра повинні привезти партію взуття. Щоб купити черевики, зайняв я чергу ще вчора. Таких, як я, було багато, і всі ми стояли в черзі, очікуючи завтрашнього дня. Вночі стояти в черзі не дозволялося, міліція періодично підходила до нас і розганяла чергу, погрожуючи, що коли ми будемо і далі збиратися, то нас арештують. Залишити чергу і прийти завтра ми не могли, бо “завтра” вже будуть інші люди, які не визнають нашу чергу. Тоді ми вирішили (а було нас, таких “впертих”, більше двадцяти осіб) періодично підходити до магазину, де стояло 2-3 особи і доповідати що ми є, а решта часу проводити в мандрях по темних вулицях міста. Вже було опівночі, коли по вул. Глибокій проїхало вантажне авто з написом на будці “хліб” і

зупинилося біля одного триповерхового будинку. З авта вийшло двоє чоловік, одягнутих в шкіряні куртки (характерна одяга чекістів), і пішли до брами будинку. Третій військовий-шофер, також озброєний, вийшов із кабіни і терпляче очікував, періодично поглядаючи на вікна будинку. Мене зацікавила ця сцена, і я з-за рогу іншого будинку потайки приглядався, чому так пізно озброєні люди заходять в чужі помешкання. Через декілька хвилин у вікнах 3-го поверху засвітилося, а ще за певний час з будинку простували військові, а з ними чоловічина, одягнутий цивільно. Відчинивши двері в будку з написом “Хліб”, військовики заштовхали туди людину, котру вели зі собою, туди ж сів один із супроводжуваних. Другий, разом із шофером, сіли в кабіну, і машина від’їхала. Операція арешту пройшла спокійно, так що, напевно, і сусіди про це не знали. Це була моя перша зустріч з фактом підлої діяльності працівників НКВС. В основному “працювали” вони ночами, приховуючи свою “діяльність” від людей. Дочекавшись дня, а потім ще привозу товару, вже біля обіду, підійшла черга, і закінчилися мої поневіряння. Вибору не було, взяв те, що мені запропонували.

Як уже згадував, одночасно з зарахуванням в учні гімназії, отримав я місце для проживання в бурсі, що на вул. Хшановської. Тут проживали учні Академічної гімназії та Торговельної школи, що була утримувана Греко-католицькою церквою під патронатом с. п. Митрополита кир А. Шептицького. Менш забезпечені учні мешкали в бурсі безоплатно, а решта сільських дітей – на добровільних датках. Звичайно, оплату проводили сільськогосподарськими продуктами, і така система існувала в перші місяці Радянської влади. Директором-виховником молоді в бурсі був колишній професор гімназії, вже старша людина, громадський діяч В.Зубрицький. А бурса? Це був заклад, куди з’їжджала молодь чи не з усієї Галичини, – ще не сформоване,

але в перспективі – майбутнє українське громадянство. Там не тільки ми жили, але нас там і виховували, відкривали світ. Ми потрапили в середовище національно свідомих людей, брали з них приклад.

У бурсі перебували учні усіх класів, включаючи і здібних ліцеїстів. Директор вибирав з кращих цензора, котрому довіряв групу молодих хлопців. Він відповідав (звичайно ж, морально) за нашу успішність в навчанні та наше виховання як духовне, так і фізичне. Тут існувала “залізна” дисципліна, був розпорядок дня та графік, завдяки якому ми жили та встигали виконувати усе заплановане на день.

Уранці дзвінок будив нас, а дзвонив сам директор-виховник п. В. Зубрицький, який мав свою канцелярію на 1-му поверсі, де й ночував. На подвір'ї відбувалася спільна гімнастика, за нею умивання та наведення порядку, збір у їдальні, де після молитви був сніданок, далі – знову молитва. Зібравши необхідні на цей день книги, ішли в школу. Другий сніданок отримували в школі, а десь біля 14 год. поверталися в бурсу, де на нас чекав обід. Незважаючи на тодішні умови, директор своїм старанням зумів забезпечити нам достатнє харчування. Це була людина високоосвічена, національно свідомо, висококультурна, з батьківським серцем до нас.

Якось одного разу, коли батько привіз продукти в рахунок мого проживання, директор поскаржився йому на непотрібне втручання нової влади в життя бурси. Заявив, що боїться за себе... Після обіду була година відпочинку, під час якої можна було полежати, написати додому листа. Потім заходили ми в читальну залу, де, готуючись до завтрашніх занять, можна було отримати консультацію у свого цензора (моїм цензором був ліцеїст Микола Дзюма, родом із Горожанки Великої). В залі панувала тиша, нікому ні в думці не було порушити її. Тут були люди, котрими захоплювалися, вірили, що вони бажають нам добра. Після тригодинних

занять можна було попросити дозволу директора на вихід за межі бурси до товаришів, знайомих чи в кіно. Звичайно, п. Зубрицький не відмовляв нікому. О 19.30 була вечеря, і знову – перед вечерею і після неї – молитва. Після вечері був вільний для особистих занять час, а о 22.00 бурса стихала. Був дзвінок, невеликий інтервал, і після нього директор як виховник відвідував кожну із кімнат, а переконавшись, що все гаразд, ішов у свій кабінет, де разом з персоналом обговорював день, який минув, та вирішував проблеми наступного. Таким був розпорядок дня в бурсі (всього біля трьох місяців), потім бурсу перейменовано в гуртожиток. Заборонили молитися, зі стін у спальних кімнатах змусили зняти всі образки святих, дозволили вільно входити чи виходити із гуртожитку, коли кому потрібно. Відчулося зневажливе ставлення до нашого директора. В гуртожиток почали заходити якісь “відповідальні” особи, приглядалися і зрідка робили обшуки у старших учнів. Особливо їх цікавили ліцеїсти, які були в минулому цензорами. І все ж таки ті “відповідальні” особи досягнули своєї мети. Під час чергового обшуку у одного із цензорів під матрацом знайшли тризуб і до нього долучили якусь літературу, назвавши її забороненою. Хлопця арештували і слід за ним пропав.

Навесні, коли пригріло сонце, на пляж іти не було можливості й часу, але всюдисущі хлопці (серед котрих мусів бути і я), користуючись послабленням дисципліни, через люк на горіщі вилазили на дах, де можна було опалюватися та любоватися містом. Безперечно, цього не можна було робити, але 14-тилітнім хлопцям – як можна було заборонити? На похилій у південний бік площині даху розкладали шматки матерії, лягали на неї, немовби на пляжі. Бляха даху, нагрівшись на сонці, не давала довго на ній лежати, тож почали розглядати види міста і вивчати місця. А що тут, де починається схил даху, за фаєрмуром? А там побачили ми великий майдан, огорожений

муром, зверху обтягнутий колючим дротом з розставленими оглядовими вежами, де стояли вартові зі зброєю. Середина цього майдану була розділена на менші майданчики, де парами ходили люди. Ми бачили одну із найгрізніших тюрем Львова по вулиці Лонцького. І в думці не було, що вже через 6 років цю тюрму побачу зсередини, буду її мешканцем. Вартовий запримітив нас, викликав чергового, котрий прийшов до директора в гуртожиток з вимогою знайти “сміливців” і при ньому покарати їх, але директор “не знайшов” нас. Зате після відходу чергового п. В. Зубрицький пояснив нам про можливі наслідки при повторному відвідуванні даху.

Наступний рік навчання приніс багато змін. Через відсутність директора п. В. Зубрицького (він був арештований, засуджений і вивезений зі Львова) батько влаштував мене в гуртожиток по вул. Бартосівної, 5 (сьогодні вул. Природнича), де директором-виховником був якийсь п. Конюх (ми йому співали пісеньку “Бодайся Конюх знудив, що нас так рано збудив”), який, видно, не мав хисту до виховання молоді. Ми це відчули і поведилися відповідно. “Технічні” хлопці підключали слабкий струм до ручки дверей, виставляли посудину з водою на певній висоті і шнурок прив’язували до дверей. Коли хтось відкривав двері, то через шнур посудина виверталась і обливала “гостя”. З п. В. Зубрицьким ми такого не зробили б. Директор п. Конюх хотів організувати виховання молоді так, як і п. В. Зубрицький, тобто через цензорів, але після арешту кількох студентів цензори відмовилися займатися молодшими своїми колегами, мотивуючи це великою зайнятістю.

Ітак гуртожиток став для нас тривалим, місцем перебування. У приміщення гуртожитку можна було заходити чи виходити, коли заманеться і кому захочеться. Напевно, серед старших учнів були хлопці – члени ОУН, як також, на противагу їм, завербовані працівниками НКВС, донощики та сексоти. В один із осінніх

вечорів 1940 р. завітав у гуртожиток невідомий нікому хлопець. Підійшов до Ігора Дивосира, який в той час напівлежачи читав книжку, взяв від нього її, відклав убік, спрямував на нього револьвер і вистрелив двічі. Ігор боксерським методом руками хотів захиститися, але після пострілу упав на ліжко.

Атентатник спокійно з револьвером в руці вийшов на вулицю Потоцького (сьогодні генерала Чупринки), змішався з пішоходами і зник. Для нас, підлітків, то була велика подія. Ігор був нашим товаришем, ми проводили разом з ним увесь вільний час. В ньому ми не зауважували нічого компрометуючого його. Але ми були надто молоді, щоб зрозуміти таємниці подій тодішнього часу. Слідчі органи довго дошукувалися мотиву атентату та учасника його. Викликали в головне управління НКВС на площі Смольки кожного із нас, але так нічого й не з'ясували. Подібних подій у Львові було чимало. В школі майже всі викладачі були замінені. Почався прийом учнів у комсомольську організацію та в піонери. До директора школи "товаришки" Ю. Боцви викликали спочатку кращих учнів, а потім вже усіх підряд, агітуючи їх вступити у комсомол. Не було бажаних, кожен знаходив якийсь мотив для відмови. В комсомолі залишилися ті, які з батьками приїхали із східних областей України.

Тимчасом арешти в краї посилювалися, йшла підготовка до колективізації, продовжувалася чистка свідомішого населення, того, що могло б заважати в цій "важливій" справі. Мого батька Михайла виїзна слідча комісія восени 1940 р. два місяці тероризувала допитами, вимагаючи визнання, що на нього працювали наймити, що він дурманив народ релігійним опіумом та політичними антирадянськими агітаціями. Але сусіди, яких брали за свідків, не підтвердили звинувачень.

Канікули в 1941 р. відбувалися, як у звичайної селянської дитини, за коровами. Треба було допомогти батькам в їх важкій праці.

Про те, що має вибухнути Друга світова війна між Німеччиною і Радянським Союзом, ніхто не сумнівався. Всі бачили шалену військову підготовку. Все західне пограниччя обставлене було військами всіх родів, побудовано оборонні споруди прямо на кордоні. Довкруги Львова виставлена протиповітряна артилерія з тракторними тягачами, прожекторами та великою кількістю амуніції. Військовим було заборонено відлучатися від своїх частин. У прикордонній зоні можна було з'являтися лише тим, хто мав право на перепустку.

Одне незрозумілим було: якщо ми боялися нападу з боку Німеччини, то чому всю військову “міць” зосередили на передовій лінії? Хіба стратеги війни не розуміли, що від першого удару противника по передовій лінії (що так і сталося) захищати держави вже не буде кому. Значить, Радянський Союз планував першим напасти на свого противника і тому організував свій наступ на самому кордоні. Майже щодня протиповітряна артилерія вправлялася у прицільній стрільбі по чужих літаках, а для того на аеродромі до “кукурузника” (одноплатовий або двоплатовий літак), на довгій линві чіпляли легку модель літака, або якусь велику кулю і пролітали над артилерією, котра своєю чергою стріляла по цій моделі. Протиповітряна артилерія із трьох гармат була розміщена на найвищому місці передмістя Львова, заглибивши їх у землю так, що виступали назовні лише стволи гармат. Тягачі та амуніція перебували поряд, в ліску. Нікого, навіть нас, підлітків, не допускали й близько, а так хотілося все бачити!

Прицільною стріляниною ми любувалися і вдень, і вночі, особливо тоді, коли вибухи снарядів – димові точки в небі – появлялися то спереду, то ззаду від цілі, але рідко було так, що влучали в неї.

Зате вночі, коли два-три прожектори в перехресному освітленні “ловили ціль”, було для нас вражаючим видовищем. Це були наші будні канікул, переплетені з ви-

пасанням худоби. Одночасно через кордон з боку Словаччини, наражаючись на небезпеку, йшли гінці, кур'єри, члени проводу ОУН з Кракова (де базувався провід), щоб готувати народ на рідних землях до повстання. Вони говорили, що Німеччина готується до фронтових дій, що вздовж кордону підтягнуті війська, танки та всіляка військова техніка. Але, незважаючи на тривожні справи, селянське життя було помірковане, спокійне. Не можна було відволікатися на щось інше. Вставав я рано, заспаний, із куснем хліба за пазухою, виганяв худобу на пасовисько. Громадського пасовища не було, бо місцевість гориста, порізана межами, тому кожен із газдів мусів худобу пасти на своєму клаптику. Хоча робота була нескладна і неважка, але все одно втомлювала, бо не було з ким спілкуватися.

Проходив час, минали дні й ось настала неділя 22 червня 1941 р. Розбудила мене сильна канонада протиповітряної оборони. Стріляли безупинно по ескадрі літаків, які летіли високо в небі, кудись на захід. Літаки були не такі, як радянські, на крилах у них замість зірок були хрести; і хоч як масовано зі всіх гармат стріляли, не збили жодного. Стало зрозуміло: почалася війна. Чи вона стала “віроломною” (як переконувала офіційна пропаганда), ми не вірили, бо всі події відбувалися на наших очах. “Віроломство” було виправданням відступу червоних на схід.

Німецькі літаки вже поверталися з першого бомбардування українських міст, аеродромів, залізничних станцій, військових об'єктів тощо. На душі стало моторошно, страшно, бо війна несе горе, сіє смерть, веде в тривожне майбутнє, але одночасно промінчиком засвітилися якісь радісні передчуття того, що нова влада внесе добрі зміни, полегшить страждання людей, припинить терор. Більшовицьку владу ми вже добре відчули на собі.

У недалекому 1939 р., під час псевдовизволення, ми повірили, що все-таки віковічне прагнення наших дідів

та прапрадідів здійснилося, що нарешті всі українські землі з'єднуються в єдину українську державу.

Минуло два роки панування “диктатури пролетаріату”. То був час, який видавався жажливим сном. Тепер з острахом і надією очікуємо якоїсь ласки від іншого окупанта. Але чужинці, які би вони не були, не здатні нам дати незалежність, добро.

Іде війна, точаться бої, німецькі війська скорим маршем відтісняють радянські армії на схід, а радіо мовчить. Щойно десь на третій чи четвертий день війни до народу звернувся з промовою не “вождь усіх народів”, а його комісар зовнішніх справ Молотов. Той, який ще недавно, 23 серпня 1939 р. разом зі своїм німецьким колегою Ріббентропом вирішували долю народів – підписали акт про розподіл Європи. Молотов звинувачував Німеччину у “віроломному” нападі на Радянський Союз!

Німці настільки швидко наступали, що частини радянських військ не встигали відступати й здавалися в полон полки, дивізії, цілі армії. Протиповітряна артилерія припинила стріляти вже на четвертий день від початку війни, не збивши жодного ворожого літака. Капітан цієї батареї отримав телефонне розпорядження залишити розташування батареї і відступити негайно. Просочилась звістка, що то була німецька шпигунська робота. Після того, як обслуга протиповітряної батареї покинула своє розташування, ми, неповнолітні “всезнайки”, вранці наступного дня, зауваживши тишу, обережно, хапцями підійшли до батареї, і, на наше здивування, не побачили там ні живої душі, а все військове спорядження, яке повинно було перешкодити повітряним атакам противника, лежить, лише гармати були без замків. Чого там тільки не було: тракторні тягачі, три гармати, в ліску акуратно складені скрині з амуніцією, міни, гранати, набої до карабінів. Те “добро” вже нікому не було потрібне.

Німців ще не було, але гук війни долітав і до нас. Отже, ніхто нікому не заважав, і кожному із нас було

цікаво з'ясувати таємницю покинутого військового обладнання та зброї. Вже розкрили ми багато скринь з амуніцією, побачили в мішечках різного роду порох: темний зернистий, бежевого кольору у вигляді трубочок. Знайшли запали до гранат і, розібравшись, що до чого, почали підривати спочатку самі запали, а потім і гранати. Кожен із “винахідників”, серед яких був і я, займався своїм відкриттям, а воно було таємниче, незвідане, цікаве!

Добре, сусіди розповіли батькові, що його Івась з іншими колегами копірсається в арсеналі протиповітряної оборони. Батько не став зволікати, відразу прибіг до нас, прикоротив нашу зацікавленість, а мені дісталось ще й “по шапці”. На тому і обійшлося, туди я більше не ходив, але друзі мої не залишили своїх занять, в результаті чого під час вибуху запалу до гранати один із них пошкодив собі руки.

Все це військове добро, включаючи і тракторні тягачі, розібрали і розтягнули до останнього гвинтика. Коли німецькі війська окупували Львівщину, було видано наказ, в якому вимагалось усе радянське військове спорядження зібрати в одне місце. Виконали наказ, стягнули залишки станин на майдан біля церкви, але їх ніхто не забрав, так там іржа їх і з'їла.

У Брюховичах, районному центрі, та у Львові успішно ішла евакуація органів влади. Документи, канцелярське приладдя, як також особисте майно (сюди приїхали з одним “чемоданом”, звідси вже було що везти), що не встигали заладувати, чи не поміщалося на транспорт, тут же, на подвір'ї спалювалося. Майно везли до поїзда, лиш би вибратися з прифронтової смуги. Тікали, але не всі. Багато із них скористалися нагодою і назавжди покинули цей більшовицький рай. Інших, в основному обласного чи районного масштабу партійних працівників, залишали в окупованому Львові для організації підпільної праці. А ще інших залишали, аби ті були “оком

і вухом” більшовиків серед народу (це ми відчули вже тоді, коли більшовики вдруجه прийшли на наші землі. Тоді вони стали живими свідками поведінки галичан в національному зриві і допомагали каральним органам викривати “ворогів народу”.

В’язнів – “українських буржуазних націоналістів, ворогів народу”, котрими вщент були заповнені львівські тюрми, ще до початку вибуху війни почали нищити на місці. Це не задум якогось одного чекіста чи начальника тюрми, це було рішення ЦК партії. До масового нищення в’язнів були мобілізовані всі працівники НКВС, бо і спосіб розправи над жертвами був різний. На територіях тюрем день і ніч безперестанно гули двигуни тракторів та автомобілів, щоб заглушити постріли катів та зойки їхніх жертв. Після втечі більшовиків із міста, народ, проламавши ворота та двері камер тюрми, вжахнувся. Перед людьми відкрилася картина, страшніша від картин Дантового пекла. Розстріляні, повішені, убиті якимсь твердим предметом, розіп’яті на стінах камер жінки з вирізаними грудьми, розрізаними животами, заживо замуровані в камері в’язні, які, стоячи, гинули відразу десятками. (До речі, всі вони тепер, кати тодішніх часів, віднесені до категорії “учасників бойових дій” і користуються безмежними правами і пільгами). Для розпізнання своїх рідних, серед помордованих, німецький комендант Львова дозволив ще на пару днів залишити тюрми відкритими. Декого впізнавали, але в основному тіла були так змасакровані, що не можна було впізнати будь-кого, тим більше, що через теплу погоду трупи почали розкладатися. Хоронили їх у братській могилі, – крім тих, кого рідні розпізнали і поховали окремо.

ПРОГОЛОШЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

З ініціативи Проводу ОУН у Львові 30 червня 1941 р. було скликано Національні Збори, на котрих проголошено відновлення Української держави на українських землях, зі сформованим уже Урядом на чолі з Ярославом Стецьком. Цей Уряд був проміжним, бо після створення центрального уряду в Києві (так повинно було бути) він повинен був би підпорядкуватися Києву. По селах і містах Галичини, які на той час вже були зайняті німецькою армією, почалися урочистості. Звістка про проголошення незалежності України затьмарила картину злочину, заподіяного більшовиками. Ми вільні, ми дочекалися свободи. Члени ОУН, які вийшли із підпілля – Петро Фурик, Іван та Андрій Склими та інші – в моєму селі Рокитно, терміново скликали віче, на котре зібралося майже все село. З'явилися синьо-жовті прапори, транспаранти, на котрих прославляли Український народ, ОУН з її провідником С. Бандерою. Віче відбувалося на “панському” дворі. До початку виступів сусіди, які вперше почули новину, пожвавлено розмовляли між собою: “Чи то вийде на добре? А, може, зарано?” Інші мовчки очікували виступів промовців, особливо панотця Василя Коржинського, котрий як парох села цікавився ділянками його життя. Він був радником в добрі й горі, він знав душевні справи кожного із селян, бо жив разом з ними. Першим виступив станичний села Іван Склим, за ним районний провідник із Зелева, і нарешті отець Василь Коржинський. Зворушливо доносились до селян часом незрозумілі декому слова – незалежність, свобода, єдність, але зрозуміле було одне, що ми вільні, що до нас вже ніхто не матиме права змушувати вимагати чи знущатися над нами. Радіючи, групами, усі розходилися по домівках.

Через три дні до села дійшла звістка, що німці “скасували незалежність” і вимагали від Проводу ОУН відкликати проголошення, але голова Проводу С. Бандера відмовився виконати вимогу. Тоді німці частину уряду а також інтелігенцію, яка проявила себе активною, та членів ОУН арештували і запроторили в концентраційні табори. Новий “визволитель” показав своє справжнє обличчя.

У селі було п’ять жидівських сімей. Всі вони, на відміну від “гречкосіїв”, займалися “гешефтом” – паразитували на збіднілих селянах. Хто торгував телятами, хто збирав молоко й відвозив до Львова, хто ганчір’я купляв. Всі вони, крім переліченої діяльності, тримали крамниці змішаних товарів і корчми. Народ настільки звикся з ними, що навіть не відчував їхньої присутності. Жиди давали необхідні товари в борг чи у заміну на сільськогосподарські продукти, платили за виконану їм роботу в часи шабасу чи ще в якісь інші релігійно-святкові дні. Жили мирно, і мимо того, що в селі вже існував кооператив і лозунг “свій до свого по своє”, послугами їхніх крамниць селяни все ще користувалися. І ось, разом з відступаючими військами радянської армії вибралися зі села всі жиди, крім одної родини – Лейби. Це був один із найбільш бідних жидів, який жив у старій хаті на клаптику землі при дорозі. До хати притулилася шопчина на дрова, а на городі стояв напівзогнилий нужник і поряд з ним така ж будка, де відбувалися святкування “кучок”. Напевно, Лейба думав, що через похилий вік його і жінки, німці не посміють тривожити (сина він відправив з іншими на схід).

Уже фронт пересунувся далеко на схід, а на Львівщині залишили ті частини німецької армії, що мали право на відпочинок. Двоє солдатів, збираючи у селян масло, яйця, забрели в наше село і наткнулися на Лейбу, який саме вийшов з хати. Забрали його і його жінку, завели за хату і там розстріляли. Селяни зустрілися з не меншою жорстокістю, як було за більшовицьких часів.

ЗНОВУ В ГІМНАЗІЇ

Ішла війна, німецькі війська вже далеко в східних областях України вели бої, а Львів жив своїми турботами. Середню школу знову перейменували в гімназію, але заняття в ній почалися щойно в кінці жовтня, тому що приміщення гімназії на вулиці Сапіги, 14 (сьогодні вул. С. Бандери) було зайняте під військову лікарню, а компактної будівля для навчання не було. Отож, мусили тулитися у вільних приміщеннях, розкинутих по всьому місту. Мій 5-й клас отримав приміщення на вул. Зигмунтівській (сьогодні вул. М. Гоголя) в будинку театру. Дирекція гімназії перебувала в будинку на пл. Пруса (сьогодні це пл. І. Франка). Приміщення класу не опалювалося, руки мерзли, не можна було й олівця тримати. Викладачі, щоб діти не застудилися, що 15-20 хвилин піднімали нас і разом з нами інтенсивно займалися гімнастичними вправами – рятувалися. В цей час я ще не визначився з помешканням, тому щодня робив рейд до села, додому, але не щодня вдавалося сісти в переповнений поїзд Львів-Рава-Руська. А що таке “переповнений”, годі нині уявити. Крім того, що вагони були заповнені, всі виступаючі частини на них зі всіх боків, а навіть дахи, було обліплено людьми. І не чув я в той час, щоби хтось зірвався з даху, упав з підніжки чи із системи з’єднання вагонів. Техніка безпеки була зовсім відсутня, але якимось Господь Бог милував, не було нещасних випадків. А якщо іти пішки (що досить часто траплялося), то від кінця вулиці Янівської (сьогодні вул. Шевченка) навпростець через Рясну, Брюховичі, Бірки і до Рокитна потрібно було витратити дві з половиною години. Втомлювався, але що то молодому? Завтра, повторювалося те саме. Інколи, коли на це дозволяла погода, добирався я до Львова і назад ровером. Часу на навчання і відпочинок майже не було, а тому треба

було щось робити. Батьки бачили мої “муки”, мабуть про всі ці складності моїх наук батько розказував і радився зі священником, парохом нашого села о. В. Коржинським, з котрим він дякував.

НАВЧАННЯ В МАЛІЙ СЕМІНАРІЇ

На той час у Львові в Духовній семінарії відновила навчання Мала семінарія, програма навчання котрої відповідала програмі гімназії. Семінарія діяла на вул. Сикстуській (сьогодні вул. Дорошенка) в одному блоці з будинком пошти, тобто там, де вона була до війни. При Духовній Семінарії була церква св. Духа. У час німецько-польської війни у вересні 1939 р., коли німці бомбардували Львів, помилково бомба потрапила в цю церкву. Я бачив вже тільки руїни, де можна було спостерігати понівечені образи святих. Вже у 80-их роках ХХ ст., в уцілілій від бомбардування дзвіниці, розмістили музей, присвячений Маркіяну Шашкевичу.

Родичі, не запитавши мене, створили відповідний документ-відношення чи прохання – і “сталосся”. Батько забрав документи з “Головної”, де я провчився вже жовтень і листопад, і переніс до семінарії.

Поселили мене в кімнаті-келії, де вже мешкало двоє учнів. Познайомилися. В пам’яті залишилося тільки одне прізвище – Стефанишин. Хлопці трохи старші були від мене і більше знали про національний рух. Виховником нашим був уже старший віком о. Фурикевич, що, як і більшість священників ГКЦ після приходу Радянської влади, був репресованим.

Відчувши в о. Фурикевичу батьківське ставлення до нас і безкарність, учні дозволяли собі порушення дисципліни. Крім того, національний рух, який після більшовицького придушення яскраво спалахнув, молодим “ро-

мантикам” підходив. Хлопці, з котрими я мешкав, принесли зі собою в семінарію нові патріотичні пісні, котрі ми залюбки виконували у своїй келії. Ми готові були братися за все, – здавалося, нам усе під силу. У семінарії я дізнався про існування декалогу члена ОУН. Таку гарячковість нашу трохи охолоджував ректор семінарії, владика о. Й. Сліпий. Це була людина спортивної статури, високий, кремезний з коротко підстриженою борідкою, завжди спокійний та врівноважений. Його поява на коридорі семінарії заспокоювала будь-кого. Він відвідав усі святі місця світу і про кожне із них опублікував нариси. Володів енциклопедичними знаннями і мав феноменальну пам’ять.

Додому приїздив я щонеділі, аби побачитися з рідними, відчути пульс життя в селі та поповнити харчові припаси на наступний тиждень. В розмові з мамою, яка цікавилася життям семінарії, я щиро розказував, що мені подобалося, а що заважало “нормально” жити. Якось жартома висловився, що за період короткого перебування в стінах семінарії намолився стільки, що вистачить мені вже на все життя. Ці наївні, необережно сказані слова, дуже вразили мою глибоковіруючу маму. Я жалів за сказані слова, і скільки потім не намагався виправдатися перед нею, встиг в душу її вселити тривогу за себе. Мабуть, у подальші роки моїх життєвих поневірянь мама не раз згадувала мій “жарт”, і в молитвах до Господа Бога просила вибачити й зберегти мені життя. І материнські молитви дійшли до Господа Бога.

Наприкінці лютого (а, може, на початку березня) Блаженніший Митрополит кир А. Шептицький виявив бажання зустрітися з молодими семінаристами першого, післябільшовицького набору. Авдієнцію з його святістю організував віце-ректор, наш виховник о. Фурикевич.

Прийшли ми в митрополичі палати на Святоюрську гору. Піднялися на другий поверх і в приймальному покої розсілися на кріслах, розставлених довкруги. Зі щемом у

душі чекали, коли відчиняться двері та з'явиться Митрополит. Я, як більшість моїх товаришів, які вирости на селі, його ніколи не бачив. Нараз відкрилися двері, й зі внутрішніх палат резиденції на інвалідному візку один із обслуговуючих його монахів вивіз до нас Велетня Духа, Патріарха українського народу, але фізично вже кволу людину. Ми всі встали й привіталися з ним за християнським звичаєм словами “Слава Ісусу Христу”. Почувши відповідь, ми всі, по черзі, підходили до Його Святості й особисто отримували благословення на навчання та на християнське життя в майбутньому. При цьому Митрополит цікавився, що привело того чи іншого юнака в стіни Семінарії, ким хотів би стати в житті. Розказував, що й далі буде дотримуватися традицій: кращих семінаристів посилатиме на подальші навчання до Європи, в Італію, Австрію, Бельгію чи іншу країну – для прослави Господа Бога та на користь і славу своєї Батьківщини, а також ознайомлення європейців з Україною. Ще раз поблагословив нас, і монах повіз Його в митрополичі апартаменти.

Через багато-багато літ, кожен раз, коли буваю в храмі св. Юра, згадую цю подію як важливу віху в своєму житті: ось там, на другому поверсі, за цими вікнами була наша історична зустріч зі святим української церкви і народу.

Хоча я успадкував від своїх батьків велику любов до Бога, до священничого життя, та не був готовим стати священником. У мене не було покликання.

НАВЧАННЯ НА ФІЛІЇ АКАДЕМІЧНОЇ ГІМНАЗІЇ

Наприкінці квітня цього ж року я вже перейшов у гімназію – на філію, що була на Стрілецькій площі. Директором був професор п. В. Радзикевич. Вибрав тато цю гімназію, мабуть, тому, що вона мала постійну базу

існування. Тут було вже веселіше: багато товаришів і товаришок, свобода дій, послаблена дисципліна, і життя – ближче до громадського й суспільного ладу. До кінця занять, до канікул, залишалось вже мало часу, і тому не став я шукати помешкання, а доїздив ровером, бо з днем виходу із семінарії втратив право на проживання в ній. Ішло знайомство з учнями. Викладачі визначали потенціал своїх вихованців, в тому числі і мій. Сидячи біля вікна, на другому поверсі, з видом на зелене Підвалля, розніжений теплом сонця та квітнуванням весни, часом так розмірешся, що і не почувеш, коли тебе викличе до таблиці п. Білінський (Дзюньо), а він добре бачив, що ти вже десь витаєш під небесами, і щоб вирішити якусь задачу, заскочений знічев'я, шукаєш допомоги. Всі ми настроєні були на відпочинок. В більшості учні вже знали, де відпочивати будуть: хто у бабусі “на селі”, хто їде в Карпати, хто в звичних умовах у Львові. Я знав, що мене чекають батьки на селі. А так хотілося кудись помандрувати, побачити нові далі, котрі відкривав я на лекціях географії, бо за межами Львова я ніде ще не був. Дарма, кожному своє.

Будні, постійна робота на селі, за котрою селяни світа Божого не бачать, і їм ніколи політикою займатися. А вже в неділю, після Богослужіння, на майдані біля церкви, статечні газди не спішили додому, а збиралися групами й обговорювали почуті краєм вуха події за минулі дні. Молодь, яка стала членами ОУН, маючи перед церквою людей всього села, вирішувала якісь свої організаційні питання, викликаючи з гурту ту чи іншу людину і півголосом чи пошепки розмовляла з нею. Все це робилося на очах сотні людей, хоча повинні були робити все конспіративно, бо німецька влада переслідувала членів ОУН. Я з заздрістю дивився на активістів і жалів, що через свій вік не можу бути з ними.

Дирекція Гімназії розміщала в будинку на пл. Стрілецькій (сьогодні пл. Короля Данила) і там же навча-

лися гімназисти до 5-го класу включно. Старші гімназисти 6-8-мих класів навчалися в будинку колишнього “Палацу Сем’янських” на вул. Пекарській. Тож після канікул 1942-43 рр. я вже пішов до 6-го класу. Це двоповерховий будинок з великим подвір’ям, на котрому під час перерви можна було трохи розслабитися. В той час в 6-му класі і у 7-му класі навчалися такі учні:

Хлопці:
Бачинські – Ярема, Левко.
Валько Ярослав.
Возьний Михайло.
Волощак Ігор.
Гілевич Іван.
Гришко Ярослав.
Головчук Ростислав.
Дмитрик.
Данилюк.
Дропа.
Ерстенюк Тарас.
Захарченко Борис.
Зарицький Євген.
Ковалів Богдан.
Коваль Олександр.
Качмар Теодор.
Куткий Богдан.
Кохан Олег.
Кунинець Любомир.
Кріль Остап.
Литвин Петро.
Іваночко Ігор.
Лукомський Володимир.
Мамчур Іван.
Манастирський Роман.
Миронович Сергій.
Ничик Володимир.
Ольховський Орест.

Поморянський Володимир.
Пилипчук Степан.
Січко Петро.
Стадник Святослав.
Танчак Мирон.
Федків Володимир.
Федущак Богдан.
Федущак Омелян.
Фульмес Петро.
Харків Олександр.
Лібишин Іван.
Швець Теодор.
Юськів Володимир.
Ярема Степан.

Дівчата:
Боднар Ірина.
Боднар Марта.
Волоцюга Юлія.
Каспрук Олександра.
Кисілевська Віра.
Коцовська Міра.
Кузьменко Марія.
Лісовська Зоя.
Макогонська Ліда.
Мельник Оксана.
Огоновська Ольга.
Путько Галина.
Покорська Віра.

*Прийма Рома.
Савойка Віра.
Тиктор Наталка.
Харченко Марія.
Чучман Доня.
Шарко Тереня.
Шкільник Марія.
Саламаха Оля.*

Викладацький склад:
*Радзикович Володимир.
Білінський Володимир.*

*Манастирський Ярослав.
Кавуля Василь.
Стецюк Василь.
Панейко Олександр.
Гулей Осип.
Чередарчук.
Скиба.
Гайдучок.
Гриневецький І.
Ждан.
о. Лаба Василь.
о. Костельник Гавриїл.*

Можливо, що когось із учнів чи викладачів гімназії пропустив, то прошу пробачити. Надто багато часу минуло...

Перші зустрічі були цікавими. Охочі до вихвалання себе товариші розповідали про перебіг канікул, про пластунські мандри та пригоди під час походів. Ми бачили своїх товаришів більш дорослими, усміхненими і щасливими, воєнні події не надто вже впливали на їхній настрій, про це говорив і зовнішній вигляд. У мене продовжилася проблема з проживанням, першого місяця навчання вимушений був доїжджати. До поїзда в Брюховичах доводилося йти 6,5 км, далі – поїздом до Клепарова, потім трамваєм до центру і знову пішки на Пекарську до гімназії. На той час вся частина міста, яка дотикала Янівської, починаючи від цвинтаря аж до ярів, обмежена була високим до 3, 5 м муром, який завершувався колючим дротом, а сам мур – битим склом, утопленим в цементний розчин. Всю цю частину міста займало гетто. Вздовж муру на Янівській ходила охорона з вівчарками.

НІМЦІ В ОКУПАЦІЙНОМУ ЛЬВОВІ

Отже, приблизно в цей час, коли прибував поїзд і люди йшли до трамваю, із воріт гетто виводили фізично ще здорових мужчин в колонах по четверо нібито на роботу. Ця частина гетто з прохідною була огорожена колючим дротом в два ряди, і можна було бачити процедуру формування і виводу людей у колонах (по 50-60 осіб у колоні). Кожний в'язень під час проходження через прохідну зобов'язаний був знімати шапку перед вартовим і низько вклонитися, бо якщо вартовому не сподобався процес вітання, то цю людину відділяли від колони, ставили окремо біля прохідної, і коли вже назбирали таких “невдах” 4–5 чоловік, один із вартових, на очах всіх людей (а збиралося неподалік прохідної багато людей) витягав пістоля і розстрілював нещасних. І яке тільки треба було мати серце, як треба було ненавидіти тих жидів! І як треба було бути відданим націонал-соціалістичній партії, щоби ось так, холоднокрівно розстрілювати невинних людей!

Тут же, без всякого виклику, почувши постріли, із гетто вибігала санітарна бригада, створена із самих в'язнів, з ношами і забирала трупи. Так повторювалося доти, доки всі колони в'язнів не вийшли на роботу. Картина була жахливою і дивлячись на неї, думав, чому ці люди не чинили якогось опору, чому вони так добровільно, як вівці, йшли на смерть. Видно, що так повторювалося щодня, бо народ, приречений на знищення, змирився зі своєю бідною. Бо навіть ті колони, які вийшли за межі гетто на роботу, під час “маршу” містом дозволяли собі співати деякі “батярські” пісні (які, мабуть, самі і склали), такі як: “Наш Гітлер злоти, научил нас роботи...” або “Рано кава, вечур кава, цалодзенна то потрава”. А далі йшли лихослів'я. Співали польською, бо ставлення до української мови не набагато краще було, як сьогодні.

На українських землях панувала мова окупанта. І що цікаво, таку колону в'язнів в 200-300 чоловік супроводжували 3-4 німці з вівчаркою (а то й без неї). Згадую це тому, що коли доля створила мені подібні умови буття, нашу колону більшовики супроводжували не менше як 10-12 солдатами з автоматами та вівчарками.

Восени 1942 р. в районах ліквідовували гетто і в'язнів звозили до Львова. Одне таке місце, куди розмістили частину в'язнів, було в недобудованому промисловому цеху біля фанерного заводу на Баторівці (в Рясному), і я, бачачи страждання нещасних, сховався з поїзда і пішки проходив біля цього табору, кидав через колючий дріт щось їстівного (спеціально давала мені мати). І, як не дивно, німецька охорона мовчала. Жиди не накидалися на "подарунок", не було у них звіриного інстинкту вижити. Розуміли, що їхнє питання вирішене, і з вдячністю супроводжували мене своїми сумними поглядами. Не кожний із моїх знайомих погоджувався із моїм вчинком, але так мені диктувала робити моя совість.

Якось цієї ж осені, наприкінці дня в суботу прийшов я на станцію Клепарів, щоб поїхати додому, і побачив одну із страшних картин: на одній із під'їзних колій, обгородженій колючим дротом, була група людей в кілька сотень чоловік різної статі (чоловіки, жінки), котрих охороняли військові в німецьких мундирах. Всі вони були голими, вже сорому не відчували, мабуть, прощалися з цим світом. Довкруги цього місця вітер розвівав на дрібно порвані паперові банкноти-долари, котрі вони тримали на "чорну" годину. І ця "чорна" година прийшла. Недалеко від цього місця на їхніх очах, на цій же колії, німці готували товарні, закриті двоколісні вагони. Тієї ж ночі їх заладували і повезли в напрямку Рави Руської, до Белза. Під час руху поїзда в кількох вагонах в'язням вдалося проломити дерев'яну підлогу, й частина людей зуміла втекти.

Заховатися і вціліти не так-то просто було. Вночі, коли забігали вони до когось в оселі, то господарі їх

боялися, дехто навіть уважав, що то нечиста сила. А вони, ці нещасні, хотіли дістати будь-яку одягу, щоби прикрити свою наготу. Багато їх уціліло, деякі лікарі потрапили навіть в ряди УПА, а ще більше розстріляли там, де їх знайшли охоронці. В понеділок, ідучи рано до поїзда в Брюховичах, зустрічав я багато трупів, що лежали на узбіччі дороги та в лісі.

У місті 2-3 рази в тиждень німці робили облави (лапанку). Якийсь район міста обставляли поліцією і не випускали з цього “мішка” нікого, поки не зробили перевірки документів. У кого їх не було, чи, може, хто мав вигляд неарійський, саджали на вантажну машину й відвозили на вул. залізничну біля Головного двірця. Там був тимчасовий, перехідний табір, де розподіляли арештованих – кого на роботу в Німеччину, кого в Бавдінст (служба праці на дорозі), а кого в гетто або тюрму. В моєму 6-му класі вчилися два нерозлучні приятелі (наші товариші): Гілевич Іван (Гіль), високий ростом, широкоплечий, і Гришко Ярослав (Тупцьо), низький зростом, худорлявий, фізично слабенький і зовнішнім виглядом подібний на типового жида. Коли тільки була “лапанка” і він в цей район потрапляв, бідолаху забирали в табір, незважаючи навіть на документ, що мав при собі. Вже коли привозили в табір, після інтервенції адміністрації гімназії, хлопця відпускали. Але то було не до жартів, коли-небудь могли забрати й відправити в гетто.

Одна із перших на той час українських частин, одягнута в однострій, була українська поліція, школа котрої розміщала в казармах “Кадетів” на Кадетській (сьогодні вул. Гвардійська). Щонеділі, на 9-у ранку ходили вони на Богослужіння до церкви св. Юра. Ішли в колоні маршем, зі співом на устах. У церкві вишикувалися вони колоною в центральній частині, в позі “вільно”, тримаючи шапку в лівій руці на рівні грудей і уважно слухали відправу. Після закінчення Служби Божої хором співали церковний гімн “Боже Великий, еди-

ний”, а після закінчення його вільно, одинцем, виходили з церкви на подвір’я, де знову шикувалися в колону й під команду “Увага! Кроком руш” прямували на вулицю, де звучала нова команда: “Пісня”. І лилася стрілецька пісня вулицями міста, заглядаючи у відкриті вікна та помешкання. Ніхто з українців не був байдужим. Обабіч вулиць, котрими марширували “улюбленці” міста, шпалерами стояли львів’яни, радісно вітаючи вояків та проводжали їх щасливими поглядами.

Цієї ж весни 1942 р. під час патрулювання міста українськими поліційними частинами на вул. 29 листопада біля будинку, в якому розміщувалися частини угорського війська (сьогодні в цьому будинку – пологова лікарня), був застрелений один із поліціантів лишень за те, що він виконував свої службові обов’язки – забороняв на вулиці перед їхнім будинком виступати бродячим циганам, які збирали багато роззяв, чим і заважали вуличному рухові. Значить, пам’ять 1915 та 1939 років закарбувалась їм надовго і тому використали нагоду, щоб хоч одного українця знищити. Німці не хотіли вмішуватися в цю справу, бо могла перерости в політичний інцидент, адже ж угорці були у них союзниками.

Похорон українського вояка перетворився в багатотисячну маніфестацію. Вулицями Львова: від вул. Листопада до Сапіги, по Сикстуській, Гетьманськими валами, Галицькій площі, Пекарській аж до Личаківського цвинтара, обабіч вулиць стояв народ і з сумом проводжав домовину з жертвою свавілля. З нею повільно рухався натовп. На цвинтарі відбувся жалібний мітинг. Під час опускання домовини в землю хор співав “Видиш, брате мій”. Це була одна із найбільших маніфестацій протесту воєнного часу.

Львів жив у воєнному окупаційному режимі. Громадяни міста були обмежені в усіх своїх правах, вони стали меншовартісними, навіть у трамваях частина вагону була відгороджена шлагбаумом із написом: “Тільки для

німців”. Такий же напис можна було бачити і в ресторанах, кав’ярнях, громадських місцях. Карткова система не задовільняла міщан, було голодно, і щоби утримати якимось сім’ю, почалися рейди людей на Волинь, де селяни були багатшими – до них діткнулася війна меншою мірою.

Грошей не було, бо не було роботи, але в кожного вдома були якісь товари, без котрих можна було обійтися, виміняти на продукти. Міщани не хехтували нічим – зерно, крупи, бобові, картопля, хліб, молочні продукти, тобто все, що могло пригодитися в місті, довозилося до міста. Але прислужниками – “німецькими охоронцями” на станціях, близьких до Львова, виставлялися застави, і частину привезеного “добра” відбирали. Всіляко ухитрялися люди, щоби зберегти товар. В основному, старалися обдурити, перехитрити охорону. За декілька станцій перед Львовом висідали з поїзда й решту дороги ішли пішки, несучи здобуте на плечах.

Вони, ці “мішечники”, в Галичину привозили вісті про зародження партизанського руху під командуванням отамана Бульби та його дій на Волині та Поліссі.

Після розпаду Польщі, в вересні 1939 р., у Львові був заснований вищими польськими офіцерами “Звйонзек валькі збройней”, котрий протримався до лютого 1942 р. В цьому році на базі “ЗВЗ” утворилася “Армія Крайова”, осідком котрої став Львів. Відтоді у Львові між ОУН і АК почалися сучічки зі смертельними наслідками.

Доїжджати ставало чимраз важче, я не мав жодного вільного часу на навчання, тож мусив домовитися з товаришем, з котрим вчилися в одному класі, Борисом Захарченком, що я приходжу до них на квартиру вже з жовтня 1942 р. Батько Бориса був вихідцем із Бережанщини і мав прізвище Захарків. 1918 р., вступив в УГА, пройшов з боями усю Галичину, брав участь в боях Чортківської офензиви, а перейшовши р. Збруч, деякий час воював з більшовіками та білогвардійцями. Після

хвороби на тиф вступив у Червону армію (ЧУГА), змінивши своє прізвище на Захарченко. Після розформування ЧУГА він влаштувався на друкарську фабрику. Одружився на киянці Олені, з котрою мали сина Бориса. З 1928 р. через “зелений кордон” перейшли до Галичини. У Львові деякий час працював з Тиктором, але коли я познайомився з Борисом, батько працював вже на заготовках лікувальних трав. Мати не працювала ніде, була домогосподаркою, тож мій прихід в їхню сім’ю був вчасним. Розраховувалися продуктами і дровами на зиму (газу в той час ще не було). З Борисом подружили, разом ходили до гімназії, разом пустували, доки одного разу взимку 1943 р. Борис приніс книжечку під заголовком “Пашні буряки” і дав мені почитати, зазначивши при цьому щоби я нікому не показував. Спочатку я обурився, не знав чого такий жарт, яке я мав відношення до “буряків”, але прочитавши перший розділ книжечки, зрозумів, що то посібник до конспіративної праці, а заголовок “Пашні буряки” був вигаданий Василем Куном для польської поліції або “цікавських” людей. Я зрозумів, що то не його воля, а конспіративна особа через Бориса хоче мене втягнути в Юнацтво ОУН. Ніколи не став я цікавитися цією особою, а знав лишень тих двох, які входили в нашу ланку. Після серії невеликих завдань та випробувань отримав я більш відповідальне завдання – після занять в гімназії, у вечірній час, на Головному дворці зустрічати поїзди, які прибувають з Кракова та Варшави, вивчати обличчя підозрілих людей, з ким вони зустрічаються, та куди прямують. Початки роботи були складні, очі розбігалися, важко було виділити, але через деякий час зумів розпізнавати обличчя людей, котрі часто приїжджали до Львова. Дані про побачене і адреси, куди вони заходять, доповідав людині, від якої отримував завдання. Як потім виявилось, це були кур’ери організації АК, котрі в основному мали явку на вул. Королеви Ядвіги. Я отримував

задоволення за цю допомогу справі, але часта віддача позашкільного часу роботі Юнацтву позначилася і на моїй успішності. Вдома перед батьками довелося відповідати й обіцяти виправитися. На деякий час попросив я скасувати мої “стежі” та “слідкування”, а щоб надолужити упущене, вимушений був покористуватися (разом з Борисом) репетитором. Але і в подальшому активність моя не дозволяла мені сидіти, склавши руки.

Користуючись близькістю рідного дому до Львова, я щосуботи приїздив у село, щоб побути з рідними, а також поспілкуватися з товаришами, з котрими вчився в початковій школі. І якщо в дальшому моєму житті мав я змогу вчитися і збагачувати свої знання, то товариші дитинства були позбавлені цього. То ж я вирішив дати їм хоч невеликі, елементарні знання, “хто ми, і чиї ми діти”. Зібрав я усіх друзів, погодив з ними час, місце збору, і вже з червня 1943 р. майже щосуботи в хаті Йосифа Яремка, у вечірній час проводив з ними навчання історії та географії України. Звичайно, я не був викладачем, не міг донести кожному матеріал професійно, але у хлопців “щось” із сказаного залишилося, вони більш вирозуміло дивилися на визвольну боротьбу в тодішній час. Провідник юнацької групи схвально сприйняв мою ініціативу.

У цей час УЦК (Українській Центральний Комітет) дав згоду німецькому командуванню на створення військової одиниці. Вона повинна була бути такою, як УСС (Українські Січові Стрільці) в 1918 р. До дивізії, яка дістала назву Дивізія “Галичина”, зголосилося більше як 81 тис. юнаків, із котрих прийняли в її ряди 13 тис. Я, в числі інших гімназистів, також отримав запрошення, але в той час не виявив бажання іти в її ряди, тож щоби не “сваритися” з владою, пішов на лікарські оглядини, де мене признали цілком здоровим до служби у військах, але я не скористався тим, продовжував учитися.

Канікули в тому році (1943 р.) мали вже інший характер. Згідно з розпорядженням нашого директора

п. В. Радзикевича (а він отримав таке розпорядження з вищих інстанцій) хлопці нашого класу повинні були відпрацювати в “Бавдінсті” (Служба праці) на будівництві дороги повних два місяці. Я, знову ж, як слухняний учень не став “хитрувати”, а виконав свою повинність. Щоденно (крім неділі) зранку приходив до управління цієї служби, що знаходилася в будинку на Сапіги, 67 (сьогодні вул. С. Бандери), мельдував себе, отримував завдання і відправлявся на Головний двірець, звідки дрезиною від’їжджав на вказану роботу. Щоразу, коли заходив у це управління служби, на мене, як на новенького (а, може, ще якась, інша причина) нападала армія бліх, з котрою я боровся протягом цілого дня. Мені дивно було, як могли в цьому гуртожитку, в несамовитих умовах, проживати молоді хлопці, які там “служили”. Закінчивши “служити”, отримав я про це відповідний документ і здав його дирекції гімназії. Виявилось, що я самотній, який “чесно” відпрацював у “Службі праці”. Інші, всякими способами “добули” документ про відроблений час. Перейшовши в сьомий клас ми відчули, що фізично і духовно підросли, більш солідними стали, дівчат ми вже бачили як майбутніх супутниць життя. Не одній приглядалися, але якщо хтось тобі подобається, то ще не значить що і ти їй подобаєшся. І мучишся потім в сумнівах своїх.

Вже частина наших колег (Любомир Кунинець, Богдан Кутний, Ігор Іваночко, Левко (Ярема) Бачинський) пішли в “Дивізію” представляти нашу гімназію. Професура перед нами ставила вимоги, щоб ми стали високоерудованими, висококультурними і всесторонньо розвинутими людьми, щоби могли репрезентувати в світі не тільки нашу “Альма матер”, але і український народ. І я не знаю випадку, щоб хтось із наших колег, в дальшому своєму житті, навіть після більшовицьких таборів чи скитань на еміграції не продовжили студій. Значить, професура наша не помилилася в нас. Ми отримали від неї добру підготовку.

Хоч яка не була жорстка доба, громадянство дбало про культуру молоді. “Союз українок”, разом з матерями учнів, організували при Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка, що на пл. Ринок, 10 школу класичних танців, котру ми відвідували один раз у тиждень протягом всієї зими. Тоді-то і до мене заглянула платонічна любов. Неспокій в моїй душі посіяла моя партнерка на танцях Ірина Свідерська. Чи знала вона про це?.. Але я втратив спокій. Бачити її один раз на тиждень мені було замало. Я шукав можливості зустрітися на вулиці, в кіно, в церкві. П’ятий клас гімназії, в котрій вона вчилася, містився в головному будинку гімназії, що на Стрілецькій площі. Дівчина, йдучи зранку на заняття, заходила до Волоської церкви на Руській, щоби помолитися. Дізнавшись про її звичку, а також став туди приходити, хоч мені потім потрібно було спішити на Пекарську. Чи була взаємність, мені не відомо, але я в своєму “горі” був щасливий. “Свої” дівчата (з нашого класу) були не менш симпатичними, і не одні дівчата збоку їм заздрили за красу та незалежну поведінку. Але вони були “гонорові”, уважали, що ми для них ще замолоді. І справді, як тепер видно, ні одна з них не вийшла заміж за “свого” колегу.

І ось недавно, шукаючи будь-який слід своєї симпатії, випадково зустрівся з її приятелькою із гімназійних часів п. Павлишин, котра подарувала мені фотографію Ірки з часу тої бурхливої юності.

А ще в пам’яті залишилося святкування дня св. Миколая. В найбільшій аудиторії зібралися всі учні та професура гімназії. Самодіяльний гімназійний колектив виконував хорові пісні, декламації. Було весело. І тоді вже на цьому вечорі завдяки благодійній діяльності Голови УЦК п. В. Кубійовича до нас завітав і дав нам концерт Ансамбль бандуристів із Києва, що перебував у дорозі на еміграцію.

Тимчасом політичний стан в Галичині погіршувався, німецькі поліційні сили не встигали налагоджувати “по-

рядок”. По селах, особливо тих, де проживали люди різної національності, почалися поражунки за старі гріхи, спочатку між собою, а згодом до конфліктів почали вмішуватися частини УПА та АЖ. Горіли селянські господарства, гинули цілі села, лилася кров. За спиною АЖ стояли більшовицькі партизани, а навіть деякі німецькі частини, в котрих були німці зі Шлеська (насправді, вони були поляками). У той час більшовики закидали в далекі тили фронту свою агентуру, в якій були і професійні терористи. Вони відігравали потрібну роль. По-перше, деморалізували місцеве населення і грабували його, по-друге, допомагали польській АЖ нищити місцеве населення, і по-третє, кожний терористичний акт над німцями коштував розстрілів сотень ні в чому не винних людей. Німецька поліція робила в місті облаву, вибирала серед арештованих інтелігенцію (щоб дошкульніше було для народу), оприлюднювала їх списки і в призначений час прилюдно розстрілювала. За останній атентат, який виконав більшовицький терорист Н. Кузнецов над віце-губернатором Львова Бауером, було розстріляно 30 заручників. Щоб припинити цю сваволю, як також зберегти життя своїм людям, ОУН разом з УПА включилися в боротьбу проти зайд, АЖ, ковпаківців, німецької поліції та окремих більшовицьких терористів.

Сам Н. Кузнецов був арештований СБ (Служба Безпеки УПА) в Боратині Бродівського району і польовим судом засуджений на кару смерті. Там він залишився навічно.

Похорон віце-губернатора Бауера у Львові німці перетворили в траурне дійство. Перед будинком Губернаторства, місцем де він працював, пройшла панахида. На панахиду пригнано учнів з усіх шкіл та гімназій Львова. Була присутня адміністрація всіх державних установ, і навіть одна почесна чота дивізії “Галичина”. Увесь майдан перед будинком та сквер були заповнені мешканцями Львова, котрі, хто прощався з небіжчиком, а хто

із цікавості прийшов подивитися на жертву терору. Після виголошення промов і прощання з ним його найближчих, домовину закрили і відвезли на летовище Львова, звідки спеціальним військовим літаком відправили на його Батьківщину. Для нас, учнів, виявилася і добра сторона в цьому похороні – отримали вихідний.

На Волині польські колоністи, підтримувані АК та більшовицькими партизанами, за мовчазної згоди німецького командування, нападали на українські села і “огнем і мечем” розправлялися з українським населенням. Захистити їх могла тільки УПА.

У книзі “Червоне море” Генрика Цибульського у вступній статті, яку написав Станіслав Вронський, охарактеризовано становище Волині в міжвоєнний час 1919-1939 рр. “На Волині в 1939 р. польського населення було 15,5 відсотка, в той час як із 1732 народних шкіл, українських було лишень 11. Державну роботу міг отримати лишень той, хто перейшов із православ’я на католицизм. В цілях масової полонізації Волині ішла колонізація земель польським населенням. Усі колоністи, прибувши із корінної Польщі, користувалися необмеженими пільгами, а половина українських селян господарювала на клаптях землі, площею до 3 га, волочачи нужденне життя, одягаючись в одержу із гребінного домотканого полотна, ходячи босоніж, а в кращому випадку в личаках. Селянин економив на всьому, що треба було купити: на сірниках, нафті, солі, милі. По селах проводили пацифікації, приборкували неслухняних, повчали розумних, попереджали можливі бунти шляхом наїзду поліції та каральних частин армії. А старі, заподіяні кривди польськими каральними органами, селяни не забували, про них батьки переповідали своїм дітям, а ці чекали зручної хвилини помститися за все заподіяне”.

Отже, згадавши все минуле і враховуючи сьогоднішнє, УПА почала боротьбу з АК. Як з одного боку, так і з другого, в боротьбу включився і народ. Боротьба поши-

рилася по всій Галичині, і що ближче підходив фронт, то була більш жорстокою.

У моєму селі Рокитному багато років підряд урядував солтисом Тадей Бліхарський. Він був ставлеником польської влади, вона його підтримувала у всьому. Урядкування вимагало рішучості у виконанні постанов – і покарань у випадку відмови. Він був багатший від усіх селян, а господарка його – одна із найкращих – на невеликому хуторі, що прилягав до лісу. Відгомін подій із волинських земель долинув і на Львівщину. Наприкінці березня 1944 р. сталася трагедія – все господарство п. Тадея Бліхарського згоріло, а з ним загинуло троє дорослих дітей. Вчинок нелюдський, про нього селяни говорили пошепки, осуджували, – але сталося! На місці трагедії добрі люди поставили хрест.

Фронт рухався на захід, війна наближалася до кінця. Львів з кожним днем відчутніше ставав прифронтовим містом. У гімназії припинили викладати, а учнів старших класів вислали на передмістя Львова копати рови. Частині хлопців мого сьомого класу випала доля готувати оборонні “редути” з боку Рясної–Баторівки–Кам’янки. Щоденно під керівництвом викладача, професора О. Гулея, та інструктора військової справи, прихопивши з дому потрібний інструмент – лопату чи джаган і харчі на обід, виходили ми на місце своїх “студій”. Стрілецькі рови легко було копати, оскільки місце для оборони вибране було на орних полях (сьогодні там знаходяться сади львів’ян). Виконуючи цю роботу, думав: хіба ці шанці будуть в змозі зупинити більшовицьку навалу? Професори нашої гімназії В. Радзикеич, О. Панейко, а потім О. Гулей з родинами одні з перших виїхали на Захід. Директором Гімназії тимчасово став В. Кавуля, але і він готовий був до виїзду, спакований, і чекав на транспорт, не бажаючи зустрічатися з озвірілим “визволителем”.

Щоночі “кукурузники” розвішували на парашутах над містом гірлянди світильників, а вслід за ними бом-

бовози робили свою справу. Були випадки, що оборона міста збивала “відважного” або підбивала, тоді пілот квапився позбутись смертоносного вантажу і, утікаючи за межі міста, скидав бомби куди-небудь. А в більшості льотчики, відбомбившись, повертали на свою базу. Завтра знову все це повторювалося.

Вулицями Львова – Личаківською, через центр, біля Оперного театру, на Городоцьку, і далі на захід, “Нах Гаймат” – пересувалася грізна військова техніка; фронтовики, які прийшли в львівські казарми на тимчасовий відпочинок змордовані, недоглянуті, завошивлені, при поїзді в трамваях не звертали уваги на відведену їм спереду вагону частину з написом “Нур фір Дойче”, а сідали де-небудь. Селяни припинили здавати контингент. Крамниці щораз менше отримували товару. Стало зрозуміло, що німці не збираються затримуватися тут, а оборону тримають лишень для того, щоби планомірно, як і писали в пресі, відступати. Виконавши заплановану роботу щодо оборони Львова, ми повернулися в гімназію, але навчання там не відновлювалося. А згодом ми приходили лишень для того, щоб поінформувати один одного про новини з фронту. На цей час ішли бої на Тернопільщині, і окремі відділи більшовиків доходили аж до Бережан, але успіхи були перемінними. Інтелігенція, яка затрималася, спішно готувалася до виїзду на Захід.

Селяни та їхні діти, все життя прив’язані до своєї хати, своєї землі-годувальниці, де спочивають їхні батьки, діди та прадіди, нікуди не рухалися. Кожне українське село, розуміючи своє становище, готувалося до зустрічі більшовиків та до боротьби. Іншого виходу не було. І я, не гаючи часу, подався додому.

СЛІДАМИ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

У селі ще діяли відділи самооборони, куди входила вся молодь і молодші ґазди. І я, як лектор на той час, також входив до її складу. Найбільш національно свідомою молодь села була членами ОУН і виконувала обов'язки, пов'язані з підготовкою до приходу “визволителів”. Прибувши на село, вже з досвідом юнацького підпілля, звернувшись до референта районного ОУН та станичного прийняти мене в свої ряди. Зраділи моїй пропозиції, бо освічених хлопців у станиці ОУН села не було. І вже через декілька днів було призначено присягу. Де мала відбутися, повідомили в останній день. Декалог я знав ще з юнацького підпілля, тож довелося познайомитися лишень з 12 прикметами українського націоналіста. Далеко в лісі, на галявині, ще подекуди вкритій снігом, на початку квітня 1944 р. зібралися кандидати в члени ОУН, станичний села та районний референт. Хоча за часів німецької окупації про діяльність ОУН в селі не знали тільки ті, котрі не хотіли знати, все ж таки місце присяги вирішили захистити від стороннього ока, бо на той час ОУН набувала більшого значення. Ліс обставили людьми Служби безпеки. Виглядало досить таємничо. Кожний пункт Декалогу, висловлений кандидатом, зобов'язував його жити і творити в ім'я Незалежної України. “Здобудеш Українську Державу, або згинеш з боротьби за неї!” Тоді ж прибрав я псевдо “Вільховий”.

Село моє простягається між лісистими горами понад розточанською річкою Млинівкою довжиною 6.5 км, тож керувати людьми на такому просторі було незручно, накази виконувалися завжди майже з запізненням, і тому після присяги станичний села П.Фурик з дозволу районного референта розділив свою владу на нас двох, і я став його помічником. В цілковитій таємниці будували схрони для людей, консервували і магазинували проду-

кти, зброю, технічне спорядження, одягу, все те, що могло бути потрібне вже в нових умовах боротьби. Готували хлопців на вишкіл в Карпати, для поповнення рядів УПА. Приймали й переправляли в Карпати зв'язкових, новобранців чи хлопців, які закінчили вишкіл і поверталися на місця призначення. Усім треба було дати нічліг, нагодувати, забезпечити спокій та безпеку. Лягали на мене обов'язки як станичного й у деяких відповідальних акціях. А ще, для поповнення каси станиці отриману кількість “буфонів” (бойовий фонд, замітник грошей) треба було розповсюдити серед збіднілого населення села. За всіх акцій доводилось діяти так, щоб не викликати в односельців якоїсь недовіри до себе, тим паче ненависті. Наближення фронту прискорювало і ці роботи до того ж – у суворій конспірації. Батьки з тривогою дивилися на мої часті зустрічі з чужими людьми, на непередбачені виїзди в невідомому напрямку, на нічні походи, на невластиву для сільської тиші метушню.

Знаючи, що принесло Галичині перше “визволення”, другого народ уже боявся. Щоб не бути заскоченими противником, заздалегідь готувалися до збройної боротьби. Рокитнянські ліси, що тягнуться аж до Карпат, стали прекрасним місцем для розташування в них сотні УПА.

Ядром сотні й основою її формування послужила українська військова частина німецьких охоронних військ, які пильнували військові склади на Головному залізничному дворці у Львові та порохівні в Брюховичах. Підстаршиною цієї частини був Володимир Гуль. Ризикуючи власним життям та життям своїх підлеглих, на поклик проводу ОУН, прихопивши зі собою усю ручну зброю та набіи до неї, вирушив у рокитнянські ліси, заздалегідь облюбувавши місце в дебрах на краю села, на Четверні. Тут і заснували сотню УПА під назвою “Глухого”, – від псевдо Гуля. Село зажило новим життям, молодь призовного віку (в основному члени ОУН) вступила в сотню і проходила муштру та знайом-

ство із ручною зброєю, а інші молоді люди та дівчата стали обслуговувати її. Відтоді вся організаційна робота і відповідальність лягли на станичного сітки ОУН.

Сьогодні, крізь призму часу, тодішню свою роботу оцінюю скептично: думаю, що за свого життєвого досвіду цю працю виконав би значно досконаліше.

Час ішов і вже з початком червня районна управа ОУН попередила мене, бути готовим до відходу в Карпати на вишкіл в школу “Олені”. Документу про закінчення 7 класу гімназії я не отримав, тож перед відходом на вишкіл пішов до Львова, щоб отримати цей документ. В гімназії була пустка, тиша, лише у канцелярії працювали, а в кабінеті директора сидів новий керівник, викладач німецької мови, професор В.Кавуля – людина атлетичної будови тіла, доброго характеру і здорового глузду. Дізнавшись про мету мого приходу, пообіцяв зараз видати документи і став цікавитися життям на селі та моїми намірами в дальшому. Я розповів йому чистосердечно про себе, не таїв нічого (бо Німеччина валилась, а в новій, більшовицькій системі Кавуля не хотів залишатися). Він не став заперечувати ні в чому, але висловив мені свою думку. Говорив, що будь-який вишкіл людину щось навчить, що в УПА потрібні такі люди, але нам треба думати про майбутнє. Війна наближається до кінця. Більшовики перемагають тому, що отримують від Америки та Англії матеріальну та збройну допомогу. Напевно, після перемоги над Німеччиною, Америка та Англія, щоби ослабити більшовицький режим, вимагатимуть дати всім поневоленим народам незалежність, а в тому числі й Україні. Тоді нам буде потрібна сучасна армія. Треба скористатися з німецьких послуг. Тепер, в цьому місяці (червні) почали набирати молодь в “СС-Юнаки”, які згідно з твердженням голови УЦК В. Кубійовича будуть вислані на підстаршинський вишкіл, а потім поповнять ряди дивізії “Галичина”. Нам потрібні кваліфіковані військовики,

обізнані із сучасною зброєю, тактикою ведення війни, які могли би в майбутньому стати основою Української Армії. Безперечно, кожний розумів, що короткий кількамісячний вишкіл в підпіллі не дасть тих військових знань, як вишкіл у високодисциплінованій і оснащеній сучасною зброєю армії.

Настав час, коли треба було вирішувати свою долю. Не знав я, що робити. Час ішов, дні були заповнені якимись клопотами, а ночі якимись акціями, котрі мені були не до душі, і про них звіритися не міг нікому. Мої наставники в організації були високопатріотично віддані справі, але були ще молодими і мали недостатню освіту, тому з багатьма їхніми рішеннями я не був згідний, але розумів, що в такий революційний час всякі підказки могли мені дорого обійтися, тож терпляче виконував доручення.

Ніхто із українців не хотів воювати за III Райх, нікому не хотілося умирати за здійснення програми Гітлера, викладеній у “Майн Кампф”, але з наближенням більшовицької армії, режиму, який дався нам добре взнаки за “перших більшовиків”, не можна було довго думати. Внутрішнього життя військовика з його суворістю та недоліками я не знав, я бачив його зовні. Моїм еталоном був Роман Сушко – колишній офіцер УССів, що його часто доводилося бачити в чині полковника, коли одягав військову уніформу або в цивільному одязі. Наші дороги пересікалися: я ішов в гімназію, а він до служби в УЦК. В душі моїй загорілася жаринка бажання бути військовиком, але для цього я повинен отримати дозвіл на вступ до дивізії від мого районного провідника ОУН та переконати батьків у такій необхідності.

Повернувшись додому, я знайшов нагоду зустрінутися з моїми зверхниками. Дізнавшись про мету мого приходу, і говорити зі мною не хотіли. “Ось, є вже документ і через пару днів підеш у Карпати”. Знову довелося роз’яснювати так, як і мені роз’яснював В. Кавуля, що після вишколу я повернуся, що тут я народився, тут мої

батьки, тут моє коріння, що іншої дороги в мене немає. Кінець-кінцем погодилися зі мною і нагадали: пам'ятай про присягу!

З батьками було трохи важче. Своїм повідомленням про те, що хочу іти в дивізію “Галичина” зовсім приголомшив їх. Доки був дома і під сяким-таким наглядом, то вони ще мирилися, мовляв, якось воно буде, це масове явище, а тут біда. Мати, звісно, дала волю сльозам, старалася відрадити, благала. А батько, сам же добровольцем вступив у ряди УГА в листопаді 1918 р. (вже тоді, коли пройшов усю Першу світову війну, – здавалось би, досить чотирьох років фронтового життя! – але коли повернувся додому, на заклик молоді Республіки, на третій день у Брюховичах зголосився до Військового комісаріату, з боями, відступаючи, пройшов усю Галичину і закінчив війну Чортківською офензивою), звичайно, розумів мене, розумів і становище, яке було у нас, розумів, що моєю мрією було стати військовиком. Тож батько вирішив: “Нехай тебе Бог благословить і береже”, – і сам допоміг мені зібратися й супроводив до Львова. Що діялося в цей час в його душі, то лишень сам Бог знав (у майбутньому ще не раз доводилося йому супроводжувати мене в далеку дорогу).

На збірний пункт, розташований на вулиці Клепарівській, 35, (сьогодні там Львівське пожежно-технічне училище) прибули ми 15 червня 1944 р. Там пройшли лікарський огляд, санітарну обробку, переночували, отримали сухим пайком харчі на дорогу і вранці німецьким пасажирським поїздом виїхали зі Львова до Кракова. Останнє прощання з батьком, останній помах рукою, пильне вдивляння в обличчя, і в думці: чи побачимося ще? І ось, віддаляючись, постать батька з піднятою рукою зменшувалась, а згодом і затерлася на обрії. Зостався я сам зі своєю долею.

Яка ж вона, ця доля буде? Хто зарадить, підкаже, попередить чи дорікне по-батьківськи? Отже, сам, уперше

в житті, виїжджаю за межі Львова у невідомому напрямку. Вперше бачу за вікнами нові краєвиди: ліси, поля, гори, нові залізничні станції з незаними мені назвами, села, міста, а далі Карпати, які вразили мене своєю величчю. Якою красою наш край наповнений! Чому ми лишень крадькома можемо ним любитися? Чому тим багатством володіють чужинці? Думка одна одну переганяє, а поїзд мчить у даль назустріч невідомій та хи- мерній долі.

До Кракова прибули ми ввечері. На станції народу було мало, що аж дивно, бо Львівський головний дві- рець був завжди переповнений людьми. Він тримав на собі увесь політичний та економічний стан краю.

Висівши із поїзда, автобусом, під проводом військо- вих старшин, вирушили ми в табір у містечко Неполо- міце, на відстані 25 км на схід від Кракова, яке є цент- ром Неполоміцкої пуці з великими пралісами й запо- відниками зі зубрами.

У колишніх військових касарнях вже перебували, ра- ніше прибулі, такі ж як і ми, юнаки, але з інших місцево- стей Галичини. Заняття було організаційного характеру –реєстрація, формування частин за віком та освітою, лі- карська перевірка, перевдягнення в юнацький однострій та марші двором касарні з виходом у містечко й співом під час маршу. Все це такого грайливого характеру, щоби молодь звикла до суворого військового життя.

Мене, серед інших гімназистів, старших 18 років, біль- ше як 200 осіб, відділили в окрему групу й розмістили в школі, переобладнаній під гуртожиток у центрі містеч- ка. Харчувалися у військовій їдальні касарень, куди тричі на день марширували зі співом. Там ми прожи- вали біля двох тижнів. Денний порядок у нас був на зразок пластунського. Він всім імпував; знайомство з історією та географією рідного краю, військовим ста- тутом, гімнастичні вправи, розучування стрілецьких пі- сень, а в вільний час (бо був і такий) польська молодь

запрошувала нас на концерти та самодіяльні вистави їхнього аматорського театру, який орендував приміщення в якомусь промисловому будинку. Так, наперекір тим стосункам, польсько-українським, які склалися в Галичині, в корінній Польщі вони були дружніми. Із колективного життя юнацьких часів сподобалося мені те, що кожного вечора після апелю, перед сном, обов'язково була спільна молитва, а після неї пластова пісня:

*Ніч вже йде далеко.
Ясне сонце давно вже зайшло.
Тихо спи без тривоги,
Тут є Бог, тут є Бог.*

Таке звернення до Бога згуртовувало молодь, солідаризувало її, виховувало в добрі, злагоді. В подальшому моему військовому і взагалі громадському житті такої спільної молитви не проводили. Чи то забороняли, чи, може, це був недогляд наших вихователів?

Наприкінці червня (а була це неділя) було якесь німецьке національне чи спортивне свято й урочистості з цього приводу відбувалися на спортивному стадіоні в Кракові. Для участі в них із нашого колективу підбрали чоту хлопців, серед яких був і я, відвезли до Кракова. Наша участь полягала в тому, щоб серед інших колективів перемарширувати біля трибуни, на котрій стояли якісь військові й цивільні чини, та повернутися до Неполоміц.

Батько мій, за два тижні розлуки, заскучав за мною і, дізнавшись в УЦК про те, що ми перебуваємо ще в Неполоміцах, вирішив ще раз (може, останній) зустрінутися зі мною. Зібрав якісь харчові пачки і, незважаючи на непевний час, поїхав. До Кракова приїхав увечері 3 липня, а до Неполоміц цього ж дня добратися не міг і тому заночував, чи, вірніше, пересидів цілу ніч на станції. Були спроби з боку польських службовців зробити татові якусь прикрість, але завдяки тому, що він добре

володів польською мовою, якось обійшлося. Гірше всього було те, що наш загін більше 200 чол., зранку виїхав з Неполоміц до Кракера і, пересівши на поїзд, на Відень, від'їхав з Польщі.

Тато, діждавшись ранку, поїхав в Неполоміце. Але дарма, в дорозі ми розминулися. Відкритка, котру я післав батькам і в котрій повідомляв, куди їду, прийшла додому десь наприкінці липня, через два тижні після зайняття Львова радянськими військами. І Слава Богу, що ніхто не поцікавився, що там було написано, і про мене не знали, куди подівся. Дізнавшись, що кінцевою місцевістю нашої подорожі є “Мальта”, зраділи, бо думали, що це острів на Середземному морі, що, їдучи туди, ознайомимося з Італією і матимемо змогу зробити морську подорож. Коли прибули до Відня, він зустрів нас дощовою погодою, небо було затягнуте сірими хмарами, місто виглядало непривітним. Відня ми не знали, і можливостей для знайомства з ним у нас теж не було. А тут колись наші батьки, діди та прадіди в вищих учбових закладах черпали знання, культуру. Тут наші парламентарі в парламенті захищали наші права й виборювали у Львівському університеті катедру української мови та літератури, яку відкрито було в 1849 р. (після скасування панщини). Місто, де знову ж наші “вірнопіддані” батьки, діди та прадіди оберігали спокій цісаря та його родини, де захищали австро-угорський окупаційний устрій, що уважав українців нижчою расою. І після розпаду імперії в 1918 р. нашому народові не знайшлося місця серед постімперських держав.

Із одного залізничного двірця на другий переїхали ми трамваями, і всюди літні люди, зморені нестатками воєнного часу, снували поміж військовими (котрих на кожній станції було чимало) й визбирували недопалки. Часами хтось із військовиків, згадавши про своїх батьків чи дідів, обдаровував їх кількома цигарками. Відлучатися від групи ми не мали права, бо не знали про час

відходу поїзда на Шпіталь. Отже, трималися “купи” й потрохи споживали свій дорожній пайок, при тім також бачили заздрісні очі.

ПІДГОТОВЧИЙ ТАБІР У МАЛЬТІ

Поїзд на Шпіталь відійшов щойно ввечері. Спали, як звичайно в дорозі, спершись один одному на плече, а, прокинувшись наступного дня, милувалися суворими, але, безумовно, чарівними краєвидами Альп, які супроводжували нас вже аж до Шпіталя. Він розташований далеко в Альпах, в Каринтії, в долині, де збігаються альпійські швидкоплинні ріки Драва, Мальта, Міоль, в озері Зеєбоден, у затишку захмарених гір “Високий Таурн”. Туди, як до останньої станції на дорозі, ми й доїхали. Поїзд прибув о першій половині дня. І за чудової, теплої, сонячної погоди перед нами відкрилася панорама альпійського міста. Всі житлові будинки в 2-3 поверхи збудовані, як нам здавалося, в чистому готичному стилі. Вузькі, економно розміщені, з гостроверхими дахами, конічними вікнами, брамами, всякими архітектурними прикрасами, – карнизи, колони, сандрики та інші орнаментальні узорі, – створювали враження іншого світу. Нас вразила чистота, акуратність, у всьому доцільність. Місто на той час ще не зіткнулося з варварством війни. Люди відчували на собі наслідки війни в економічному стані, та у повідомленнях про загибель на фронті рідних, близьких, знайомих. Місцеве населення розглядало нас з цікавістю. Що ж то за формація прибула, з якою метою молоді люди одягнуті в напіввійськову уніформу ... на лівому рукаві – щитик синього кольору, на котрому зіпнявся на задні ноги золотистий лев? Відзнака асоціювалася з австрійською відзнакою, що є символом державності. Тож посипалися питання, а за тим – двозначне похитування головою, бо в цей час усім

було ясно, що Райх уже програв війну а ми є черговою жертвою ненажерливого молоха війни.

До приходу поїзда вже були подані автобуси, і хоч як хотілося ближче познайомитися з містом, німецька дисципліна та точність не дозволяли на це. Нас чекали на місці, в таборі Мальта. В автобуси сідали стільки, скільки дозволяла на це технічна характеристика автобусів. Старший колони, пересвідчившись, що всі зайняли сидячі місця і автобуси справні, сів у перший автобус на місце ведучого й колона рушила.

Віддаль до Мальти 20 км, із них до містечка Гмін їхали ми чудовою автострадою з бетонним покриттям. Мальовничі, казкові краєвиди супроводжували нас під час поїздки. Дорога пролягала Мальтійською долиною, пригортаючись з одного боку до альпійських гір, в яких вирубано в скалі горизонтальну площину для розміщення проїжджої частини, а з другого – звисала над рікою.

З одної сторони здавалося, що ось зірветься гігантська скеля, щоб перегородити нам дорогу або, що гірше, розчавить на місці. Або ж з висоти багатьох метрів автобус зірветься в бурхливу холодну гірську ріку. Їдучи, дивувався, що так багато треба було вкласти праці й вміння, щоб серед дикої природи створити таку чудову, технічно довершену автостраду зі всіма дорожно-інженерними спорудами: мости, тунелі, підпорні стіни та інші конструкції.

Непомітно, повні позитивних вражень та емоцій доїхали ми до містечка Гмінд (Gmund), а автострада помчала далі на північ в бік Зальцбурґа. Гмінд, невеличке альпійське містечко, як і всі німецькі чи австрійські міста, чисте та впорядковане. Тут згодом отримували ми медичну допомогу й користувалися торговельними послугами.

Звернувши з автостради до табору в Мальту, ми їхали вже камінно-шутрованою дорогою але, на диво, впорядкованою.

Табір, який так гостинно прийняв нас, до нашого приїзду, належав юнацькому формуванню “НЖ” (Гітлерюгенд),

тому місце розташування табору було вибране з любов'ю до своєї молоді. В Мальтійській долині, на краю села, над рікою Мальта, в затишку гір, на сонячному боці, на майданчику, злегка нахиленому на південь, до ріки? в формі чотирикутника був розташований із щитових дерев'яних бараків табір. Поряд з дорогою була їдальня з кухнею і відповідними продуктовими коморами. З протилежного боку чотирикутника розміщалися комори господарських товарів та обмундирування і частина спалень, а по боках зі сходу та заходу – спальні корпуси.

Середину чотирикутника займали газони, квітники, проходи, а поряд із їдальнею – широка шутрована смуга для формування колони та проведення апелю.

На віддалі біля 100 м з північного боку, за господарськими коморами, височіли захмарені, покриті снігом гори, з яких (із висоти, більше як 300 м) спадала вода, утворюючи незабутній водоспад, краплі води котрого під час подуву вітру розсівалися по всьому таборі; коли світило сонце, з'являлася веселка, звеселяючи всіх, хто перебував у таборі.

Нас зустріли, як і повинно бути такому випадку, вся адміністрація та вихователі табору, серед котрих був незмінний комендант, фюрер “НІ” Шіле. Мимо того, що він виховував із німецької молоді ідейних гітлерівців, до нас ставився з повною пошаною та виrozumілістю, не чинячи жодних перешкод під час наших навчань.

Німецьку ідею про залучення української молоді віком 15-18 років до протиповітряної допоміжної служби, керівництво УЦК на чолі з професором В. Кубійовичем, не підтримувало, а навіть було проти таких дій. Коли німецька адміністрація все-таки провадила набір, тоді проф. В. Кубійович, стривожений таким поворотом справи, доручив проф. З. Зеленому добитися для української молоді таких самих умов та пільг, які мала німецька молодь. В цих вимогах один із пунктів вимагав, щоб юнаки, досягнувши 18 років, були переведені

на подальший вишкіл в частини дивізії “Галичина”, але німецьке командування цих умов не дотримувалося, і всю молодь після вишколу направляли на протиповітряні позиції усюї країни.

Щоби запобігти сваволі німецького командування, проф. В. Кубійович використав нагоду, коли в таборі Неполоміще зібралося більше як 3000 юнаків, через проф. З. Зеленого звернувся до командування дивізії “Галичина”, щоби післати в цей табір своїх представників, зробити відбір 18-річних юнаків з відповідною для дальшого вишколу освітою і вислати їх у вишкільний табір у Мальті, що в Каринтії, в Австрії.

Для комплектації цієї групи юнаків (біля 250) було відряджено п’ять нововишколених підстаршин: десятника В. З. Макара (як головного перекладача), десятників Дзюбу, Смука та старших стрільців Винницького і Мигаля. Вони супроводжували нас до місця навчань, вишколювали як наставники, і оскільки були нашими ровесниками, та одягнуті в такий же юнацький мундир, не відрізнялися від нас, були нашими друзями. Але під час службових обов’язків ставали вимогливими та строгими.

[З десятником В. З. Макаром доля мене звела у Львові, коли він у липні-вересні 2001 р. як головний менеджер канадських кредитівок інспектував роботу усіх українських кредитних банків в східних областях України, побував у Львові.

Цього разу я зустрівся з побратимом у чині хорунжого Українського Вільного Козацтва, що йому присвоїв генерал П. Шандрук в 1970 р. за активну участь в українських ветеранських організаціях та отримання вищої освіти.]

Усіх нас розділили на групи, що відповідало чоті (шар), і кожну одиницю розмістили в одній із кімнат бароку. Перші дні були дуже цікавими: знайомство між собою

(бо ж ми прибули сюди із різних гімназій та шкіл Галичини), притирання характерів, знайомство з викладачами, відвідування лекцій, спортивні змагання, вихід в альпійські долини, ознайомлення з військовою тактикою, нанесення на карту терену та фіксація потрібного нам об'єкту, звітування командуванню, вивчення стрілецької зброї, перші військові вправи та змагання в точності стріляння. Все це була підготовка до суворого стрілецького життя в дивізії “Галичина”.

Наші будні були розділені на дві частини: в першій половині дня мали польові вправи, а після обіду було теоретичне заняття з військової справи та загальноосвітні дисципліни (як продовження гімназійних навчань). Для підвищення наших знань працювали професори А. Ковалисько, І. Криницький і отець О. Карпінський.

Харчування, незважаючи на довголітню війну і карткову систему, було задовільним, різноманітне та калорійне. Щодня до столу, крім овочевої страви, один раз в день, отримували щось м'ясне. Молочні продукти та овочі були постійно в меню. В неділю страви завжди були кращими. На обід, на друге, як закон, отримували “швабські” пироги (так ми їх називали). Це мелене м'ясо, заварене в тісті з тертою картоплею та різними спеціями (мабуть, вони були смачні й кухарям), а на третє – солодкі булочки з кавою або якась “легуміна”.

Неділя була вільною від вправ та лекцій, тож цей день був відведений для ознайомлення з ландшафтом Альп або містечком Гмінд. Відважніші хлопці збиралися в групи й вирушали в гори, щоб знайти квітку щастя-едельвейс, яка ховалася від людського ока високо, на недоступних скелях, в заглибинах або тріщинах скель, куди вітер заносив жменьку землі, а з нею спори моху та насіння дивоквітки. Дістати їх та принести в табір уважалось вищим досягненням, бо на це треба було немало кмітливості, витратити цілий день відпочинку. На обід брали ми “сухий” пайок і десь на одній

із скель споживали його. Зате увечері, зайшовши в кімнату, урочисто показували декілька квіток. Під час однієї із таких “експедицій” наш товариш Курилко, набравши жмуток квіток, на одній із скель побачив ще одну, і без підтримки для безпеки товариша, зіпнявся на скелю, щоби дістати її, але сталася трагедія. Під ногами обривається уламок скелі та з висоти майже 50 метрів юнак падає на нижню скелю, на котрій знаходить смерть.

Дізнавшись про трагедію, в таборі підняли тривогу, зорганізували рятувальну групу на чолі з підстаршиною Маєром, і вирушили на місце трагедії, сподіваючись застати Курилка живим. Але, на превеликий жаль, до табору принесли вже мертве тіло. Отак сталася наша перша втрата. На землі Австрії спочив назавжди наш товариш, людина, яка мріяла своєю відданістю, як старшина в майбутньому, принести користь Батьківщині. Поховали його за християнським звичаєм та з військовими почестями на цвинтарі біля містечка Гмінд.

(В 1980-х роках під час туристичної подорожі по Європі, побратим наш Любомир Галуга, який проживає в Америці, в Рочестері, побував у місцях, де був наш табір та де похований побратим Курилко, але, на жаль, не знайшов його могили, як також не було і табору). Одною із послуг, котру ми радо виконували, була мандрівка на полонини за молочними продуктами. Двічі на тиждень по два юнаки (фізично сильні) з каністрами за плечима вирушали в гори на висоту десь 1200-1500 м над рівнем моря, на полонину до пастухів, звідки, згідно з домовленістю начальства, приносили молоко чи молочні продукти – сметану, сир, бринзу.

Пообідавши в таборі, отримували “сухим” пайком вечерю та сніданок (звичайно, це була ковбаса, сир плавлений або в тубиках та хліб) і вирушали в дорогу. Дорога була цікавою. На південному схилі (з боку табору) гори, по діагоналі вгору була прорубана в скелі стежка для проходу однієї людини, і в цій же скелі, вздовж стежки,

закріплений на металевих кронштейнах трос, тримаючись котрого, можна було один за одним підніматися вгору. Добиралися ми до мети, вже коли надворі починало темніти. Нас там чекали. Від пастухів отримували свіже молоко і деколи сир чи сметану, зі своїми харчами випивали молоко і втомлені лягали спати.

Кімнатка, призначена нам, містилася над хлівом і мала окремих знадвору вхід. Було чисто й тепло. Сон після такої мандрівки був міцний, а засинали ми відразу, як тільки притулилися до подушки. Вранці нас будили, бо після перевтоми проспали б до обіду. Свіже холодне альпійське повітря і холодна вода оживляли вмить. Сніданок і молочні продукти були готові. Тож поснідавши так само, як і вечеряли, прощалися з господарями і поверталися знайомою вже нам стежкою. Дорогою, доки не втомилися, любуємося природою: засніженими шпилями гір, висотою 3000 і більше метрів, зеленими полонинами, на котрих ще росли альпійські квіти, і на котрі нехотячи наступали, сходом сонця, яке ховалося за ці ж засніжені гори, дзюрчанням потічка, який на полонині зародився і, зібравши по своїй дорозі всі води, біля нашого табору спадав неповторним, чудовим водоспадом і, далі спрямувавши його в жолоб, люди використовували як рушійну силу водяного млина. До річч, під цим природним душем-водоспадом захотів помитися І. Кульчицький – наш товариш-гімназист із Ярославла, і невдало, – скеля, на котру спадала вода, була ослизлою, і лавина води підштовхнула його на нижню ступінь скали. В результаті – розтросчена п'ята ноги, інвалідство на все життя.

Сходити вниз виявилось набагато гірше, ніж підніматися, з вантажем за плечима. Вже не хотілося любуватися чудовими краєвидами села, нашого табору, ріки з її темними холодними водами. Нам хотілося якнайскоріше добратися до табору, зняти ношу і розтягнути ноги, котрі, здається, вже чужими були для нас. Добира-

лися в табір, звичайно, десь після обіду (хоча деякі юнаки встигали набагато раніше), здавали на кухню продукти, обідали – і на відпочинок. Здавалося, що вже більше не піду, але минав деякий час, і добре відпочивши, знову виявляєш бажання піти на полонину.

У таборі, як і в багатьох інших військових частинах, була крамниця, де завжди можна було купити товари першої необхідності, як-от мило, зубну пасту тощо, а один раз в місяць, в суботу, отримували ми (звичайно, за гроші) т. зв. “Marketententwaren” – вино, цигарки, солодощі та якусь м’ясну консерву. Тоді в таборі серед хлопців починалося пожвавлення. Вино гріло душу, розв’язувало язика. Лилися спогади, співи, навіть суперечки. А якже, хіба можна обійтися без суперечок? Бували випадки, що для заспокоєння розгаряченого застосовували випробувану в бурсах методу – “коца”. Хтось із товаришів зненацька накривав коцом голову тому, кого хочуть провчити, і так тримав, а частина громади в цей час накидалася на нього, щоби своїми стусанами провчити забіяку. Оце була метода виховання. Особа, яка пройшла таке „виховання”, не знала до кого ставити претензію, міняла своє ставлення до громади, міняла свій характер, і в товаристві продовжувався мир та злагода.

Терміну вишколу чи, коли закінчатся наші заняття, ми не знали, але влаштування заключних змагань та екзаменів засвідчило, що юнацький наш час закінчується. Ми встигли звикнути до привітних людей, чудової природи, зжилися між собою, як також своєю поведінкою, українськими піснями та веселою вдачею сподобалися місцевому населенню, обслуговуючому персоналу та нашим вихователям. Але розлучатися довелося. Поверталися ми тим же шляхом, що приїхали. Автобусами до Шпітала, а далі – пасажирським поїздом на Клягенфурт, тоді – на Відень через Грац, де пережили ми повітряний наліт. Не доїжджаючи до стації (поїзд ішов високим насипом), почули про повітряну тривогу, тож

поїзд негайно зупинився, висадив усіх пасажирів, а сам подався за межі міста. Пасажири, між котрими були і ми, без жодної паніки швидко розійшлися в напрямку стрілок, які вели до бомбосховища.

Під бомбосховища були використані добротні пивниці багатоповерхових будинків. Туди прибув і я з товаришами. Приміщення було чисте, обставлене стільцями (частина – ліжками), вікна були закладені мішками з піском. В кутку приміщення – місце, де можна було отримати лікарську допомогу. Мені було страшно тут перебувати, здавалося, що то могла бути братська могила. Незважаючи на заперечення старшого по бомбосховищі, я вийшов на вулицю і там присів під деревом, неподалік від будинку. На щастя, повітряна тривога була відкликана. Мабуть, літаки змінили свій напрям. Бомбардування в той час ішло масованим методом. На місто налітало одноразово до сотні літаків і під час польоту їх, і одночасного гулу моторів, повітря дрижало, морально пригнічувало людей.

Після відкликання тривоги поїзд, який виїхав за межі міста, повернувся. Пасажири зайняли в ньому свої місця і рух відновився. У Відні пересіли ми знову в пасажирський поїзд і наш шлях пролягав уже через Брно, Оставу, Ополе, Вроцлав, і до Жагань (нашої останньої станції) прибули ми вже пізно вночі 2.X.1944 р. Як звичайно, сформували з нас похідну колону і пішки, з невеликим своїм достатком, добралися ми до Нойгаммеру, де ще була дивізія “Галичина”. Ґрунти там піщані, флора на них убога, місцями ростуть соснові ліси. Там-то здавна розміщені були казарми з військовими частинами (мабуть, кіннота), бо вночі нас розмістили в приміщення таке, в якому можна було зрозуміти, що це конюшня. Таке щастя спати на сіні ми мали лишень одну ніч. В наступні дні нас перевели в добре обладнані житлові блоки касарень.

ВОЯЦЬКІ БУДНІ В ДИВІЗІЇ “ГАЛИЧИНА”

Коли розбудили нас, ми зрозуміли, що перебуваємо ніби в іншому світі. Що з нами тут, у системі дивізії, ніхто не збирається жартувати, толерувати наші юнацькі вчинки. Ми серед дивізійників почувалися не дуже зручно, хоча юнацька уніформа була гарною, але не в мундирах справа.

Після реєстрації отримали ми уніформу із символікою дивізії “Галичина”. З нашим одностроєм шкода було прощатися, але, одягнувши стрілецькі мундири, немов увійшли в інший світ, в котрому більше відповідальності. Ми були переповнені гордістю. Кожному з нас хотілося підібрати мундир якнайкращий, підігнаний до своєї статури, і якщо вже не було такого, як хотілося, то мінялися. А вже коли і цього було недостатньо, тоді таку людину брали на облік і обіцяли підігнати мундир у кравецькій майстерні, вже на місці дислокації – у Жіліні (Словаччина). Тож нам не довго довелося чекати, а доки готували черговий залізничний транспорт, щодня відбували загальновійськовий вишкіл, котрий нам знайомий був ще із табору в Мальті – вивчення особистої ручної зброї, марширування дорогами Нойгамеру та засвоєння структури дивізії. Нас, як тільки-но ми приїхали, попередили, щоб не пити непереварену воду – для цього є дешево безалкогольне пиво, а на кухні чорна кава. Наказ наказом, але маючи добре здоров’я, думаєш, може, один раз нап’юся води, то нічого не станеться.

Одного дня перед заняттями я все-таки заспокоїв свою спрагу водою з-під крана. Не минуло і двох годин, під час маршу відчув гострі болі в шлунку, а за ними і сильне розвільнення. Підстаршина зрозумів мої проблеми і відправив до лікаря. Тієї ночі сон мене не брав, а наступного дня не в силі був іти на заняття. Хлопці, які проходили вишкіл в Нойгамері, розказували, що в тих ка-

зармах, чи близько них, був великий табір радянських військовополонених, які тисячами вмирили. Їх тіла, розкладаючись, заражали воду.

І ось настав день 8 жовтня. Оголошено нам, що завтра усіх мальтійців (а нас було більше як 200 стрільців) буде відправлено на постійну базу в Жіліну. Настало пожвавлення, хтось встиг вже побрататися з земляком-дивізійником і не може розстатися, хтось не встиг обміняти мундир, взуття; інші, які ще не були обтяжені дружніми стосунками, спокійно обдумували та планували собі майбутні дні..

Табір у Мальті шкода було покидати, до нього ми звикли, а ось Нойгамер для нас був як коротка зупинка, котру і в пам'яті не встиг закарбувати.

Уранці, після сніданку та отримання дорожнього пайку на два дні, ще один апель, і, розділені на чоти маршем, з невеликим вантажем за плечима і особистою зброєю вирушили ми в Жагань, найближчу станцію, на котрій на нас чекав підготовлений поїзд. Нас, "мальтійців" держали в повній кількості, а на чоти розбили умовно, щоби кожна чота зі своїм старшим стрільцем, як старший вагона, займала окремих вагон і несла відповідальність за дисципліну в цьому вагоні під час руху поїзда.

Закриті вантажні вагони для транспортування людей на великі віддалі обладнані були двоповерховими ліжками-нарами, залізною піччю. Посередині вагона з одного боку – ємкість з водою, з іншого – з вугіллям та дровами. У вагоні всі свої, ціла чота молоді, тож полинули стрілецькі пісні, жарти. Ми знали, куди нас відсилають, і тому так розкуто, вільно почували себе. Наші шість вагонів приєднані були до ешелону з військовою технікою: автомобілі, тягачі, гармати. Протилетунські кулемети, установлені на лафетах з військовою обслугою біля них, робили враження, що ми їдемо на фронт, тож зустрічні люди, які працювали на полях, із сумом проводжали нас поглядами. Поїзд ішов на Словаччину,

яка мала в той час державну незалежність і була сателітом Німеччини. Війни там не знали, також карткової системи не було. Німецькі війська з'явилися в країні лише після погіршення фронтового становища, коли в союзну для неї державу почали проникати більшовицькі партизани та їх агенти. А коли вибухнуло, спровоковане тими ж більшовицькими партизанами і підтримане словацькими комуністами повстання в південно-східній частині Словаччини, то для наведення порядку вище німецьке командування на прохання Президента Словаччини Й. Тісо відрядило нашу дивізію із Нойгера в Жиліну. Там вона продовжувала формуватись, одночасно маючи змогу гартуватись у боях.

Їхали ми через Герлиць на Відень (обминаючи Прагу), а далі: через Братиславу в Жиліну, де перебувало командування дивізією.

У Жиліні під час розвантаження вагонів зустрів я хорошого свого товариша зі шкільної лавки в гімназії у Львові та спільного життя в бурсі по вулиці Бартосівної – Ярослава Ліщинського. Зраділи зустрічі, обнялися, а спогадам не було кінця. Ярослав був вояком першого призову в дивізію, пройшов вишкіл, отримав вояцьку ступінь підстаршини, і під Бродами отримав вже перше фронтове загартування. Там же розпрощалися ми і більше в житті дороги наші не перехрещувалися, хоча йшли поряд.

Розмістили усю “мальтійську” школу в казармах у спеціально призначеному для нас житловому блоці. Наступного дня, після нашого прибуття, відбулася перевірка анкетних даних і доповнення їх новими даними та розподіл по військових частинах. Наша частина (десь біля 80 стрільців) була виділена окремо і названа “Служба зв'язку” при артилерії 29 запасного полку. Почалися заняття. Спочатку, в котрий вже раз засвоювали загальні вправи-муштру, вивчення зброї, стрільянину з гармат. Присягу прийняли ми 13 листопада 1944 р. на

площі муштр в казармах, в повному бойовому спорядженні без всяких святкувань, по-буденному.

Після присяги ми отримали більшу свободу – вже можна було вийти в місто, але обов’язково не менше як удвох. Перш, аніж вийти в місто, мусили піддатися ретельному огляду підстаршини – чи мундир у порядку, чи на підошвах черевиків всі цвяхи. Цей звичай був добрий, бо незважаючи на воєнний час, дбали про авторитет дивізії.

Жіліна – містечко невелике, на кілька десятків тисяч населення, забудоване одно-триповерховими будинками, гарно впорядкованими. В місті, а також навколо будинків, багато квітів, зелені. В той час у Словаччині карткової системи не було, тож гроші (7 крон), які ми отримували щодесять днів, використовували на додаткове харчування, бо тут воно стало іншим, нам не вистачало того раціону, що отримували.

Дні минали, ми закінчили вже стрілецьку підготовку і могли б виконувати якусь військову службу. Командування все це розуміло, а також знало, що дивізії потрібний був молодший командний склад. Ми були добрим “матеріалом” для цього – мали освіту і військову підготовку, тож чекали наказу, але через воєнні дії, які були вже на підступах до кордонів Райху та скорочення фронту, частина шкіл виявилась на ворожій стороні, а в існуючих школах поки що не було вільних місць. Бої в південно-східній частині Словаччини продовжувалися. Суцільного фронту не було, бо партизанські з’єднання постійно мігрували ярами, лісами горами. І знову поверталися, коли противник думав, що з ними покінчив. Для обмеження їхнього переміщення командування вирішило невеликими групами стрільців перекрити можливі переходи і для того використати ще не задіяних “мальтійців”. Уже 16 листопада 1944 р. нашу групу із 12 стрільців попередили про відхід у прифронтову смугу. Отримавши харчі, похідну кухню та необхідний

комплект зброї і амуніції, під командуванням старшини Кляйна, автом дісталися ми в одне із гірських сіл під назвою Кляштор. Село дуже подібне до наших гірських сіл. Назву Кляштор отримало в часи, коли в серединівччі там був монастир. Гостроверхі хати також безсистемно розкидані при дорозі над річкою, з лавочками перед хатою. Із сонячного боку виглядали мальовничо. Населення Кляштору прийняло „гостей” без жодного ентузіазму, однак не могли ні в чому заперечувати, бо йшла війна. Ми нічим нікому не заважали, а розмістилися в одній із господарських споруд – у stodолі.

Було оголошено, аби в нічний час – з 22 год. вечора до 7 год. ранку – не ходити по селі. Наша присутність і вдень, і вночі, паралізувала рух партизанів, які раніше відчували більшу свободу дій. У день патрулювали ми по селі, а вночі перебували в засаді, звідки добре проглядалося село і, правдоподібно, очікувалася поява партизанів. В перші два дні перебування в засаді були сутички з їхніми групами, але в наступні дні вже припинилися переходи по цій місцевості. Хоча час від часу вночі обстрілювали нашу засаду, але в бій не вступали. Напевно, хтось із місцевих комуністів стежив за нашими діями і передавав інформацію більшовицьким партизанам.

Ми, як і німецьке командування, не знали тактики боротьби з партизанами. І тому вона велася хаотично. Після десятиденного перебування в Кляшторі 26 листопада 1944 р. надійшла команда повертатися на базу. Так закінчилося наше перше “випробування” в бойових умовах. Наступного дня, долучившись до основної групи “служби зв’язку”, ми продовжили навчання “азів” артилерійської справи, азбуки Морзе та обслуговування апаратури.

За час перебування в Жіліні я встиг віднайти адресу свого стрийка Івана Мамчура, котрого доля, після закінчення польсько-німецької війни, як полоненого, за-

кинула в місто Ополе. Там він працював на вагоно-ремонтному заводі і я очікував від нього листа, якого, як на зло, не було.

ПОШУКИ ПІДСТАРШИНСЬКОЇ ШКОЛИ

Не встигли ми поділитися про пережите в Кляшторі, про пригоди, які зустріли нас там, про першу зустріч вічна-віч з противником, як надійшла команда зібратися.

Отже, завтра, 29 листопада 1944 р. ідемо – але ще не знаємо куди. А сьогодні стоїмо перед “Шпісом”, який переглядає наше обмундирування та військоове спорядження, розпоряджається, що обмінати, що здати на склад, а що доукомплектувати. Оголосив, що завтра від’їжджаємо на підстаршинський вишкіл в Штеттін. Безперечно, вишкіл – не прогулянка: там треба буде працювати в поті чола. Тож не всім хотілося туди їхати, але наказ є наказом і він мусить бути виконаний. Залишався ще час на прощання з друзями та отримання дорожнього пайка на два дні. Я попросив друзів, котрі ще залишалися на місці, щоби, коли вже знатимуть мою адресу і надійде від стрийка лист, переслали його мені. Рано, поснідавши, вільним кроком, пішли ми на залізничну станцію. Їхали пасажирським поїздом на Остраву, Вроцлав і Берлін.

У Вроцлаві, після прибуття поїзда на станцію, оголосили тривогу і ми змушені були розсіятися по парку, який прилягав до станції і затаїтися під деревами, бо вже ніколи було бігти до бомбосховища. Радянські літаки бомбили станцію. Кожна скинута з літака бомба, наближаючись до цілі, з наростаючим свистом та шумом, завдавала панічний страх. Здавалася, що саме вона, та, що найбільше шумить, летить на тебе, що зараз ти,

пошматований, підеш у небуття, і ніхто навіть не поцікавиться твоїм минулим.

І хоча руйнувань та жертв було багато, наш загін не мав жодних втрат. Організованості німців можна було позаздрити, бо вже через пару годин, після відкликання тривоги, недалеко від станції подали поїзд, і ми продовжили поїздку до Берліна. А на станції у Вроцлаві повним ходом велися ремонтні та відновлювальні роботи.

Передмістя Берліна виглядало жалюгідно. Місто на десятки кілометрів оточене було городами, на котрих стояли тисячі фанерних будок. Города ці, напевно, допомагали берлінцям переносити важкість карткової системи. Нарешті прибули ми в Берлін, на станцію з боку Франкфурта-на-Одері, яка наполовину була зруйнована бомбардуванням, але функціонувала. Щоб їхати далі на Штеттін, довелося рушати пішки на північний вокзал. На щастя, в той час, коли ми перебували в Берліні, повітряної тривоги не було, але, на нашу біду, найближча станція метро була розгромлена і до наступної треба було пройти через місто кілька кварталів. Багатоповерхові будинки в цьому кварталі (районі) міста, котрі більше, а котрі менше, всі були в тріщинах або напівзруйновані, але вулиці були очищені від завалів. І в цьому також відчувався німецький порядок.

Під час повітряних атак на дахах будинків постійно чергував хтось із мешканців, щоб у випадку скидання фосфорних бомб можна було повідомити аварійну команду, котра в цей час знаходилася в бомбосховищі і могла гасити пожежу піском, або, якщо можливо, скинути ці олівці із будинку. В підземну залізницю (метро) спускалися ми по сходах. Це була архітектурно скромно оздоблена споруда.

До північно-дорожнього вокзалу “підземкою” добралися ми без всяких пригод. Вийшовши на поверхню, побачили такі руїни, як і в південно-східній частині міста (розповідали берлінці, що майже щонаочі приліта-

ють ескадри англійських літаків і бомблять місто). В основному скидали вони легкі бомби, а також фосфорні “олівці” (мали вигляд багатогранника).

Надземна споруда вокзалу ще була ціла. Тут ховалося дуже багато людей, серед котрих переважно були військові, які очікували на свої поїзди, сидячи, на похідних наплічниках на вільній площі вокзалу, залишаючи лише вузьку смугу для проходу. Серед них були різного роду та рангу військові. Наша частина також зайняла один із вільних кутків величезної зали вокзалу із цікавістю розглядала уцілілий інтер'єр, а також присутніх у залі військових. Хіба можна було порівнювати нас, молодих, у котрих ще пушок на губах, з “морськими вовками”, випробуваними в боях, опаленими порохом фронтових боїв. Багато з них на грудях мали лицарські хрести та інші бойові відзнаки, разом зі стрічками бойових поранень. Ми вперше побачити так багато бойових військових, які снували вокзалом.

Десь опівночі отримано команду іти до пасажирського поїзда. Без усякої метушні, по-військовому швидко, заповнили вагони. Поїзд ішов на Штеттін, прифронтове місто, тож цивільних людей майже не було. Переспавши, хто як міг, щасливо доїхали ми до Штеттіна, а далі – в казарми Гросборн.

На дзеркалі вод, які простягалися ген-ген удалечінь, аж до краю Штеттінської затоки в морському порту, на рейді ми вперше побачили кораблі. Все це було для нас нове: і моряки бойових кораблів, а також підводні човни. Тут ми повинні були пройти підстаршинський вишкіл артилеристів. В казармах для участі в школі, крім нас, українців із дивізії “Галичина”, було багато фронтовиків із різних військових формувань, вже з орденами та стрічками поранень. Адже німцям треба було поповнювати ряди командного складу новими кадрами...

Школа не починалася, щось вичікували. Дні минали, повітряні тривоги частішали, а ми нудьгували, в місто не

виходили, одне що робили, то розминали ноги, маршируючи територією казарм. Грудень, фронт поступово наближався до кордонів. Командування, мабуть, вирішило, що тут не варто розпочинати школу, і через сім днів перебування в Гросборні було наказано (тільки нашій частині дивізії “Галичина”) пакувати своє добро та йти на залізничну станцію. Важко було повіритися на чужині, у зруйнованих містах, у холоді, нерідко і в голоді, терплячи нестатки. Але ми їх свідомо зносили, бо хотіли, крім світської, отримати й військову освіту. Ми були молоді, суворе життя нас тільки гартувало. Ми бачили світ, людей, ставлення їхнє до своєї Батьківщини. Ми вчилися не тільки на чужих помилках, але й на своїх, власних. Боляче було, коли під час заповнення анкет тебе мають як не за поляка, то за росіянина, бо жив на окупованій ними території. Ми були, на думку чи твердження чужинців, наповнювачем чужої національності. Отже, вчитися і вчитися нам треба всього, в тому числі й національної гідності. Поверталися ми теж пасажирським поїздом, але іншим шляхом. Цього разу отримали змогу побачити Познань зі строгим рисунком забудови міста. В ньому, напевно, відбився вплив німецької архітектури. Знали ми, що недалеко від Познаня, на відстані приблизно 50 км, міститься колиська Польщі – Гнезно. Добре було б побачити це місто, але шлях наш пролягав на Вроцлав, котрий ми проїхали вже вночі. А далі на Цешин – і кінцева зупинка в Жіліні.

На базі на нас не чекали, думали, що ми вже отримали призначення, тож не стали розформовувати, а зберегли нас як окрему одиницю, і в основному використовували як охорону стратегічно важливих військових об’єктів, а також для патрулювання населених пунктів навколо Жіліни, таких, як Діке поле, Рудінске та інші. На патрулювання приходило нас шестеро стрільців, облаштовувалися в одній із кімнат адміністративного будинку села або ж у школі й змінювали тих, які вже добу

патрулювали. Звичайно, зміна патрулів відбувалася зранку, тож, вертаючи в Жіліну, проходили біля костелу і обов'язково заходили до нього, аби помолитися та в думці поговорити з Господом Богом. Відвідування костелу та присутність на відправі дивувала словаків, бо вони знали, що німецькі стрільці не заходять до костелу. Згодом один із вірних підійшов до нас і дізнався, хто ми такі. Після того щодня старші люди чекали нас і схвально вітали при вході до храму.

У Жіліні нерідко доводилося мені охороняти залізничний міст над рікою Ваг. Однієї із зимових ночей мене обстріляли. Я відповів тим же, і на звуки пострілів вибігли підмінні побратими, обшукали все довкілля, але не знайшли нікого. Там же недалеко мосту, під'їжджало авто з військовими номерами, із нього виходив мужчина, як морж, занурювався в ополонці та від'їжджав (гарний показував приклад, але здійснювати подібне не було можливості). При охороні моста можна було рухатися (ходити) на певному відтинку дороги, щоби погрітися; а ось при охороні об'єкта необхідно було стояти на одному місці, тоді вартовий одягав на плечі, поверх свого плаща кожух, а на ноги – боти. Було тепло, але небезпечно – аби часом втомлений, пригрітий стрілець не заснув.

Минав час. Ми подружили зі словаками, спочатку з дівчатами, а через них і з хлопцями. Відважніші намовляли нас дезертирувати й долучитися до словацьких партизанських з'єднань. А втім, до партизанської боротьби словаки не годилися. Вдень ніби партизанили, крутилися недалеко свого дому, а вночі спали по власних хатах. Всю боротьбу в партизанських з'єднаннях виконували більшовицькі посланці. Словаки хіба що були їхніми координаторами.

Я діждався від стрійка листа, із котрого довідався, що не солодко йому там живеться. Щоб хоч якось віддячити йому за ставлення до мене, зібрав я невеличку пачку з

теплою близькою та якісь солодощі й до Різдва Христового 1945 р. відправив йому. Більше не спілкувалися, бо часті дислокації нашої частини втратили зв'язок.

У Карпатах, зі словацького боку, розмножилося дуже багато звірини та птаства. У воєнний час полюванням ніхто не займався, тож навіть я, перебуваючи на чергуванні біля протилетунського кулемета, в час, коли моя частина проводила артилерійські навчання, на галявині, де чомусь не покосили конюшину, бачив, що паслося до десяти зайців, великих, вгодованих. Я ніколи в житті не полював, а тут така нагода. Зайці мене не боялись, звиклися з триногою скорострілу й щоразу, пасучись, наближались до мене. Я не витримав і чотирма пострілами із гвинтівки забив чотири зайці. Старшина, який проводив заняття, посварив мене, але вертаючись із занять, ми несли свої “трофеї”, а на наступний день їли смачний обід із зайчатини.

Тим часом наближався Новий рік, а за ним і Різдвяні свята. І якщо ми, українці, націлені були на святкування Різдва Христового, то німецькі старшини віддавали перевагу Новому рокові. Так ось, цей же старшина, який “сварив” мене за порушення військової дисципліни, організував полювання. У склад групи, яка вирушала у ліс, залучив і мене. Вантажною машиною виїхали за місто біля 15 км, і там розійшлися в розстрільну. Пройшовши кілька кілометрів, вполювали п'ятьох зайців. На цей раз в переддень Нового року обідали в ресторані офіцери, і ті, котрі брали участь у полюванні.

На час святкувань Нового року та Різдва Христового в дивізію на гастролі завітав театр “Веселий Львів”. Він своєю присутністю та виступами підняв дух усього стрілецького колективу дивізії: давав концерти, розвеселяв спраглих за українським словом, українською піснею. Артистів вітали, аплодували, викликали на “біс”. Ці дні були для нас справжнім святом. У трупі виступала й товаришка із гімназійних часів Рома Прийма.

Ще в гімназії ми бачили, що наші дівчата-ровесниці шукають приятелів для себе серед хлопців, старших віком. Тож зустрівши на чужині товаришку-гімназистку, побоявся бути знехтуваним, і тому навіть не підходив; тим більше, що наші підстаршини й старійшини були для гарних артисток постійними супутниками, кожен із них хотів “засвітитись”. Для мене, рядового стрільця, вже місця не було...

До Свят-вечері готувалися ретельно, адже нам треба було відтворити не тільки наші традиції на чужині, але також показати німецькому командуванню свою культуру. Працювали всі, показували свій хист: облаштували залу, стіни обвішали зеленими гілками, прибрали ялинку, на сцені прикріпили веселі заклики. Приготували кутю, вареники, голубці, узвар і ще багато інших страв.

Священик-капелан поблагословив усіх присутніх, привітавши шановне товариство з Різдом Христовим. Посвятив приготовану Свят-вечерю, змовили Господню молитву “Отче наш” і приступили до Святої вечері. Були колядки, жарти, веселилися до пізньої ночі. Гості а також господарі, були задоволені святкуванням.

Зараз же після Різдвяних свят усю Мальтійську службу зв’язку перевели із Жиліни в Літевську Лучку, що біля Жіліни, і розмістили в школі, переобладнавши її під гуртожиток. Занять вже жодних не було, а займалися лишень охороною. Незрозуміло було, чому командування дивізією так безвідповідально поводить ся. Фронт близько, бої точаться вже на Мадярщині, загальновійськовий вишкіл ми пройшли, а нас не залучають до фронтових дій. У таких роздумах дожили до 16 січня 1945 р., коли знову скликали нас в Жіліну. Цього разу відрядили нашу групу – “Службу зв’язку” – в Нюрнберг. За всіх політичних та фронтових невдач німецьке командування вірило в якесь чудо, сподівалося, що вони зуміють захистити й зберегти гітлерівську Німеччину в старих довоєнних межах. І тому намагалися до-

тримати зобов'язання перед УЦК, встановлені для дивізії “Галичина”. За таких несприятливих для себе умов кували кадри для української дивізії.

Отже, знову прощання з друзями, котрі залишалися на місці, полагодження всіх справ та збір своїх пожитків (17 січня 1945 р.). Отримавши харчі, вирушили в дорогу. Їхали пасажирським поїздом. Прямого сполучення не було, тож знову пересадки, чекання в холодних, розбомблених станціях. А їхали ми через Цешин, Вроцлав, а далі – на Дрезден, через десятки проміжних містечок і станцій, що хоч були й зруйновані, але, на диво, функціонували. До Нюрнберга доїхали аж 20 січня. Картина така: станція розбита, вагони перевернуті, рейки погнуті, на уцілілих опорах звисали обірвані електропроводи. На цих руїнах працювали люди, які вже одну колію відрихтували, по котрій ми і заїхали на станцію. Ідучи вільним кроком, навкруги бачили сліди воєнних дій: зруйновані будинки, на газонах ще валялись недопалені фосфорні бомби, підвали закладені мішками з піском, стрілки, які вказували, куди йти в бомбосховище під час тривоги, а вулиці очищені від руїн. Складність велика. Дивлячись на все це, думаєш: як то може так справно ще діяти державна машина? Отак роздумуючи, дійшли ми до казарм. Супроводжуючий нас німецький старшина полагодив усі справи, і ми увійшли на територію. Комплекс казарм мав вигляд прямокутника, по периметру були розміщені всі необхідні для життєдіяльності споруди. В цій школі відбувалися навчання від підстаршини до вищих офіцерських чинів. Перевіривши наші документи, направили нас у спальні корпуси. Приміщення просторе, багато світла й вікна виходили на площу. Нагодували нас і залишили відпочивати, проінформувавши перед тим, як поводитися під час сигналу тривоги. Ніч була тривожною, відбулося бомбардування промислової частини міста. Під час тривоги усі без винятку й без паніки, зобов'язані були швиденько, в повній

бойовій готовності, перейти в підземну частину кількох поверхового спального корпусу, який був пристосований під бомбосховище. Вийти з нього дозволялося тільки після відкликання тривоги й теж організованим порядком. Удень нам не дали байдикувати, а дали змогу познайомитися з тим славним “Екзерцірпляцом”. Там же на цій площі, недалеко від відведеного нам під муштру місця, такий самий вишкіл проходили й вищі офіцерські чини, котрими командував такий же, як наш, підстаршина з фронтовими відзнаками у вигляді стрічок. Наступна ніч пройшла також з тривогою, але міста не бомбардували. З настанням дня, після сніданку та збору, відповідальний за наше навчання старшина розпорядився негайно зібрати свої речі та вийти на площу муштр, попередивши, щоб у спальних кімнатах залишити зразковий порядок. І знову в дорогу, але тепер вже, як виявилось, недалеко, за 20 км від Нюрнберга, в Айнштедт. Чому нас туди привезли, ніхто не міг відповісти. Це був новозбудований табір (мабуть, для військовополонених) – великий дерев’яний барак з металевими печами посередині, двоповерхові дерев’яні ліжка-нари. На дворі, в куті прямокутника, була викопана яма, сяк-так огорожена від світу. Вона служила нужником. При вході, на високому стовпі був підвішений голосник, котрий інформував мешканців бараку про “успіхи” на фронті (такий комплекс табору через багато років зустрів я в Росії, в сталінських таборах). Табір містився в ліску, і в ньому були фронтовики, привезені сюди на відпочинок. Було холодно, але спокійно, жодних навчань не проводилося, навіть ніхто не сповіщав про повітряні тривоги. Мабуть, противник німців був добре поінформований, що в цьому районі містяться табори англійських та американських військовополонених і тому навіть не пролітав над цим районом.

На відміну від радянських полонених, іншими піклувався Червоний Хрест. Туди, в ці табори, на роботу дуже

радо йшли німецькі військовослужбовці, щоб також покористуватися “дарами” свого недавнього противника. Їх, полонених, згідно з міжнародними правами, не можна було залучати до праці. Отже на рівні фронтовиків і ми відпочивали та слухали “інформбюро”, а в цей час фронтовики тільки похитували головами, коли йшлося про планомірне скорочення фронту.

На той час ми не мали зв’язку з командуванням дивізією, не знали справжнього ставлення Німеччини до військових частин, сформованих із народів Радянського Союзу, які служили при німецькій армії. Вищим командуванням дивізії “Галичина” були німці, які чомусь хотіли залучити дивізію під командування генерала Власова, який на той час командував РОА (Руская освободительная армія). Завдяки генералу Шандруку ця спроба розвіялася. Можливо, саме в той час загострення відносин було припинено вишколювання підстаршин. Оскільки ми були в дорозі до школи, то мусіли нас десь розмістити до часу вияснення.

Нам не подобалося таке життя. Ми намагалися звідси кудись забратися. І зверталися до наших старшин, але ті відмовчувалися. Нарешті 28 січня, за два дні до від’їзду з Айнштедту створили “форкоманду” із 6 стрільців і на чолі з підстаршиною відправили в Нюрнберг. В цю групу був зачислений і я. І ось, 1 лютого 1945 р., як і попередили, приїздить у казарму основна група нашої школи. Ми очікували її в адміністративному корпусі (бо на вулиці було холодно). Коли в вестибюль увійшли наші побратими (я стояв біля дверей канцелярії), із канцелярії вийшов “Шпіс”, щоби прийняти прибулих, як в цей час (з іншого коридору) надійшов якийсь старшина, мабуть, його товариш, привітався із “Шпісом” і запитав, куди той йде. Тут же прозвучала відповідь: “Бачиш, російські свині прибули, мушу, їх прийняти”. Почувши такі слова, мене аж зморозило. Не може бути, щоб таке сказав корінний німець, це мусіла бути люди-

на “фольксдойч”, якийсь із Шлеська або навіть із наших країв, бо тільки у таких людей могла бути патологічна ненависть до всього українського.

Чи надовго ми тут будемо? Запитували один одного. Тут була одна з найбільших шкіл, в котрій містилася прекрасно облаштовані тренажери з вивчення радіосправи. Вчили завзято, хотіли наздогнати втрачені дні. Теоретичні знання чергувалися з практичними то на майдані, то під час виїзду за місто на полігон, де проводили влучне стріляння. У вільний від занять час ми мали змогу виходити за межі казарми, щоб познайомитися з визначними місцями міста, з їх архітектурою (ще уцілілою), зі стадіоном, на якому відбувалися Олімпійські змагання в 1936 р.

Бомбардування також продовжувалися, і майже щоденно мушили в темряві одягатись та поспішати в підвальну частину корпусу. Ці тривоги в Нюрнберзі були вже як ритуал: куди б лише бомбардувальники не прямували, в місті піднімали тривогу, бо воно знаходилося на перехресті. Затрачений нічний час, пов'язаний з тривогами, ніхто не компенсував. Було важко, але німецькому командуванню, мабуть, з нами було ще важче, бо вже 11 лютого 1945 р. нам сказали “До побачення”. Знайшли нам школу в Чехії, в Мельнику, оголосивши, що це вже постійна та остання наша підстаршинська школа. Дай-то Боже, бо нам же набридло так кочувати, хоча в цьому також була своя користь. Ми побачили життя в Австрії, Словаччині, Німеччині. І тепер будемо знайомі ще і з Чехією.

З Нюрнберга повертали ми цією ж дорогою на Дрезден, а далі наш шлях пролягав на Прагу. Напевно, справи ще більше ускладнилися, бо поїзд часто зупинявся, то через руйнування станцій, мостів, то чекав, бо треба пропустити більш важливий транспорт з військовим спорядженням. Доводилося ночувати в невеликих, повних протягу, холодних станціях. Всі ці труднощі в побуті готували стрільців до ще важчих умов у фронтово-

му житті. Одного разу під час такої вимушеної зупинки я порушив військову дисципліну – на одній із станцій відлучився на короткий час. І коли повернувся на станцію, то побачив лише вільне місце. Поїзд пішов. Відразу звернувся до начальника станції і доповів йому, що я із групи, яка була в цьому поїзді, що стояв тут. Не став він вияснити, чому я відстав. По диспетчерському зв'язку попросив зупинити поїзд, а мене посадив на вантажний, котрим я доїхав до своїх побратимів. Дісталось мені від старшини “на горішки”.

ПІДСТАРШИНСЬКА ШКОЛА В МЕЛЬНИКУ

Під вечір спеціально зупинилися в Празі на ніч, щоби хоч трохи на наступний день походити містом і помилуватися його красою. Мандруючи вулицями, ми зрозуміли, що місто Прага то всеціло віками створений музей архітектури під відкритим небом. Палаці, величавий Собор святого Віта, створений ще в 17 столітті в готичному стилі, мости над Влтавою, які крім прямого призначення були ще й архітектурною прикрасою міста, а Празький Ґрад, Старе Місто – все це було справжнім дивом, чарівною окрасою міста.

Майже кожна споруда чи адміністративні будинки прикрашені скульптурами визначних людей або святих, себто опікунів споруди, будинку чи собору. Завдяки своїм величавим колонам, вежам, місто називають “Стобаштова Прага”. А в церквах чудовий інтер'єр, створений за рахунок ліпної орнаментики, карнизів, виступів, скульптурних постатей ангелів, святих. Там було тихо, спокійно, там панував дух душевної рівноваги. Потім, повні вражень, від'їхали до Мельника, що за 30 км на північ від Праги. Містечко Мельник невелике, 5-8 тисяч мешканців, забудоване в основному одно-двоповер-

ховими будинками, хоча в центрі міста зустрічаються і 3-поверхові. У південній частині міста, на найвищому місці, є старовинний замок (який дочекався нашого приходу ще від Середньовіччя), від котрого на південному схилі, до сонця, аж до автостради над річкою Влтавою, яка в цьому місці вливається в багатоводну Лабу, тягнуться плантації виноградників.

Зрозумілим було, що замок, чи, властиво, власник замку, створював захист міщанам, як також давав їм місце праці. Місто також, як і всі міста заходу, було гарно впорядковане та озеленене, а жителі привітні й доброзичливі. Хоча до німецьких військових у них було вороже ставлення, а ми носили німецький мундир, та коли розібралися в наших відзнаках, змінили своє ставлення до нас, і ми подружили.

Тут, у цьому замку, звідки власник, залишивши все своє добро, помандрував у більш безпечні краї, розмістили нашу школу. Просторі й сонячні кімнати, ліжка з матрацами на панцирних сітках в один поверх та добра кухня створили нам нормальні умови для навчання. До нашого приходу в будівлі замку сторонніх нікого не було, тож адміністрація школи просила нас зберегти все так, як ми й застали. А були там розписані стіни, художньо виконані столярні вироби: вікна, двері, підлога, а у вестибюлі в дубових потемнілих від часу шафах, на полицях за склом, стояли гарні пляшки з етикетками, на котрих зазначено час виготовлення та з якого винограду вино датовані ще 19 століттям. Не раз між собою роздумували, що напевно, за такий довгий час, вино стало густе (як драгли), що його не можна “випросити” із пляшки. Це були лише розмови, бо наша порядність та добре ставлення до місцевого населення не дозволило зламати замки шафи (як чинили “визволителі” з майном замку після нашого відходу знали тільки мешканці міста). Там утворився наш хороший колектив, нас здружила “самотність” і відчуженість, бо були далеко від своєї дивізії, не знали, що там робиться, зв’язку

з нею не мали жодного. В цей час дивізія була в дорозі на югославсько-австрійському відтинку фронту, а скупі вістки отримували від батька нашого побратима Володимира Кізими, який був невидимим супутником мандрів сина та від письменниці Наталени Королевої, дружини письменника, журналіста і видавця Василя Королева-Старшого, активного діяча УНР, яких доля закинула у 1919 р. на еміграцію спершу у Відень, а потім у Прагу, де чоловік помер у 1941 р., а Наталена переїхала до м. Мельника. Дізнавшись про наш приїзд (бо хто ми такі, засвідчували пісні, які щоденно ми співали, маршируючи по місту на вправи); вона часто приходила до нас в замок, як до рідних, ділилася думками, розказувала про події в світі, про становище на фронті, читала свої вірші, цікавилася життям в краї. Так виглядало її життя на чужині.

Вів школу поручник Бахмаєр, людина молода, енергійна, до нас ставився спокійно, з виrozumілістю. Не всі ще добре по-німецьки розмовляли, ба, навіть не все ще розуміли, і не могли всі накази його виконати, але у нього вистачало терпіння і волі, щоби повторювати наказ. Він вів радіосправу. На противагу йому Геніг, який провадив з нами муштру на міському стадіоні, отримував насолоду від знущань над нами, це був садист. Муштру вів не тільки жорстко, але і жорстоко. Дурнуваті команди: “Впадь!”. “Встань!”. “Бігом!”; і знову: “Впадь!”. “Встань!”. “Бігом!”, і так – до безконечності. А скільки здоров’я забрали присіди з наплечником, повним якогось вантажу, або, тримаючи кріс на витягнутих руках, мусив присідати доти, доки знеможений упадеш, бо відмовитися від команди не можна було, міг стати перед військовим трибуналом. Якщо йому хтось не подобався (з причини відомої тільки йому), то до тих стрільців ставився особливо з ненавистю. Крім цього, що на майдані, на очах побратимів, доводив свою жертву до сліз, то вже в казармі, після вечері, до самого сну, продовжував знущатися над жертвою. Одним із таких “невдах” був по-

братим наш Солонина. Геніг хоч сам був фронтовиком, не розумів, що озброєний стрілець, доведений до відчаю, міг вчинити непоправиме лихо. А Солонина був до того близький. Зате особливою ласкою і симпатією у Бахмаєра користувався симпатичний, наймолодший із нас усіх, учень Рогатинської гімназії Любомир Галуга. Він під час подорожі по Європі в 1990 р. побував з сім'єю в Мельнику (Чехія), в замку, де квартирувала наша школа. В час демократичної відлиги, чи, властиво, чеської весни, до замку повернулася із заходу власниця – небога цього роду; і там, на основі плантацій виноградної лози зробила бізнес. В пивницях цього замку виготовляється високоякісне вино, яке має великий попит не тільки в Чехії, але і в Європі. Під час зустрічі з власницею замку п. Галуга розказав про події, які відбувалися у час німецької окупації, і що тут, в замку, жив і він під час свого вишколу. Здивувалася, бо не знала про це. На прощання придбав дві пляшки вина цього виробництва, котрі завіз додому в Рочестер. Там зробив світлину, на котрій бачимо Любомира з дружиною Анною та донею Мартусею, а вдалині, за спинами, чотириповерхову частину замку з вхідною брамою на його територію.

Вивчаючи основну нашу дисципліну – радіосправу, не забували продовжувати загальновійськові дисципліни та вивчання ручної протитанкової зброї. Під час таких навчань, кожному із нас, як майбутньому командирю, доручалося командувати своїм роєм чи чотою. До оволодіння радіосправою в кабінетних умовах входило: досконале знання азбуки Морзе, володіння “Гастою” (пристрій до радіоапарата, за допомогою котрого на певній радіохвилі в ефір висилали звуки у вигляді ті-та, та-ті-та, що означали якісь букви, вміння в ефірі віднайти свого партнера тоді, коли у вухах одночасно звучали десятки таких звуків), вміння шифрувати радіограми, як також і дешифрувати, знати радіоапарати, на котрих працюєш. А були такі: Дора, Берта, Герта. Кож-

ний із цих апаратів мав свою радіопотужність (радіус дій), і нашим обов'язком було усунути в польових умовах невелику несправність.

Оволодівши тими знаннями, на початку квітня почали виїздити на “природу” в терен (близький до фронтових умов), і там здавали перші іспити. Заїхали в перемінну гористу місцевість, і там на віддалі кількох кілометрів один партнер від другого займав “гніздо”. Добре замаскувавшись, приступали до праці. У кожного радиста була визначена година й радіохвиля, у котрій і на котрій йому треба було викликати партнера на зв'язок і висилати чи приймати від нього зашифровану радіограму.

Зранку, отримуючи радіоапарат, з ним же діставали ключ для шифрування, який був дійсним на один-три дні – та бланки радіограм. Всі радіограми відправляли тільки зашифрованими, а відкритим текстом допускалося висилати зміст радіограми лише в екстремальному випадку, коли противник почав наступати і вже шифровка втратила значення, або коли радист був у безвихідному становищі. В такому випадку радисти (а їх завжди було двоє) зобов'язані були, в першу чергу, спалити ключ до шифрування, бланки з радіограмами, а радіоапарат підірвати гранатою. Але якщо нема змоги спалити ключ до шифрування, то його треба було з'їсти. Так, так, ми навіть пробували їсти. І нічого... (вже в Україні, будучи арештованим під час слідства, крім жорстоких допитів, тримали мене в “одиначці”, в повній ізоляції від товаришів по недолі, вимагаючи признання в тому, що я був закинутим в Україну як шпигун, диверсант, бо тільки вони були ознайомлені з радіосправою).

Хто ж ще може заперечити, що такі радіоспеціалісти не потрібні були тогочасній чи майбутній українській армії, і де ще вони, ці молоді хлопці – добровольці, патріоти, могли отримати такі знання? Кажу це тому, що ще сьогодні можна почути від “деяких” негативне ставлення до цих, відданих державотворенню молодих людей.

У міжчасі, коли фронт все більше вгризався в Європу і наближався до кордонів Німеччини, радянська розвідка, випереджуючи фронт, закидала в “тили” більшовицьких партизанів, розвідників, диверсантів, з котрими доводилося німцям вести боротьбу, хоча тактики боротьби не знали й боролися з ними поперехово. Тоді нашу школу, в допомогу своїм військам, залучали до “прочісування” лісів, сіл, туди, де німецькі радіолокатори “засікли” роботу більшовицьких радіостанцій. Отже, у визначений день (ми про нього не знали) викликали добровольців в кількості 20-30 осіб, садовили у вантажну машину й раптово займали відведене нам місце (бо ми лише допомагали), розходилися в лаву й так крок за кроком наближалися до епіцентру наших пошуків, доки не зімкнулися з іншими частинами учасників облави. В більшості випадків наші походи закінчувалися малоефективно, за винятком одного випадку, коли йдучи такою лавою, наткнулися на висячу з дерева антену, а потім, після детальних обшуків, недалеко цього місця, в ямі, прикритій палем, на переносну радіоапаратуру. Господаря цього радіоапарату не знайшли, він, напевне, утік в село й там загубився між селянами. В той час чехи дуже прихильно ставилися до більшовиків і сприяли їм у всьому. Ці походи також входили в програму наших практичних занять. Теоретично радіосправу ми закінчили й послідовно виконували справи в польових умовах. Було цікаво, коли були вільні (бо працювали в певні години), знаходили хвилю з передачею із Києва і з радістю слухали українських пісень. То була добра більшовицька пропаганда і агітація, бо спрагла за рідним словом, а тим більше піснею, людина мимоволі вірила, що на Батьківщині все змінилося на краще, й повертала додому. Дуже обережно ми слухали пісні, тримаючи руку на регуляторі включення, щоби хтось із німецьких керівників не почув, бо у них недовіра до нас теж була, і немала.

На польові заняття з радіоапаратурою, або на полігон для проведення тактичних занять, було далеко, ви-

трачали багато часу, і тому командування наше вже 16 квітня 1945 року прийняло рішення перевести нас у школу на передмісті Мельника – в Шопку. Ця місцевість була віддалена від основного осідку нашого, від замку, за 3 км. Будинок двоповерховий, внизу містилася така ж, як і наша, школа. Училися німецькі солдати, які пройшли вже фронтове життя і наздоганяли рівень знань, який осягнули ми. Ні вони до нас, ні ми до них не мали жодних стосунків. У них було своє начальство. Отже, ми зайняли верхній поверх будинку. Тепер під боком мали міський стадіон, де продовжували проводити муштру та вчитися командувати відділом. А недалеко за селом, у балці, зробили полігон, куди привезли радянський танк Т-34, по якому вчилися прицільно стріляти із панцерфавста чи панцершрека. В спокійному стані ніхто з віддалі 80 м не схибив. А як буде в екстремальних умовах?

Ні телефонного, ні також радіозв'язку з командуванням у замку у нас не було, тож донесення доводилося доставляти особисто, ровером. Про складні стосунки між чехами та німцями свідчить такий випадок: вже 21 квітня, пару днів перед поверненням нашої частини на базу, віз я ровером в Замок донесення, коли на повороті дороги якась “фіра” перегородила мені дорогу, через що я вимушений був зупинитись. Тоді підбігло до мене двоє молодиків, один із них відбивав ровер, другий же намагався заволодіти зброєю, однак не вдалося їм здійснити задум, утекли. Можливо, вони й виконали би задум заволодіти зброєю, але на вулиці з'явився ще якийсь військовий і вони, побачивши “уніформу”, зрезигнували. Перед нападом на мене не міг застосувати зброю, бо не сподівався, що таке може бути, а вже тоді, коли утікали, я не посмів стріляти. Нападники були підлітками, а вчинили напад тому, що чеська молодь готувалася до збройного повстання проти німців, їм потрібна була зброя. Доповівши начальству про цей випадок, я отримав су-

вору догану. Всі дивувалися, чому я не застосував зброї. Можливо, вони мали рацію, але сьогодні я з чистою совістю згадую цей випадок.

І ось настав день, коли треба було комплексно показати те, чого ми навчилися за увесь час. Школа багато разів міняла своє місцезнаходження, але нарешті ми стали справжніми військовими спеціалістами. Думали, що після проведення спільних маневрів комісія підпише акт про наш випуск, а ми, отримавши якісь підстаршинські відзначення, будемо відкомандировані в свою дивізію і там розподілені по сотнях. Так повинно було бути. А насправді?

Час маневрів визначили на 24 квітня. День видався дощовий, холодний. Місце для зведення боїв вибрали ще заздалегідь, терен поперомінно гористий, де видимість була обмежена. Усю нашу школу розділили на дві частини, одна із них наступала, інша вела оборону. Розвели усіх на заплановані місця. Дали сигнал наступу і бої закипіли... Стріляли "сліпими" патронами (дерев'яні кулі). А стріляти ними в людину можна було не ближче, як до 15 м (хіба під час такого "гарячого" бою можна було міряти віддаль до противника?). Стрілець Ярослав Мороз – хороший спортсмен, оволодівши становищем, яке захищав, стрілець Гащук, не втримав його, на Мороза був спрямований кріс. Пролунав постріл, і Мороз, поранений в ногу, потрапляє в лікарню. Яка його доля в подальшому, мені не відомо. Міг потрапити в полон, до більшовиків.

Маневри відбулися так, як і планували. Комісія подякувала нам за відданість своїй справі, і ми, втомлені, маршируючи, повернулися на свою базу. На цьому закінчилися наші навчання. Чекали якихось звань і розподілення.

Усі ми знову із Шопки перебралися в Мельник, в замок, занять вже не було жодних. До міста мали вільний вихід, де приглядалися до пожвавленого руху серед чеської молоді, які на заклик пражан готувалися до повстан-

ня. До нас вони на мали жодних претензій, і ми їм ні в чому не заважали. Вже в перші дні травня чехи почали міняти вивіски на магазинах, адміністративних будинках, назви вулиць із німецької мови на чеську. Нас, українців, їхні дії не турбували, і ми з цікавістю приглядалися до тогочасних подій, а ось німців це діткнуло і під час одної такої процедури (заміни вивіски), коли чех стояв на драбині і кріпив вивіску чеською мовою, німець, якийсь вермахтівець, проявив свій патріотизм, підліз по цій же драбині до чеха і багнетом поранив його в ногу.

Хоча нам ніхто не роз'яснював політичного становища Райху, ми прекрасно здавали собі справу, що всьому кінець, справа тільки в тому, в чії руки ми потрапимо. Ми з нетерпінням чекали якогось рішення.

Минув уже тиждень в такій тривозі, наше становище було непевне. Чехи запрошували нас до себе, в їхній національний рух, але ніхто не спішив до них. У мене промайнула думка, чому я повинен в чеському підпіллі бути? Хіба на Батьківщині я буду зайвий? Наш комендант школи мовчав, все на щось чекав. Зрештою він також залежав від свого начальства. Німецький гарнізон, який знаходився в місті, не виступав проти національного чеського руху, проти стихії, яка працювала на незалежність Чехії (крім одного випадку, який я навів вище). Основні події почали розгортатися 5 травня, із усіх репродукторів у місті почули звернення пражан: "Ми підняли повстання, допоможіть нам". Своє звернення пражани повторювали десятки разів на день. Вони зверталися до військ радянської армії, яка стояла недалеко Праги, нею командував Конєв. Все це він чув (або доповідали йому), але чогось очікував.

Постійне звернення пражан до радянських військ не зворушило Конєва, тоді Смоковський, як представник повсталих пражан, звернувся до армії РОА (Руская освободительная армія), до генерала Буняченка про допомогу. Частини РОА увійшли в місто, з боями оволоділи

Прагою, котра наприкінці 7 травня, була вільною. Вся армія РОА була інтернована англійцями і згідно з Ялтинською угодою видана більшовикам. Командний склад РОА більшовики повісили, а решту відправили в Гулагівські табори. Славу визволення Праги отримав маршал Конєв.

У Мельнику цивільне населення ще більше пожвавило свою роботу: розвішували прапори, відозви, скликали та проводили віча. Великдень в цьому році нам не вдався. Відсвяткували скромно, помолившись лишень Господу Богу. На наступний день, 7 травня, в понеділок, після сніданку, комендант школи Бахмаєр зробив апель, під час якого розказав, що більше тут залишатися не можемо, що у нас перерваний зв'язок з командуванням, щоб негайно ішли в кімнату пакувати свої речі, взяти торбу на хліб, в котру вкласти отриманий на кухні пайок, а наплечники здати на автомашину. Перед відходом наказав заправити свої ліжка та прибрати в кімнаті, забрати зброю і на подвір'ї замку вишикуватись в колону. За порядок в кімнатах відповідає десятник Геніг.

Усе ми виконали механічно, не думаючи ні про що. Доки за нас думають, ми тільки виконували наказ. Бахмаєр перевірів, як виконано наказ, став перед колоною та запитав, може, хтось хворий, ноги болять, то прошу, сідайте в автомашину. Ніхто не виявив бажання скористатися привілеєм. Пролунала команда: “Струнко!”, “Праворуч!”, “Кроком руш!”, а потім – пісня...

ПРОЩАННЯ ЗІ ШКОЛОЮ

Ось так ми покинули насиджене місце, покинули майно, магазин з харчами, усе загосподарювання. Як розцінили такий крок чехи? Чи розграбували все залишене? Бо все одно “визволителі” забрали б дочиста.

Зі стрілецькими піснями марширували ми вулицями міста, а на тротуарах, мовчки стояли мешканці, тільки супроводжували нас поглядами. Вони не мали причини нас ненавидіти, хоча німецький мундир, який ми носили, також не викликав радості. За населеними пунктами ми йшли вільним кроком, жартуючи, підбадьорювали один одного, але в розмові ніхто жодних перспектив не будував. Кожного гнітило це невідоме майбутнє, куди ми йдемо та що з нами буде. Невже тепер, під кінець війни, нас кинуть на фронт? Вже коли Бахмаєр побачив втому у стрільців, із своїх запасів дістав “польову пляшку” горілки й кожному по черзі дозволив зробити один ковток. Промивши горло, веселіше ставало на душі і при появі нового села чи містечка прибирали маршовий крок. Українською піснею промарширували через нього. Доки були чеські поселення, то народ нас байдуже проводжав, хіба що дівчата з цікавістю приглядалися до хороших хлопців. А вже коли почалися німецькі села та містечка (до речі, великої різниці між селами та містечками в Німеччині нема, хіба що на селі є більша площа забудови, більше зелені, квітів) на почуту українську пісню (а ми уміли співати) вибігали українські дівчата, які виїхали, чи, може, котрих насильно вивезли на “каторжні” роботи в Німеччину, призначили працювати в сім'ях, вони віталися, раділи, і що хто міг, приносив: воду, молоко, квіти, якісь солодощі домашнього виготовлення, за що отримували від нас хто усмішку, добре слово, а кому й поцілунок дістався. Сміх, радість, побажання добра та щасливого повернення додому. З дівчатами на вулицю виходили і їхні господині (статечні фрау). І, охоплені ейфорією щасливої зустрічі, раділи не менше від своїх дівчат. І знову декілька кілометрів ходу вільним кроком, знову відволікаюча від сумних дум розмова, враження від зустрічі з нашими дівчатами. Короткі відпочинки в дорозі, під час котрих залишали щось “зайве” своє, щоб об-

легшити багаж. Зайвим, в першу чергу, були газмаски, бо не думали, що ще тепер можуть бути потрібними.

І навіть незчулися, як добрались до Літомержиц, промандрувавши за день 35 км. Вже вечоріло, розсілися на придорожній смузі, під горою, недалеко ріки Лаба. Де хто, як міг, рятував свої ноги та спокійно споживав вечерю сухим пайком. В цей час від міста, недалеко мосту через Лабу почали масово йти німецькі військові, між котрими були й вищі офіцерські чини. Вони обминали нас, піднімалися узбіччям нагору, звідти навмання йшли до Німеччини. Ми не розуміли, що діється, питали нашого коменданта Бахмаєра, що це значить, а той лише плечима знизував. Потім піднявся, зупинив якогось старшину, котрий йому пояснив, що тут недалеко від міста в підміському селі, є вже танкова частина більшовиків, що Гітлер покінчив зі собою і фактично війна закінчилася. Бахмаєр не повірив цьому. Підняв на ноги всю нашу школу, дві чоти, і наказав перегородити шлях до відступу. Стало замішання, передні зупинилися, і тоді Бахмаєр звернувся до втікачів з патріотичними словами, але ззаду підпирали передніх, котрі внаслідок натиску проломили захисну лінію і, як лавина, ринули ще з більшою завзятістю в напрямку “Нах Гаймат”. Бахмаєр побачивши безрезультативність свого задуму, “зняв” нас з захисної лінії, відвів і запитав, чи є якісь добровольці, які хотіли б поїхати по вказаному напрямку і переконатися, чи справді є або була танкова частина. Розпорядився розвантажити наше авто, вибрав добровольців і на чолі з нашим десятником Генігом вже в темну пору поїхали в це село. І справді перед в’їздом в село стояв танк Т-34 з розірваною гусеницею, але “екіпаж” його втік на іншому танку. За словами селян, то, мабуть, були розвідники, – приїхало два танки: одного підбили, а другий повернувся назад. Доповівши про побачене, Бахмаєр зібрав нас, вибачився перед нами, що не зумів дати нам військові відзначення, що все одно вони нам не будуть потрібні.

Подякував за працю, за слухняність і ще вибачився, якщо когось образив або віднісся несправедливо. Ми були вільні, могли іти куди завгодно, тільки не потрапляти до більшовицьких рук.

Якщо хотіли б воювати, то тут вже діяла підпільна організація “Вервольф”. Доки були в частині, нам було затишно і безпечно. Почули “прощальне слово”, якимось знітилися, нам стало лячно, ми виявилися беззахисними, самотніми. Що ж робити? Перед кожним зокрема постала життєва проблема, яку мусиш безпомилково вирішувати сам. Часу на роздуми не було, вирішуй тут же. Переважна більшість стрільців прийняла рішення іти за тими німцями, котрих ми ще пару годин тому стримували, які спішили “нах Гаймат”. Я, вірний приязі ОУН, переговоривши з своїм товаришем Юльком Волянським (родом із Тернополя), прийняли рішення пробиратися в Україну, до Львова.

ТЕРНИСТА ДОРОГА ДОДОМУ

Прощалися щиро, назавжди. Свої вчинки заздалегідь обдумували, і хоч були сповнені твердої рішучості, біля серця щеміло, і якась невідома тривога роздвоювала почуття. Може, піти зі своїми друзями в цей невідомий світ, де принадний спокій, можливо, розкішне життя. Ми ж працюючі, зуміємо забезпечити собі безбідне життя. Там також живуть люди і немало серед них наших людей, яких доля з тих чи інших причин закинула в далекий світ. До роз’яснення та заохочення піти в світ разом з ними включився і батько мого товариша Володимира Кізіми: “Хлопче, там, у тому незнаному світі існують українські комітети та інші українські допомогові установи, які нададуть вам можливість продовжити навчання. Куди йдеш, опам’ятайся, зрозумій, тебе чека-

ють злидні, знущання, ніхто не помилує, не допоможе в твоєму горі. Згадай 1941 р.” (Кізіма-батько з наближенням більшовицьких військ емігрував на Захід і завжди старався бути побіч сина Володимира, щоб у випадку матеріальної та моральної потреби бути йому корисним).

Все то було правда, я погоджувався з цими доводами. А як же бути з присягою в ОУН “Здобудеш Українську державу або згинеш в боротьбі за неї”, – як її зламати? Що подумують про мене ті, які дозволили мені йти на вишкіл в дивізію? Ті, які ведуть боротьбу з відвічним ворогом нашого народу, щоби на карті Європи з’явилася вимріяна нашими предками держава Україна? Адже ж світ прекрасно розуміє, що після закінчення війни буде перекроєна Європа. Більшовизм не може панувати – це загроза всьому світові. Думки змінювали одна одну й насамкінець гору взяла одна. Іду, що б там не було. На мене чекають побратими, згорьовані батьки, на мене чекає країна. В час, коли там, на рідних теренах триває боротьба за нашу незалежність, я не маю жодного морального права ховатися, бути збоку цих подій, тим більше, що до нас дійшла така звістка: більшовики настільки паралізовані стрільцями Повстанської Армії, що можуть пересуватися в межах Галичини тільки великими групами, не заходячи в села, де в більшості панують повстанці УПА.

Ще раз попрощалися між собою. Я та ще мій товариш Юліян Волянський пішли в протилежний бік від основної групи. Ми екіпіровані були всім тим, що вимагав військовий час, думаючи, що в дорозі може пригодитися. Ця ж дорога, котрою ми йшли ще вчора і, яка була вільною, сьогодні захаращена усім військовим спорядженням відступаючої армії, яка поспішала “Нах Гаймат”. Коли стало відомо, що більшовицькі війська наступають з північного боку – від Дрездена, просуваються в напрямку до нас, вищі офіцерські чини Вермахту різко повернули на південь і через містечко Рудні-

це, де був ще підірваний міст через ріку Лабу, хотіли добратися до міста Пільзен, котре, правдоподібно, перебувало вже в руках союзників. Ми з Юльком примістилися на вантажному авті, лежачи на передніх крилах (болотниках) в повному бойовому виряді.

Їхали дуже повільно, доти, доки рух не припинився зовсім. До відчайдушного опору і блокування автодороги перед в'їздом на міст спричинилися революційні діяння в Празі. Там чехи з допомогою РОА захопили радіостанцію і зробили відозву до всього чеського народу, щоби паралізувати пересування німецьких військ по всій країні, і постійно, десятки разів, диктор повторював: “Надайте нам допомогу, надайте нам допомогу”! Він (диктор) звертався до командування радянських військ, які стояли під Прагою. Так ось, на цей заклик молоді люди, чехи, взяли зброю в руки і перше, що зробили, перекрили панцирними машинами переїзд через міст, а самі зайняли оборонні місця в близьких до мосту будинках та в наспіх виритих стрілецьких ровах. Змести таку примітивну оборону військам, які зупинилися перед мостом, не становило жодного зусилля, але німці не хотіли вже проливати крові, вони поспішали додому. Старші офіцери вступали в переговори з повстанцями, щоб ті дозволили переїхати через міст і містом в напрямі Пільзена, але все було марним. Патріотично налаштовані молоді чехи вимагали тільки одного – скласти зброю. Оскільки нам з Юльком не було по дорозі з німцями, то вирішили стати цивільними.

Відійшли ми від цієї маси військових і дійшли до села, де за будь-який цивільний одяг запропонували свій військовий, усю свою зброю, і на додаток, золоту річ, яка в мене зберігалася про всякий випадок. Ніхто не “злакомився” на нашу пропозицію. Що ж, вирішили здаватися чехам в своїй уніформі. Вертаючи до автотраси через орне поле, лягли в борозну (щоб не бачив хто із патріотичних німців), зняли погони, нашивки з рукавів (циток

з левицом) і петлиці, які нагадували про національну приналежність стрільця в дивізії. Там же, в борозні закопали військові книжки (зольбух) і залишили свою зброю і амуніцію до неї. Зі страхом підійшли до основної групи німецького війська. Боялися, що хтось із них може звинуватити нас у дезертирстві, зраді присязі, але німцям уже не до того було, кожен, від солдата до генерала, рятувався як міг. Отже вийшли ми на автотрасу і попрямували до мосту. На нас дивилися зі здивуванням, а може, із заздрістю, що ми вже покінчили з війною (був це вівторок, 8 травня 1945 р.). За мостом, молоді люди в цивільному одязі зі зброєю відділяли військових або подібних до них окремо (куди потрапили і ми з Юльком) і групами відводили до непошкоджених в місті казарм.

Територія казарми велика, спальні корпуси прекрасно обладнані всіма вигодами для нормального проживання. Там вже було багато людей, як військових, так і цивільних, мабуть, попередніми днями завертали туди і евакуйованих, і тих, які просто втікали від “визволителів”. На території було багато авт, візків та гужового транспорту з домашнім майном. Власників біля цього добра не було, дозволу годі в кого просити, і ми з Юльком, порившись в такому добрі, знайшли для себе цивільний одяг. Мені дісталася гранатова спортова вітрівка, темногранатові морські штани та мешти. Переодягнувшись, побачили себе досить пристойними молодими людьми. Із військового спорядження залишилася в мене нижня білизна та вовняна сорочка спортивної форми, оскільки дорога додому нам ще далека, то там же взяли для себе в дорогу по одному коцу, котрий ой як пригодився. Все це ми зробили ще тоді, коли нас привели в казарми. Німці, які вже перебували в полоні, не хотіли міняти своїх одностроїв. Ходили в тому, в чому служили в армії, при всіх своїх відзнаках. А військові з відзнакою на рукаві РОА (Руская освободительная армія), котрих привели вже вночі, згуртувалися в одному із

кутів приміщення (то були ті, хто брав участь у звільненні Праги від німців). І, мабуть, думали, що так їм буде безпечніше. Ми з Юльком до військових не підходили, бо вже були цивілями.

Того ж вечора, як вимагає християнський звичай, голодного нагодувати, гостинні чехи дали нам по черпаку густої каші з військової кухні та кусень хліба з кавою. Ночували ми в одній із кімнат казарми, на вільному місці долівки, в кутку. Спали смачно, сон був міцний, бо минула ніч була тривожною і короткою, а день видався напружений. Зате ранок зустрів нас чудовою, сонячною і теплою погодою. За ніч до нас прибула велика кількість військових, що зайняли всі вільні місця і навіть подвір'я. А тому чехи вирішили частково розвантажити казарми. В одному із приміщень засіли урядовці до перегляду та реєстрації всіх цивільних, які тут перебували. Військових поки що не зачіпали.

Пред'явлений нами отриманий документ на прохідний ніхто не став розглядати, мовляв, скоріше іди, не заважай нам.

Місто ще вирувало, були щасливі, мабуть ніхто в цей час не сидів вдома, кожному хотілося поспілкуватися з “визволителями”. Ми підійшли до гурту людей, які обступили танк і про щось голосно розмовляли з залогою танку, яка розсілася на “броні”. Про що велася розмова ми не чули, лишень окремі слова доходили до нас, але один чех голосно заявив: “Ми вас чекали п'ять років, а тепер не забудемо двадцять”. Чим йому “визволителі” не догодили, не відомо, але самі “визволителі” поводили себе не найкраще, вони були окупантами.

Добравшись до залізничної станції, дізналися, що поїзд вже їздить, але тільки до станції Лібехов, а далі треба іти пішки, бо зруйнована частина колії. І нічого дивного, адже ж тільки-но закінчилася війна, то й так дивно, що на таких коротких відстанях вже працювали служби і ходили поїзди, правда, два рази на день. Отже, дочекав-

пшись його, побачили, як багато народу (в основному німці), ще спішить на захід, в Німеччину. Зайняли ми місця в вагоні й чекали, поки обслуговуюча бригада не відпочине. Розкладу їзди ще не було, тому ми були в повній залежності від добрих людей. В Чехії в повоєнний час Червоний Хрест широко розгорнув добродійну роботу. Тих, які знаходилися в дорозі, годували, по можливості давали нічліг, лікарську допомогу; подорожній відчував якусь необхідну опіку. А вже на радість нам усім “подорожнім”, в цей рік, була гарна весняна, тепла погода, тому ми, в основному, десь в кутку, захищені від можливого дощу, загорнувшись у коц, кілька годин завжди могли поспати. До станції Лібехов доїхали ще завидна, а далі сказали нам, що частина колії зруйнована й треба йти пішки біля 20 хв. до наступної зупинки, звідки також вже курсує поїзд до Праги. Отже, до Праги добралися ми вже пізно вночі. І що цікаво, зустріли ми нашого товариша по зброї, Гелемея, який, минаючи інтернування в Рудніце, встиг дістати цивільний одяг і добратися до Праги. Тут у нього були наміри зайти в Американське посольство, отримати закордонний паспорт і на законній підставі виїхати на захід. Було трохи недоречно вернутись із прикордонної смуги з Німеччиною в Прагу, щоби просити дозволу знову туди поїхати. Чи здійснив він свій задум, невідомо. Тут ми у кутку величезної зали головного залізничного двірця перекуняли до ранку. Харчування вистачало (ми були невибагливими). Чехи хороші люди, допомагали нам, чим тільки могли, а більше нам нічого не треба було. Вже настав день 11 травня, четвер. Для поїздки в напрямку на Брно перейшли на інший вокзал. У Празі, зустрічали багато воїнів Рядянської армії, серед котрих, напевно, були і службісти НКВС чи “Смершу” (“Смерть шпіонам”). І можна було поплатитись своєю сміливістю, але нам було чим виказатись, ми поверталися з “каторжних” робіт, з Німеччини, в нас є на це документ, хоча зовнішність наша говорила про інше.

Якось серед червоноармійців натрапили ми на людину з Тернопільщини (земляк Юлька), який в боях відразу не був поранений і дійшов аж до Праги, тож в розмові (звірився нам, підтвердив наші відомості), що більшовикам нема місця в Галичині, що вони бояться УПА, уникають сільської місцевості або ходять великими групами. Це нас ще більше втішило й підтвердило правильність вибору. На вокзалі в Празі ми дізналися, що по всій залізниці і далі, до Острави, не відновлено руху через зруйновані мости та частин залізничного полотна, але місцями є все ж таки сполучення, бо якщо розбомбили міст, то поїзд міг залишитися на певному відрізку дороги і там він сьогодні обслуговує пасажирів. Діватися не було куди і чекати, доки будуть мости, надто довго, тож продовжували трохи їхати, а трохи йти пішки. На всіх станціях довгого шляху по Чехії доброзичливі жінки Червоного Хреста робили християнські послуги. В той час ніхто із нас не платив за будь-які гуманні справи, зрештою, ніхто і не вимагав платні.

З Праги виїхали ще того самого дня, і доки доїхали до Брна, два рази мали піші переходи по кілька годин кожен і щоразу пересідали на інші пасажирські поїзди. На всьому шляху по обидві сторони полотна валялися вантажні вагони, а також пасажирські, паровози і різна військова техніка, звісно, так як у перші дні повоєнного часу. Але життя пробуджувалось, ішли ремонтні роботи, розчищали довкілля. Цікавим було те, що якщо запитати було когось із місцевого населення, скільки кілометрів до такого то пункту (місцевість, де чекав на пасажирів наступний поїзд), то відповідали –дві, три, або стільки-то годин часу.

Ночівля, якщо такою можна її назвати, випала в м. Брно. До Острави ми їхали вже краще, картини розрухи було видно, але поїзд ішов нормально. Далі був кордон, а за ним – Польща. Чеські поїзди туди ще не ходили. Ми опинилися у котловині серед Карпат...

Останній раз, скориставшись гостинністю чеських працівниць Червоною Хреста, підкріпились, а ще попросили їх дати нам харчів на дорогу.

Був це спеціальний вантажний ешелон, який на платформах віз на “Родіну” обладнання якогось німецького заводу. На паровозі спереду закріплений був щит, на котрому великими літерами було написано “Встречай, Родіна”, а на бортах з двох сторін рясніли написи: “Наше дело правое, ми победили”. Тут вже такої “туристичної” вигоди не було: як не ховався за обладнання, закутавшись коцом, вітром продувало наскрізь, а поїзд не зупинявся, йому давали зелене світло, щоб якнайскоріше такий “важний” товар доставити на “Родіну”.

Зупинився поїзд аж у Рибніку на польському боці. Ми зійшли, бо дуже померзли, настала ніч і пора було десь переночувати. Містечко Рибнік знаходиться на перехресті багатьох доріг, і, мабуть, тому, якоюсь мірою більше, як інші міста, потерпів під час бойових дій. Багато будинків було знищено, інші не підлягали відновленню, тож напотемки віднайшли “затишне” місце серед руїн, де після “сухої” перекуски, притулившись один до одного, заснули, а коли прокинулись зранку, то побачили, що в нашому “покої” відсутня була четверта стіна і через цей отвір визначали місцезнаходження. Наш будинок стояв на розі магістральних вулиць, де діяла регулювальниця і скеровувала у відповідному напрямку радянські війська. Ми хотіли пожартувати з нею, тому підійшли до неї з питанням, куди нам іти на Краків. Дівчина наше запитання прийняла за клини і вже почала викликати свого “старшого”, але ми спішно відійшли. В Польщі такої гостинності, як від чеського Червоного Хреста не було. Це були інші люди, зате ми побачили тут трохи іншу картину. Звичайно, усі німці під час відступу своїх військ виїздили в Німеччину, але, видно, якась частина із них з якоїсь причини зосталася на насиджених своїх місцях. Це були інтелігентні, стар-

шого віку люди. Їх усіх поляки виганяли на вулицю і під охороною вояків “АК” (“Армія крайова”) змушували замітати та мити вулиці, а щоби відрізнити їх від інших громадян, на рукавах наказали вчепити білу пов’язку, на котрій була написана велика літера “Д”. В Польщі пасажирські поїзди вже ходили, але там треба було платити, тож ми продовжували використовувати “наш” поїзд, на котрому стояв надпис “Встречай, Родіна”, а їх то багато проходило, поспішали вивезти все. Вже здавалось, що то недалеко і при добрій погоді зможемо добратися в наші краї.

Недовго ми чекали на “наш” транспорт. На обрії показався поїзд. Усі вони були подібні один на одного. Той же лозунг: “Встречай, Родіна” на паровозі і ці же самохвальні слова на бортах вагонів. Значить, це не витівки якогось одного бригадира чи начальника поїзда, а вказівка “свише”. Отже, їдемо, дощик накрапає, стає холодно, шукаємо більш затишне місце, але не допомагає, – краплі дощу, як колючки, вгризаються в обличчя. Вирішили зійти з поїзда, бо якщо захворіємо, то що буде? На якійсь невеликій станції, коли поїзд пригальмував, ми позіскакували. На станції вже були якісь люди, вони повинні були їхати, але дощ їм не дозволив скористатися безплатним поїздом.

Вже підходив вечір, щось треба перекусити, а запас від чеського Червоного Хреста вичерпався. На такій малій станції не було жодної торговельної установи чи ринку. Зрештою, навіть якщо б було, то все одно грошей у нас не було, а мали лише два коци. Додому вже недалеко, поки що ускладнень великих в дорозі не мали, якимось усе щасливо проходило, тим більше тепер надіялися, що все буде гаразд. Вирішили піти в село і за коц, який комусь може пригодитися, повечеряти. Так і зробили, а вертаючи на станцію, побачили, що якісь молоді цивільні люди зі зброєю в руках бігали, стріляли, метушилися (як потім виявилось, це були дві ворогуючі між

собою групи “АК” (“Армія крайова”) та “АЛ” (“Армія людова”), чинили між собою порухунки.

Дощ продовжував моросити і ми увійшли в приміщення цієї станції (вона знаходилася десь недалеко м. Тарнова). Вся долівка приміщення зайнята була людьми, тож довелося їх трохи потіснити і на вільне місце, на цей бруд лягти і нам, користуючись уже тільки одним коцом. Надворі продовжував падати дощ і не припинялася стрілянина, тому нам було трохи тривожно, чи не захочуть вони перевірити нас, хто ми такі, бо ставлення їхнє до нас нам відоме. Ось так, у роздумах, заснули. Коли прокинулись, надворі було тихо, і навіть дощ перестав накрапати. Через якийсь час надійшов пасажирський поїзд, який прямував до Перемишля, а сіли ми в нього тому, що він був переповнений і контролю важко буде пробратися крізь такий натовп. Тому щасливо доїхали до Перемишля.

Тут знову стара проблема, їсти хочеться, треба шукати щось перекусити, бо молоді, а, може, продовжити поїзду додому? Вирішили, що стало ще ближче, що за один день будемо вдома, що можна продати і цей, останній коц. Мабуть, вже більше не буде потрібним. Торгуватись ми на вміли, а люди досить скупими були, бо дали за добротний товар дві склянки квасного молока та по кусню хліба. Бідного, та ще такого, що виявився в скрутному становищі, легко обдурити. Господь Бог нехай їм буде суддею.

Ми знову на станції, чекаємо “дешевого поїзда”, який повезе нас в Україну, до нашої цілі. Довго не дав на себе чекати. Вдалині спереду паровоза виднівся напис, вже нам знайомий: “Встречай, Родіна”. Це наш, каже Юлько. Зупинився, щоб взяти якісь дорожні документи, а ми за цей час вибрали “кращу” платформу з великогабаритним обладнанням, вмостилися під ним і чекали відправлення. Залізничники, і люди, які “вешталися” по станції, нічого не говорили, не попереджували про не-

безпеку, яка нас чекає попереду, а ми вже обдумували, як то ми приїдемо до Львова, як доберемося додому, як будемо шукати зв'язок з ОУН. І коли буде все в порядку, то спочатку вночі провідаємо моїх батьків, дізнаємося, яка ситуація на Львівщині, в Галичині, а потім приймемо якесь рішення. Сидячи за якимсь обладнанням на платформі, приглядаємося вже нашим краєвидам, а думки далі снуються, що то нас чекає, чи є ще рідні вдома, друзі? Яке ставлення ОУН до АК, адже сьогодні вже існує спільний ворог, чи знайшли між собою спільну мову, і багато-багато питань поставало в голові. Вже проминули польсько-радянський кордон, що становить собою смугу, посередині якої два ряди колючого дроту висотою біля 3,5 м, між якими із кожного боку нейтральна зона – вирівняна, очищена від трави смуга землі і прикордонники на кожній із сторін.

ПФТ (ПРОВІРОЧНО- ФІЛЬТРАЦІЙНИЙ ТАБІР)

На під'їзді до Мостиськ поїзд почав пригальмовувати, рухатись повільно. В'їхали немов у коридор, в котрому побіч густо, один біля одного стояли солдати – червонопогонники, а далі від них, в другому ряді, такі ж солдати, але з собаками. Почули команду: “Ви-ха-ді”.

Отака перша зустріч з визволителями перервала наші думки, наші мрії. Ось чому на кордоні нікого не цікавило, хто ми та куди їдемо. Що ж, діватися нема куди, ми оточені солдатами звідусюди. На платформи повискакували перевіряючі і нас усіх “випросили” на землю, сформували в колону і під гавкіт собак повели до міста Мостиська. Поїзд з надписом: “Встречай, Родіна” та “Наше дело правое, ми победили” відпустили і він помчався далі на схід. Як видно, все було добре організовано, продумано, передбачені всі можливі нюанси, щоб ніщо і

ніхто не міг проскочити крізь їхню сітку. Цього разу, кількість людей із поїзда була невелика. Близько 50 осіб. В основному молодь різної статі.

Здалеку, на краю міста, побачили ми обгороджену колючим дротом територію з наріжними вартовими вежами. Над входом виднівся великими літерами зроблений напис “ПФЛ” (проверочно-фільтраційний лагерь). Дехто із затриманих став заперечувати, мов, за що така кара, що ви робите, ми повертаємося з германської каторги, та відповідь була одна: “Нічого, нічого, там разберуться”. Відчинили ворота, запустили нас усередину, перерахувавши тільки загальну кількість. Як недалеко було додому, до рідних близьких – і на тобі, на сьомий день мандрів потрапили вовкові в зуби! Запобігти цьому не можна було, ба, хто міг підказати, що нас очікує підступна зустріч. Табір, вірніше територія табору була велика, розрахована на великомасштабну операцію і відповідала тій операції. В межі табору увійшли декілька партетерових будинків (мешканців вже напевно вивезли в зауральську тайгу), де вже перебували заарештовані люди. В одному кутку табору була викопана яма з легким над нею шатром та огорожею. Біля прохідної такий же партетеровий будинок, де урядували уповноважені слідчі, котрим доручення було “профільтрувати” прибулий у табір народ. Без виходу не буває ніколи, тож стали ми знайомитися з нашою “господаркою” та людьми, що її заселяли. І серед цього різношерстого колективу, а були це в основному “остарбайтери” впереміж з “власовцями” зустрів я молоду людину, яку знав ще з часу німецької окупації. Це був Богдан Граб із Зашкова, батько якого працював війтом у Брюховичах, і перед приходом “визволителів” емігрував на Захід. Звичайно, раді були зустрічі, вже нас більше, щось будемо робити. Вихід, мусить якийсь бути. Примостилися біля нього, під відкритим небом, бо в ці дні природа була лагідною, доброю до нас, дала нам теплу бездошову погоду. Розмов було ба-

гато, розповіді про недавно пережиті часи, спогади про недалеке минуле, і можливість виходу із цієї “вовчої ями”. Богдан був молодший від нас, тоді ще невисокого росту і ще нерозвинутої будови тіла. Вирішили використати ці тимчасові переваги перехідного періоду юності: вже не дитина, але і не мужчина. Приглядалися, в який спосіб відбувається “фільтрація”, і які видають документи при цьому, та як іде перевірка цих документів під час виходу через прохідну вахту.

Ішли дні таборового життя, хоча ми звикли до спільного життя, але тут, в таборі, інші умови. Годували нас за такою нормою: черпак баланди та шматок хліба на обід, а ввечері сухарі із старих військових запасів та незрозумілого складу чай. Сухарі чорні, тверді і щоб їх пожувати, треба було довго тримати в зубах і роздроблювати. Часу було багато на цю процедуру, лише сухарів не вистачало. На вимогу краще годувати начальство відповідало: “Нічаво, проживійте і так”. Зате окропу давали багато.

Тоді ж табором прокотилася чутка, що в ямі туалету виявили мертву новонароджену дитину. Розшукували маму, але чи знайшли, не знаю.

Сьомий день перебування в таборі зустрів нас негодою. Подув холодний вітер, моросив дощ і по території ніхто не вештався. Цей день ми вибрали для дій. Зранку, після молитви, пішов наш Богданчик на “фільтрацію”. Ми з нетерпінням чекали на результат розмови зі слідчим. Бесіда з ним тягнулася близько години: щось впитували, залякували, реєстрували і нарешті видали документ “на волю”. Повернувся до нас немовби для того, щоб забрати свої речі, але насправді домовитися, що він виходить за зону, шукає відповідної ваги камінь, прив’язує до нього цей документ, загорнувши його акуратно в шматку, і через будинок, який стоїть недалеко від нашого табору, жбурляє в зону, де ми вже слідкувати будемо, аби документ не потрапив у чужі руки. Задумана операція пройшла чудово. Спочатку вийшов Богдан, власник

дорогоцінного документу, приблизно через годину – Юлько і, нарешті, знову з інтервалом, виходжу я. Слава Тобі, Господи Боже, за здійснення задуманого. Все це ми зробили в першій половині дня. Попрощалися з Богданом, подякували йому за допомогу і Богдан з документом пішов на станцію в Мостиськах, щоб продовжити поїзду на Львів, а ми без документів побоялися йти на станцію, щоб часом не потрапити в руки чекістів, і вирішили добратися пішки до станції в Судовій Вишні.

За час поневірян, перебування в антисанітарних умовах, не міняючи білизни, побачили у себе воші, які в арифметичній прогресії множилися, ускладнюючи і без того нелегке життя. В Судовій Вишні, поки ми дійшли, вже почало темніти і, щоб не сидіти на станції, чекаючи на поїзд та, чого доброго, вночі, не потрапити в руки патрулям, вирішили ще трохи почекати, поки стемніє, а селяни підуть спати. І вже тоді без всякого дозволу забралися в першу зустрічну стодолу і закопавшись у сіно, заснути. М'яко і тепло було спати. І якщо б не надокучали воші, то вважали б відпочинок за розкіш. Сон у молодих втомлених людей глибокий, спали довго, а прокинувшись біля себе на засіку побачили старшу людину – селянина (мабуть, господар цієї стодоли), який зі здивуванням вдивлявся в нас. Розмови у нас не вийшло. Ми знову не знали ні його, ні обстановки в місцевості. Я йому тільки сказав: “Вибачайте, дякуємо за нічліг, ми вже йдемо, нікому про нас не повідомляйте”.

На поїзд довелося довго чекати. Щойно перед обідом сіли на товаровий поїзд і доїхали до Городка, а там пересіли на пасажирський, котрим вже доїхали до Львова. Під час поїздки пасажирським поїздом один із пасажирів порадив нам забруднити руки, імітувати робітників. Щось він у нас запідозрив і хотів, мабуть, допомогти. На головний вокзал Львова приїхали, коли вечоріло.

Далі вночі рухатися було недоцільно, бо в післявоєнні часи на дорогах Львівщини чи в самому Львові, кур-

сували патрулі внутрішніх військ, міліція та безліч “тайняків”, на котрих можна було наткнутися. Вирішили ми затриматися на головному вокзалі, вибравши для цього велике звалище конструкцій від зруйнованих будинків, звалених в закутку головного вокзалу з боку руху поїздів на Клепарів. Але ж ми не знали загальнополітичної обстановки, згідно з якою можна було поводитись! Не підійти ж до першої зустрічної людини і запитати про це. Вирішили, що я піду до однієї сім’ї панства Захарченків – із сином котрих я товаришував та жив у них. І навіть в юнацтві був разом. Вони мені все з’ясують, а Юлько за цей час побуде в почекальні на станції. Там багато народу і легше можна буде уникнути пильного стеження міліції чи “тайняків”. Отже, з Богом. До вул. Хмельовського, сьогодні Глібова, що наприкінці Академічної, добрався пішки, бо на трамвай на було грошей. Піднявшись на другий поверх, де проживала родина Захарченків, з тремтінням руки і тривою в серці натиснув на гудзичок дзвінка. Після стукку за дверима пролунало запитання: “Хто?”. Впізнавши голос п. Захарченкової, я назвав своє прізвище. Двері відчинилися і п. Захарченкова в сльозах кинулася обіймати мене, розповідати про своє материнське горе. Сина Бориса арештували, засудили на 10 років і відправили в Росію, ще немає жодної вістки про дальшу його долю. Борис, гімназійний мій товариш. У 1943 р. були з ним у юнацтві ОУН, виконували деяку помічну для ОУН підпільну працю. В 1944 р. поступив в члени ОУН, а весною 1945 р. його арештували. До мене п. Олена поставилася як до сина, просила зостатися переночувати, бо куди ж наніч підеш? Сказав їй, що я не сам і на станції мене чекає товариш, який міста не знає і, не дай Боже, з ним щось може трапитися, я не прощу собі, а по-друге, я сильно завошивлений. Погодившись з моїми доводами, нашвидкуруч приготувала мені вечерю, зробила канапку для Юлька, дала ще кусень хліба на завт-

рашній дань, після чого ми слізно попросилися. Знайомими мені вулицями вже пізно вночі прийшов я до Юлька на вокзал. Все обійшлося щасливо, ніхто ним не цікавився. З'ївши канапку, вже пізно вночі, забралися ми в нутро гори відходів і просиділи там до часу, коли почало надворі світати. Про сон і мови не могло бути, було дуже холодно, те могла витримати молода людина, і тільки та, котра потрапила в безвихідь. Вийти із “сховку”, аби погрітися, не могли, бо боялися, щоб не побачив хтось із небажаних нам людей.

ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ

Залишився найкоротший, найвідповідальніший і найбільш тривожний відрізок дороги. Обговоривши різні варіанти, вибрали шлях, на наш погляд, найбезпечніший, бо хотіли уникнути будь-яких зустрічей з людьми, навіть тими, з якими хотілося бачитись. Ми йшли до моїх батьків, щоб зустрітись з ними, в'яснити становище в районі, селі, та з'ясувати, яким чином влитися в лави УПА. Думав, що за час моєї відсутності багато що змінилося, розладналися зв'язки, помінялися люди, що всьому тому, напевно, сприяв тоталітарний режим більшовиків. Отже, йдемо залізничною колією, яка веде через Брюховичі на Раву-Руську. Дорога мені відома, бо досить часто, за часів німецької окупації, коли вчився у Львові в гімназії, доводилося ходити пішки додому за харчами, чи з дому до Львова, бо поїзди ходили нерегулярно. А ще вигідно було іти пішки, бо при під'їзді поїзда до Львова німецька дорожня поліція “Баншук” перевіряла всіх пасажирів, хто що везе, і якщо знаходила щось їстівне, то безжалісно відбирали. А студент чи учень віз із дому якраз те, за чим вони полювали: масло, сир, яйця чи хліб. Отже, вигідніше було йти пішки.

Перед початком подорожі звернулися до Господа Бога з проханням щасливо пройти останній уривок дороги. Було дуже рано, на дорогах нікого ще не було і ми, розділивши кусень хліба, котрий отримали від п. Захарченкової, їли та дріботили по шпалах. Важко, незручно було йти, але свідомість того, що ми вже недалеко, що вже майже вдома, тримала нас на силі. Околиці, знайомі пейзажі... Воєнних дій (крім, як у Львові) не видно було. Дорога на Клепарів і далі проглядалася з усіх сторін, тому треба було бути особливо обережним, щоб не наткнутись на небажаних осіб, адже при міській смузі їх могло бути особливо багато. Але все було гаразд.

З Брюхович до Завадова колія в'ється змієюю та невеликим нахилом між лісами Розточчя. Тут згадалися мої витівки юності, коли ходив до школи в Брюховичах пішки. На одній ділянці колії, на схилі, натерли рейки милом і потім із тайника споглядали, як паровоз буксував. Щоб не порушити графік руху поїздів, помічник машиніста вимушений був насипати на рейки пісок. Тут, у лісах, було володіння відділів УПА, а також групи радянських внутрішніх військ, які робили засідки на окремих партизан (називали їх бандитами). Як одних, так і других ми боялися, бо чим викажешся, що ти не той, за кого тебе приймають. Ішли ми з ризиком, але ради не було. Ідучи по рейках селом Бірки (це сусіднє село від мого Рокитна), де-не-де зустрічали людей, котрі були мені знайомі, тому я, ідучи, відвертав лице або закривав його рукою.

Перед зупинкою Завадів повернули в ліс і зникли в гушавині підліску. Над нами шуміли столітні буки, та місцями такі ж сосни Домініканського лісу (за польської окупації він був власністю монастиря Домініканського ордену, який мав осідок у Бірках). Вже почували себе вільніше, але розуміли, що тут володіння УПА: ліс – наш батько, темна нічка – мати... (як співається в пісні українського підпілля). Обережно ступаючи та пильно

вдивляючись в незрозумілі тіні й сонячні зайчики, піднялися ми на вершину гори. І перше, що мені хотілося дізнатися, чи існує ще батьківська господарка, чи жива рідня. З Демківської гори, яка від присілка Брідок різко опускається донизу до річки Млинівки і відкриває панораму майже цілого присілка, добре проглядається батьківська оселя (ще перед поїздкою на захід, збираючи гриби, любувався цим краєвидом; дух заперало, коли підходив до цього місця; але, о Боже, слава Тобі за піклування, за захист нашої родини). Серед садів видніються всі будівлі: хата та стодола під бляхою, стайня під черепицею, тож є якась надія, що всі живі. Посиділи певний час під буком у затінку і пильно приглядались, чи не появиться хтось із домашніх на подвір'ї, але дарма. Додому можеш йти тільки в темну пору і то так, щоб ніхто не побачив. Ось так, навпростець, через сіножать, через річку.

Повернулися ми знову вглиб лісу. Доки був вільний час, вирішили почистити себе від наслідків таборового життя. Сподівалися, що в лісі нікого нема, бо не відчували жодних ознак присутності когось, тим більше в такий ранній час. Тому розпалили багаття, роздягнувшись до наготи, нищили в білизні привезених із табору паразитів. Під час такої пильної роботи завважили, що в напрямку до нас, закрадаючись, прямує четверо осіб, одягнутих в цивільний одяг. Ми були роздягнуті і утікати вже не було часу, тож, наче зачаровані, спішно одягалися. Коли ця четвірка підійшла ближче, у ній пізнав я Миколу Гащука, якого в селі звали “Цьольком”. До мого відходу зі села Микола і всі його товариші не були членами ОУН, не брали участі у визвольних змаганнях, крім як у самообороні. Тож подумав, що ми потрапили у руки “ястребкам”. Але вже було пізно, подітися не було куди. В розмові дещо дізнався про батьків, про родину, про становище в селі, про арешти, вивози в Сибір та про масовані прочісування лісу й села, під час яких гинули десятки людей, а ще більше звинувачува-

лись як бандити, над якими на підставі сфабрикованих звинувачень чинився суд і покараних на довгі роки відправляли в табори.

Робочі руки були потрібні для відновлення знищеної економіки в центрі Росії і розвитку промисловості в малозаселених заполярних районах “неосяжної родіни”. Під час цієї розмови зліва від нас на поляну із лісу вийшла людина, одягнута в форму радянських військ з автоматом в руках. Всі подумали, що це облава і перед нами один із облавників. Нам з лісу його добре було видно і поки він чи ще інші не побачили нас, треба утікати. Роздумувати було ніколи, всі, без винятку, кинулися тікати по схилі залісненої гори вниз і розсіялися хто куди. Під горою, поряд з дорогою протікає річка Млинівка, заросла лозняком та бур’янами і травами, створюючи природний захист від сторонніх очей. Це наша перша зустріч із противником і перше застосування самооборони беззбройних людей в природних умовах. Опинившись з Юльком на дорозі, без роздумів скачемо в річку і ховаємося в лозняку. Холодно було, весняна вода в річці, затінена зарослями та чагарником, мало прогрівалася, але що ж робити? Страх має великі очі, а ми стільки пройшли, і, добравшись в рідні сторони, так безславно потрапити в тенета? А тому рішилися на все, щоб зберегти себе.

Тривожний стан тривав біля півгодини, бо з’ясувавши, Микола Гащук почав кликати усіх, щоб вийшли зі сховку, бо це своя людина. Переконавшись, що небезпеки нема, усі ми повернулися на ту саму височину, де і зустрілися зі стрільцем УПА, який, за його словами, йшов на зв’язок. Знаючи методи конспірації і умови підпільної праці, важко було повірити сказаному. В цей час більшовицька пропаганда зверталася до військ УПА, щоб стрільці зі своєю зброєю здавалися військам НКВС, і тому моя думка була така, що, можливо, він відлучився від сотні й шукав можливості прийти з повинною до органів НКВС.

Певний час він був з нами, а потім пішов в ліс (ніби) своєю дорогою. Коли вже потемніло, отак цілою групою з шести чоловік, незважаючи на мої протести (бо хотів я зустрітися з рідними без свідків), прийшли ми до батьківського дому. Хотів я прийти тихенько додому, побачитися з батьками, дізнатися про життя в селі, районі, області й так же непомітно нікому відійти в УПА. Тож як не мрієш, не гадаєш, а закон підлості, мимо твоєї волі, завжди може спрацювати проти тебе.

Через зустріч з тими чотирма хлопцями наступного дня усе село про мене знало. В кімнаті, куди ми прийшли, була лишень мама та молодша сестра Іванка, привиклі до частих відвідин різних, званих чи незваних на той час “гостей”. А відсутність моя в домі аж цілий рік і відгородження могутньою заслоною кордону двох світів, заспокоювала усіх. Думали, що я перебуваю в кращих умовах, що вже війна закінчилася і якимось собі раду дам. Так воно повинно було бути, якщо б не обов’язок присяги в ОУН. І ось я тут, в рідному мені домі перед рідними мені людьми. І радість, що живі, що всі дома, а труднощі дороги позаду. А що попереду? Коротенька розмова з зустрічними хлопцями. Інформація про загальний стан в селі нічого втішного не віщувала. Самі вони ховалися в лісі тому, що спочатку уникали мобілізації в армію, а тепер, коли закінчилася війна – перед покаранням за дезертирство. Ніхто не сподівався, що я можу бути серед гурту цих хлопців, і поводитися так, як вимагав цього тодішній час, бо кожне якесь неуважне сказане слово могло бути фатальним.

Коли я озвався і кинувся мамі в обійми, радості не було меж. Хлопці, які мене супроводжували, побачили, що тут вони зайві, мовчки покинули хату й пішли. Є, живий, здоровий. Щаслива і ослаблена трималася за мою шию мама, хоча в той час ішов їй лише сорок восьмий рік. Нестатки, нервові перенапруження, постійне переживання за дітей і за самих себе відбилася на її

здоров'ї. Тато, як потім виявилось, був у другій кімнаті, дрімав після цілоденної роботи. І коли я зайшов до нього, був шокований. Моя поява вдома в такий тривожний час позбавила його дару мови. Чи то сон, чи ява, очам своїм не вірив. Сльози лилися і повторяв: “Не ждав, не ждав, але краще було би не вертатися, бо сам побачиш, що тут твориться. Я вірив, що ти живий, ми просили Господа Бога, щоби зберіг тобі життя. Добре, добре, але що тепер робити”? Я не припиняв батьківської розмови, не заважав виливати вдячність Всевишньому і одночасно турбувався долею “блудного сина”. Коли тато заспокоївся, почалася спокійна, розважлива розмова про загальний стан в державі, про терор, який запанував у Галичині та на Львівщині, зокрема про безупинні облави та обшуки в хаті, стодолі, коморі, скрині, про постійну недовіру і цькування, про жертви облав, про те, що сотня, сформована під час німецької окупації під керівництвом сотника “Глухого” спочатку була подрібнена на чотири рої з метою, що у випадку якихось бойових дій зможе знову об'єднатись в чоту чи навіть сотню, але після проведення більшовиками облави з кодом “Червона мітла” сотня перестала існувати.

У ПІДПІЛЛІ

Львів, як найбільший адміністративний центр області та всієї Західної України, вбирав у себе “заслужених”, випробуваних та відданих більшовицькій ідеї адміністративних чиновників. Їх набирали з Росії та східних областей України, і для них треба було створити добрі умови для проживання та державних діянь у Львові. Відомо було, що перед приходом більшовицьких визволителів львівська інтелігенція та люди, які в час німецької окупації працювали в адміністрації Львова, рятуючись перед репресіями визволителів, покинули родинні місця і подалися

на Захід Ще свіжі в пам'яті були події 1941 р., тож люди не хотіли повернення тих часів. Їхні помешкання чи будинки були обліковані і роздані приїжджим “спеціалістам” для будівництва соціалізму на Львівщині.

Все ж помешкань бракувало. Влада по-своєму розв'язувала проблему. На громадян міста, які мали нецяття бути власниками хороших помешкань у престижному кварталі міста, знаходили компромат, далі – арештовували, а сім'ї вивозили у Сибір як ворогів народу. Або ще. Через домоуправу знаходили помешкання, де проживала малочисельна сім'я, підселяли до неї самотнього новоприбулого “спеціаліста”, а він вже знав як чинити, щоб витіснити мешканців із власного дому. Їх в Сибір, а на їхнє місце поселяв свою родину із Пензенської або іншої східної області. Для спокійного життя будівничим соціалізму у Львові треба було очистити Львівщину від частин УПА та ОУН, котрих називали буржуазно-націоналістичними бандами. Тож боротьбу з УПА і народом Галичини вели тотальну. Для масових облав у західних областях України перевели дивізію внутрішніх військ з тих, які на фронті утворювали прифронтові захисні лінії проти солдатів, що намагалися відступити чи навіть утікати з фронту.

Облаву на стрільців УПА червонопогонники провели в лісах Розточчя, захопивши і наше село Рокитно. Бандерівців шукали по стодолах, хлівах, хатах і навіть у прискринках скринь, очищаючи оселі від “зайвих” речей. Кожен метр підозрілої ділянки землі був проколотий шомполом: чи тут нема часом якогось бункера. Боронитися проти такої кількості добре озброєного війська було марним, тож мусили рятуватись.

Частина стрільців відступила в напрямку Карпат, в Яворівські ліси, а частина заховалася в схронах. Хто ж не встиг добратися до свого сховища, рятувався навіть на смереках у гущавині лісу. Щоби постійно переслідувати повстанців і тих, які переховувалися самотньо, із

частин внутрішніх військ, по всіх районах області були створені окремі мобільні гарнізони, які постійно робили вибіркові облави. Один із керівників такого гарнізону в Брюховицькому районі був М Смірнов, про котрого секретар брюховицького райкону партії Луговой в характеристиці для підвищення його і його співпрацівника І. Серьогіна писав: “Тільки за 1946 р. І. Серьогін убив 5 бандитів, а за всю свою діяльність убив 10 бандитів, а М. Смірнов за цей саме час арештував 35 бандитів”. А хто ж був тими бандитами?

Ось один із прикладів безмежної жорстокості тих чекістських гарнізонів. Розповідає очевидець тих подій Софія Козак. “Ми, родина Козаків, забудовані були серед таких сусідів: Гарваси, Кунті та Ільчишини. І якщо відбувалася облава, то ми орієнтувалися на сусідських собак. Цього разу собаки підняли “аларм” і всі мужчини призовного віку заховалися по своїх схронах, а жіночий рід поспішив до своїх хат, бо інакше, чим докажеш, що ти саме з того чи іншого дому – паспортів же ми не мали. Я була у сусідів і, відчуваючи небезпеку, пішла додому, але й вдома не знайшла спокою, відчуваючи щось недобре. Спочатку я зайшла до родини Гарвасів, хотіла у них перебути облаву, але господиня, знаючи про мою діяльність в ОУН, побоялася прийняти мене, і я побігла до Кунтового. Господар, вже старша людина, був хворий і лежав у ліжку. Я розказала йому, чого я прийшла, а він, знаючи мене з дитинства, розпорядився скоренько переселитися і сісти за кужіль прясти.

Невдовзі прийшли облавники з незмінним своїм командиром М. Смірновим, обшукали хату, стодолу, побували і в стайні, перерили все, заглядали навіть у скриню. Нарешті М. Смірнов звернувся до господаря: “Чи ці люди, які є на господарці, усі свої?” Кунтий підтвердив і навіть пояснив, що ця дівчина (показав на мене) також є моєю дочкою, але від першої дружини. Він ще запитав, чи на його господарці є схрони? Кунтий думав, що під час обшу-

ку обійстя вони вже знайшли його, і знаючи, що там нікого нема, сказав що є. Чекісти зраділи, надіялися, що він на когось вказав, що матимуть здобич і скомандували встати з ліжка і показати його. Господаря послали наперед, а самі зайняли оборонну позицію. Коли Кунтий виліз із сховку і сказав, що там нікого нема, тоді один із них з автоматом наготові поліз в цей схрон, щоби переконатися, чи той говорив правду.

Чекістів задовольнила перевірка, і вони пішли до Ільчишина. Увесь час перевірки я була вкрай напружена, але коли чекісти відійшли, я полегшено зітхнула й щиро подякувала своєму рятівникові п. Кунтому. Отак сидимо біля вікна, споглядаємо, бо хочемо дізнатися, що діється у сусіда Ільчишина, як через 20 хв. від Ільчишина почалася стрілянина.

Облавники чекісти, ідучи з облавою, нищпорили, перевертали, що давалося, доки не наткнулися в Ільчишина на добре замаскований схрон. Ільчишин зі своїми синами побудували його ще перед приходом “визволителів”, і коли почалися облави, багато разів виручав родину-батька з двома синами від арешту чи мобілізації в армію. Так було раніше, а тепер, навіть сусід Ільчишина Олекса Копак, коли почув, що йде облава, попросився в Ільчишина заховатися в схроні. Той погодився, бо як же залишити сусіда беззахисним? Швиденько за собою закрили люк, і в напруженні чекали коли їх, як завжди, покличуть дружина й мати, після закінчення облави. Так відбувалося кожного разу під час облави, але цього разу, мабуть, в поквапі порушили маскування люка. В минулі часи сидючи в схроні, вони чули окремі голоси чекістів, а тепер? О Боже! Люк відкрився і вони почули: “Вихаді”!

Мати й дружина, що була свідком цієї трагедії, не в стані були запобігти цьому, хоч як хотіла це зробити, відволікаючи чекістів від криївки, але не змогла. Хлопці, будучи безборонними, вже нічого не змогли зробити,

окрім як підпорядкуватися волі М. Смірнова, найжорстокішого чекіста в районі.

Збіглися усі чекісти гарнізону, оточили хлопців, почали знущатися над ними, безборонними, своїми жертвами. А ті стояли й сподівалися на чекістське милосердя. Однак ці “костромські парні”, маючи перед собою “бандітов”, вирішили позбиткуватися над ними. М. Смірнов наказав їм, отим чотирьом (Ф. Ільчишину, І. Ільчишину, М. Ільчишину та О. Кобаку) втікати в напрямку лісу. Приречені бачили свою безнадійність, не падали на коліна, не просили помилування, бо знали, що нема кого. Остання надія жаринкою запала в душі – може, втечемо, може, вони тільки жартують, адже ж бачать, що ми ні в чому не винні. І тоді-то Зофія почула безладну автоматну стрілянину... Чи потрібно щось пояснювати?

Один за одним вони падали на орне поле своїх дідів, батьків, зрошуючи землю своєю кров'ю. Без слідства й суду чекісти використали їх як живі рухомі цілі. Для тих нелюдів ми всі були в одній ціні. Мати й дружина Ільчишиних, на очах котрої відбувалася ця трагедія, скористалася з метушні, поза хату втекла до сусідів і там заховалася. Чекісти вже не поспішали, а спокійно, факхово, підійшли до своїх жертв, добили того, хто ще був живий, і зняли з них взуття. На цьому не закінчилася “боротьба” з “бандерівцями”, – якщо боротися, то до кінця, напевно роздумував М. Смірнов. Із стайні вивели корову, забрали курей, із хати й комори винесли те, що їм було потрібне. У сусідів рекувізували коней з возом, завантажили це все і, прив'язавши до воза корову, одні поїхали в район, а інші підпалили усі будинки господарки Ільчишиних і чекали, доки ті згорять.

Материнські муки, які мати переносила, обіймаючи своїх мертвих дітей, не до описання. Разом з односельцями, сусідами по-християнськи в домовинах поховала своїх дітей і чоловіка в одній могилі на сільському цвинтарі. Крім тих дітей, які загинули, у Катерини було ще

двоє неповнолітніх – Роман та Марійка, які в той час були в родині. Катерина Ільчишин залишилася одна із дітьми, без хати і засобів до життя, думала, що її трагедія закінчилася. Вирішила на тому згарищі, на місці батьківської хати, ставити свою, бо треба було десь з дітьми дітися. М. Смірнову це не сподобалося: як “бандерівка” може жити в селі? Прислав чекістів, котрі забрали її з дітьми й вивезли в Сибір. Непокірний характер матері Катерини і туга за Батьківщиною допомогли їй перебороти страх перед невідомим і вона, забравши дітей з Анджеро-Судженська, утекла додому. Можна собі уявити, як вона, не знаючи мови, не маючи засобів до життя та теплої одежі, з дітьми пересікала необмежені простори Союзу додому.

Прибувши до села, Катерина прекрасно розуміла, що чекісти не дадуть їй спокійно жити, і роздала дітей в руки своєї родини. А сама? Куди діватися їй, пішла на своє обійстя і знову стала відбудовувати свою хату. Але і цього разу М. Смірнов не дав їй спокійно жити. Забрав її одну й відправив у Сибір, в Анджеро-Судженськ, де вона пробула до часу хрущовської відлиги. Додому Катерина повернулася в 1956 р. І знову тяга до свого, до рідного змусила її на пожарищі побудувати хатину й забрати до себе своїх дітей. І таких прикладів є безліч.

Після того, як сотня “Глухого” перестала існувати, а боївка під проводом “Кармелюка” (Р. Діжака) була малочисельна і не могла вступати в бій з гарнізоном, чекісти стали поводитися вже безкарно, переслідуючи повстанців різними способами. Одним із таких способів була засідка – вдень ходили по селу, приглядалися всьому, а вночі робили засідки. Одним із таких “гнізд”, звідки чекісти робили засідки, була господарка М. Мамчура, розміщена недалеко лісу, на горбі, звідки можна було обсервувати велику частину села. Якось у березні 1945 р. в темну пору до цієї хати прийшла група чекістів, імітуючи повстанців, стала просити господиню впустити

їх до хати та нагодувати. Господиня розуміла, з ким мала справу, бо вона була на подвір'ї, коли ці ішли під гору й розмовляли між собою по-російськи. Господиня сміло відмовляла, мотивуючи тим, що “муки нема, нема з чого спекти хліба, і я мелю тепер на жорнах зерно на муку, а прийняти вас на нічліг не можу, бо нема місця”. Довго ще вмовляли, але господиня стояла на своєму. Рано, за стодолю побачила зім'яту соломку, на котрій вони перебували. Повстанців того дня не було.

Село було знищене. Досить сказати, що за період з 1939 р. до 1950 р. в Рокитному загинуло 50 осіб, 65 були арештовані й засуджені на різні терміни покарання, а 101 людина була вислана на вічне поселення у сибірські необжиті простори. В результаті такого терору та чистки, сітка ОУН в селі перестала існувати. В такий-то час, в червні 1945 р. я прийшов у село, сподіваючись, що зумію нав'язати зв'язок з ОУН-УПА і включуся у спільну боротьбу. Але село зосталося без захисту повстанців. Я був розчарований, не знав, що робити. Хлопці-односельці, котрих ми з Юльком зустріли у лісі, переховувалися в одному із багатьох схронів Розточанського лісу. Як в більшості, мужчини села не хотіли йти в армію, воювати за Бог знає що, вночі перебували в схроні, а на день поверталися до своїх сімей, до хати і займалися звичною роботою на господарці. І хоча по селу ходили чутки, що тут є секоти, в нашому присілку Брідок я не зауважив, бо ці щоденні мандрівки – ввечері в ліс, а зранку додому були зрозумілі кожному селянинові, котрий міг би підказати тому, кому потрібно. Але цього не було, і слава Богу. Можливо, що будучи арештованим, під час жорстоких допитів “хтось” міг би дещо сказати чекістам.

Ми також з Юльком після повернення із Заходу, в очікуванні можливого зв'язку з ОУН-УПА, переховувалися в одному із схронів розточанського лісу, який виділили нам ці хлопці. Це була одна із підземних спо-

руд, розкиданих по цьому лісі, котру ті ж хлопці будували в час війни. Перед приходом визволителів вони входили в цілу систему схронів і бункерів для забезпечення повстанців району, але оскільки тактика боїв змінилася, то й у схронах відпала потреба, і тому дозволили їх використовувати підпільним хлопцям.

На гребені гори з лісовим масивом Розточчя в строгій конспірації під старим дуплавим буком була викопана яма, землю з котрої винесено далеко від місця будівництва. Стіни і перекриття були вимощені колодами дерев, а через дупло в буці зроблена вентиляція. Лаз був удекорований мохом і все це замасковано від стороннього ока. В схроні вільно поміщалося четверо чоловік. Щоразу, коли входили до нього, чи виходили із нього, то за собою старанно замасковували лаз. Так здавалася тим, які експлуатували його, але не враховували, що коли б ішла облава із собаками, то з цього сліду, який витоптуємо щоденно й добре маскуємо, стежка залишалася. Слава Богу, що в той час там не проходила облава, і так повторювалося щоденно біля двох місяців.

Нас з Юльком такий спосіб “боротьби” не влаштував, не за тим ми повернулися із Заходу. Інформація, яку ми отримували від батьків, нічого доброго не віщувала. В селі на той час зосталася одна бойова група, котрою командував “Кармелюк” – Роман Діжак. Його побратими поступово відсівалися під час облав ... хто убитим, а кого арештували і, нарешті, зостався “Кармелюк” зі своїм бойовим побратимом “Сенем”, які продовжували залишатися грозою для більшовиків. Щораз важче було вести боротьбу з чекістами і переховуватися від них. Здавалося, що обидва бойові приятелі нерозлучними будуть вічно, але сталося непередбачене. Під час однієї із чергових акцій на Янівських Бірках “Сень”, він же О. Марчук, двома пострілами в голову, убиває “Кармелюка”, останнього активного борця Рокитного.

Отак, роздумуючи над нашим становищем, одного разу, повернувшись в черговий раз із схрону, вдома застав мужчину з дружиною та дитиною і їхньою охороною, які вночі прибули в село і затрималися в нашому домі на невідомий час. Як я потім дізнався, це був “Весняний”, родом із Зашкова, за німецької окупації був начальником поліції, а тепер якимось старшиною УПА. Я, не маючи жодного зв’язку з ОУН-УПА, розказав йому про себе і Юлька й запропонував йому свої послуги, хотів щоб “Весняний” посприяв нам вступити в якусь сотню УПА. Він був від мене набагато старший і спокійно вислухав мене. Сказав, що радий, що у нас є ще такі люди, які, не задумуючись, віддали би своє життя за нашу омріяну Україну. “Але повірте мені, – ви будете ще потрібні Україні. Дивіться, що сталося, тактика боротьби змінилася, розширюється підпілля, а вам, якщо ви ще не заангажовані до боротьби, раджу вчитися – в школу ідіть чи в інститут, бо нам потрібні будуть люди розумні, здорові, спосібні до праці на славу Україні, адже багато молоді загинуло, нам потрібна кожна ідейна людина. Будьте розумними”.

Минуло багато років після тих подій. Постала Незалежна Україна, стали доступними деякі архіви тих часів, вийшов з друку том № 36 Літопису УПА, в котрому знаходимо, що Володимир Маєр (“Весняний”), 1918 р. народження, загинув під час бою в селі Гамулець Брюховецького району Львівської області 26 червня 1946 року. Від односельця Маєра, побратима Богдана Граба, дізнався, що тією дитиною, котра вимушено мандрувала з батьком партизанськими дорогами, був син, який після смерті батька був вивезений разом з мамою в сибірські далі, а після смерті матері повернувся на батьківщину батька в Зашків до своєї цьоці, прибравши прізвище своєї мами.

Ми з Юльком Волянським як молоді люди, не маючи особистих документів, не могли іти до Львова, бо нас могли запідозрити передчасно й заарештувати. Цей клопіт

з легалізації нашого становища взяв на себе мій тато. У Львові він з'ясував, де би можна було поступити на навчання у якусь школу, яка би сприяла отриманню паспорта, та як підійти до начальника паспортного столу Львівського району. Щоби не відтягувати час, наступного дня тато запряг коні, й ми всі разом поїхали до Львова. По вул. Льва Сап'їги (сьогодні вул. С. Бандери), 9, на третьому поверсі організували будівельний технікум, і там уже в серпні працювала адміністрація, а на другому поверсі проживав новоприбулий із східних областей України директор – Афанас'єв, котрий після вступу до технікуму дозволив нам тимчасово (доки не приїде його сім'я), проживати в одній із кімнат його помешкання. Ми були прийняті на другий курс умовно, доки не долучимо усіх необхідних документів, а від дирекції отримали документ, що ми є студентами технікуму.

Залагодивши частину своїх справ, Юлько Волянський вирішив провідати свого стрийка, який був у монастирі оо.Василіян, що на Кривчицях і він його вже дуже давно не бачив. Домовилися ми про зустріч в умовному місці біля костелу Ельжбети (сьогодні церква св. Єлизавети) між 18-20 год. У визначений час Юлько не прийшов. Чекали ми ще до 21 год., але й тоді він не з'явився. Ми подумали, що монастир міг бути під наглядом НКВД і хто туди заходив, вже не виходив. Його арештували, а, може, будучи інтелігентною людиною, не хотів створювати моїм батькам труднощів. Про це ми могли тільки здогадуватися. Про долю його в той день і багато майбутніх років мені нічого не було відомо, і небезпечно було в'ясяти.

Аж прийшли дні незалежності України, в 1992 році я вирішив в'ясяти, а може й віднайти його. Приїхав до Тернополя і, знаючи, що він вчився у Тернопільській гімназії, намагався розшукати товаришів, які могли з ним вчитися. Розшуки проходили послідовно, зустрів старшу людину, інтелігентну на вигляд: подумав, що вона

вчилася в гімназії. Помилився. Він же скерував мене до іншого, а той, інший, направив до того, який справді вчився в гімназії, але в молодших класах, зате знає, хто вчився з Юльком. Отже, добрався до п. Лідії Остап'юк, яка проживає на вул. Шухевича, 6, та п. Теодора Грицини, що проживає на вул. Польовій, 19. Від них я довідався, що пам'ятають Юлька дуже добре, згадують про нього як скромного, доброго товариша, завжди патріотично налаштовану людину. Розказували, що батьки його працювали службовцями, але в родині були й священники. Що Юлько після повернення із Заходу перебував нелегально біля місяця часу і зник. Про нього ми дізналися вже наприкінці серпня, що він відійшов у ряди УПА, воював і в одному з боїв на Тернопільщині загинув. Батьки, щоб уникнути репресій за сина, скористалися тим, що в Польщі мали родину, і під час виїзду поляків до Польщі виїхали й вони. На цвинтарі в Тернополі, на сімейному гробівці Волянських, висічено ім'я і Юлька, хоча кістки його спочивають невідомо де.

Наступного дня після попередньої домовленості з начальником паспортного столу, тато, “озброєний” харчами за перепустку, знову зі мною поїхав до Львова. Всі організації Львівського району перебували на площі Бандурського (сьогодні пл. Митна), там же містився і пересильний пункт тих сімей, яких за “гріхи” дітей, чи своє патріотичне ставлення, готували до вивозу в Сибір. Там проходили вони ще фізичні і моральні приниження. Для отримання паспорта мусив написати автобіографію, в якій вказав, що мене німці під час відступу вивезли на роботу в Німеччину, так, як вже раніше тато доповів начальнику районного відділку НКДБ Харківському, після чого отримав тимчасовий паспорт, дійсний на півроку. Хоч якийсь документ виявився, який дав мені право влаштуватися в технікумі.

На село старався дуже рідко приходити, бо боявся, щоби не потрапити на облаву чи в якусь засідку – тоді

і цей паспорт не допоміг би. Крім того, дотримувався думки, що “якщо очі не бачать, то і серце не болить”. Бо могло бути так, що хтось із селян, раніше арештований, під час допиту, знаючи, що мене нема, міг назвати й моє прізвище, як активного члена ОУН. Директор технікуму й господар цього помешкання Афанасьєв часто заходив до мене в кімнату, пробував нав’язувати розмову про село, про боротьбу, яка точилася в краю. Напевно, хотів знати від першої особи, а не із преси чи радіо. Можливо, що він був порядною людиною і не хотів спричинити мені якусь прикрість, але я боявся, уникав прямих відповідей, і він те розумів.

На місто покищо виходив тільки в темну пору, приглядався всьому, уникав можливих зустрічей із знайомими, але шукав можливості нав’язати зв’язок з членами ОУН, щоб включитися у боротьбу, бути корисним. Незабаром, в цей же технікум, але на перший курс, вступив мій односелець, який також служив в дивізії “Галичина”, Дмитро Гащук і на моє прохання директор дозволив йому проживати разом зі мною. Вже стало веселіше. Дмитро був трохи молодший від мене, і тимчасовий паспорт отримав як малолітній на основі свідоцтва про народження. Дмитро не був членом ОУН, але людиною, відданою справі боротьби. Я продовжував шукати можливість нав’язати зв’язок з членами діючої ОУН. Вечорами знайомився з містом, з життям у ньому. Тоді я переконався, що справді місто увібрало дуже багато людського шумовиння, молодь, яка втекла із села, в місті почувала себе розкуто. Проходячи мимо ресторану чи будь-якої пивнушки, чув як звідти доносилися весела музика. Молодь веселилася, не звертала уваги на те, що в лісах чи в підпіллі у боротьбі з чекістами гинуть патріоти України, що вони в голоді й холоді без елементарних людських умов, переслідувані чекістами, не мають пристановища.

Під час таких роздумів, сидів на лавці в Єзуїтському городі (сьогодні парк ім. Івана Франка), сусід поруч за-

говорив до мене, щось побачив у мені рідного, був одноступцем. Спочатку розмовляємо про те, про се, а згодом, через кілька днів почали висловлювати свої душевні почуття. Відрекомендувались, я назвав своє ім'я, а від нього дізнався, що він зветься “Грицем” і походить із Олеського району. Раніше вчився в торговельній школі у Львові. Прощаючись, спитав чи буду я завтра. Я підтвердив. І ось після довгих зустрічей настав час до активних дій... Спитав мене, чи не міг би я допомогти розповсюдити заборонену літературу та деякі пропагандистські матеріали. Значить, те, що я шукав, само прийшло до мене. Я погодився і сказав, що маю доброго товариша та помічника (мав на увазі Д. Гащука).

Відтоді, а це було взимку 1945-46 рр. приблизно один раз в тиждень отримував від нього агітаційні матеріали: листівки, відозви, прокламації, котрі з Дмитром розклеювали в південній частині Львова – вулицями Льва Сапіги, Львівських дітей, на ринку “Новий світ”, Задвір'янській та інших прилеглих вулицях. Кожний вихід наш на цю операцію коштував максимальної уваги та нервового напруження, бо один необережний вчинок міг бути останнім у нашому житті. Хоча в місті не була оголошена комендантська година, внутрішні війська з міліцією патрулювали по вулицях Львова, в основному в темну пору, якраз тоді, коли нам потрібно було “працювати”. Спочатку ми обидва проходили ділянкою вулиці, де повинні були розклеїти ці матеріали, а потім один із нас на перехресті чи на розі вулиці, стоячи за виступом будинку, слідкував за рухом на вулиці, а другий клеїв звернення, роз'яснення.

Народ треба було інформувати про події, про те, що ОУН-УПА існує і діє. Якщо б ми потрапили в руки чекістам, то не треба було б нічого доводити: руки й плащі були вимазані клеєм. Щоправда, якось я все-таки потрапив їм в руки: стояв на “атасі” і мене в світлі фар якогось авта запримітила міліція, коли я притулювся

до будинку. Побачивши, що міліція прямує в мій бік, я дав сигнал Дмитрові, й він з тими агітаційними матеріалами втік у протилежний від мене бік, а я також вимушений був утікати в інший бік, тим самим відволікати увагу міліції від утікаючого Дмитра. Я не зумів від двох міліціантів утекти, потрапив їм у руки.

Як злочинця вели мене через місто до свого відділку на вул. Потоцького, 4 (сьогодні вул. ген. Чупринки), забрали від мене мій тимчасовий паспорт, звірили його зі списками, які у них були, зробили обшук, а не знайшовши жодних компрометуючих матеріалів, закрили в камеру попереднього ув'язнення, без вікон, шириною коло 1,5 м, зате довгу. Було абсолютно темно. Скільки я простояв, не знаю, але десь після опівночі відкрилися двері і міліціант розпорядився вийти. В своєму кабінеті став писати протокол затримання, звинувачуючи мене в бандитизмі. Для визнання застосовували силу та рафіновану російську матерщину. І не отримавши бажаних матеріалів, знову завів мене в цю ж камеру й пішов, але через деякий час відчинив двері, засвітив світло, витягнув із кобури пістоль і почав імітувати розстріл. Поставив мене обличчям до дальньої торцевої стіни, але тут же “передумав” і сказав: “Ти должен відеть свою смерть, смотреть ей в глаза, повернись ко мне лицом. Скажи, почему ти от меня бежал, где твой напарник”? А не почувши від мене тої відповіді, на котру він чекав – вистрелив. Я побачив блиск в очах, наче сонце розірвалось, і раптову сильну слабкість в ногах і всього тіла, але втримався на ногах, чекав, що постріл повториться, але чекіст видавив із себе: “Вот смазал. Так будем говорить”? Я вже не міг відповісти, мовчав. Сваюолі і безкарності у них вистачало, а шукати якогось порятунку у такого самого, лишень на вищому щаблі ієрархічної драбини, було безцільним. Чекіст закрив за собою двері і пішов у свій кабінет. Я залишився наодинці в темному приміщенні. Стояти не міг, тому по стінці зсунувся на брудну бетонну долівку і став

молитися до Господа Бога як єдиного мого рятівника. Тримали мене до ранку, а під час зміни служби віддали паспорт і відпустили, супроводжуючи словами вульгарної лексики: “Тебе раз повезло, другою я не промахнусь”.

Вийшовши із міліцейського відділку, я, не оглядаючись, пішов додому. Дмитра не було, я не мав перед ким зняти із себе цей нервовий стрес. А Дмитро зрозумів, що зі мною щось сталося, знищив усі компрометуючі нас матеріали і поїхав на село, додому. В наступні дні я зустрівся з Грицем, розказав йому про свої пригоди і попросив зробити перерву у своїй діяльності, аби підготуватися до здачі екзаменів у Політехніку. Гриць зрозумів моє становище і пообіцяв зустрітися зі мною після прийому в інститут.

Час ішов, я готувався до екзаменів, але мимо зайнятості час від часу навідувався в Єзуїтський парк, щоб зустрітися з дівчатами, котрі були мені знайомі з навчання у середній школі, а саме: Славою Стеців, Марійкою Цимбал, Галиною Сеньків та іншими. Нікому не звірявся зі своїм минулим, а все-таки чекісти знайшли спосіб розкрити наше минуле – прізвища і навіть місце проживання. Правда, одного разу ми зустрілися в нашому помешканні з товаришами, які ділили з нами наше минуле. То були: М. Ошийко, Ярослав Драган, Богдан Граб, Євген Максимів і ще хтось, котрого не пригадую собі. Серед ряду тостів, які пролунали в цей вечір, домовилися, що за будь-яких умов через десять років мусимо зустрітися у Львові. Але, як невдовзі показало життя, чекісти змінили усі наші наміри й плани.

АРЕШТ

У п’ятницю, 23 серпня 1946 р. о 20 год. один раз в тижні в кінотеатрі “Одеон” повинна була відбутися чергова зустріч з “Грицем”, від котрого я мав узяти черговий

пакет у вигляді книжки з агітаційними матеріалами: звернення до українського народу, листівки тощо, котрі в наступні ночі ми з Дмитром мали розклеїти на вулицях і розкинути по установах. Я розумів, що не завжди буде нам так щастити, і раніше чи пізніше діяльність наша може бути припинена, а то й закінчитися трагічно. Але поки що Господь Бог оберігав нас від зла і ми втягнулися в цю діяльність. То була наша потреба і наш обов'язок.

Щоб не тратити часу, одночасно з підпільною працею, чи навпаки, продовжив я навчання. Спочатку закінчив вечірню середню школу, бо гімназійної освіти радянська влада не визнавала, і тепер, у серпні, здавав екзамени до Політехніки на механічний факультет. Щось мені те туго йшло. Я був слабо підготовлений, бо вже надто багато часу віддавав підпільній праці.

І ось 23 серпня 1946 року приготував собі їжу на цілий день, засів з книжкою і конспектами, щоб хоч останній екзамен здати як належить. В кімнаті, що міститься в сутеринах на вул. Задвір'янській, 60, і котру ми винаймали у господаря будинку п. Волинця, було душно, тож відчинив я вікно й біля нього засів. Низ вікна майже рівнявся з верхом відмостки. Сидячи біля вікна, час від часу споглядав, що твориться на вході чи виході з будинку. Нам було вигідно мешкати там тому, що у випадку якоїсь небезпеки, ми могли втекти двором виходом на городи, а там через чужі городи й брами на вул. Львівських дітей (сьогодні вул. Тургенєва). Все це ми простудіювали, мали на увазі, але “закон підлості” спрацьовує на зло.

Того дня Дмитро пішов додому, щоби поповнити харчові запаси, а я зостався у помешканні. Десь біля 13 год. до хвірточки, яка постійно була зачиненою на ключ, підійшов мужчина, одягнутий в цивільну одягу, віком біля 30 років, і спробував відчинити її, але хвірточка не відчинялася. Почав розглядати вікна, чи хтось не виглядає, а я, не сподіваючись, що ця людина може бути моєю

злюю долею, не ховався, а спокійно дивився на його дії. Він же, побачивши мене, заговорив, мовляв, розшукує “Ваню Мамчура”, і що він із Політехніки, має йому щось сказати (говорив російською мовою). Наївність людська не має меж, тож я, сповнений отою наївністю, повірив чужому. “Говоріть”, – кажу йому, – “це я, кого розшукуєте”. У відповідь же почув: “Тихо, це вголос говорити не можна, краще вийди до мене”. Ось так “купив” мене старший лейтенант розвідки КДБ Новіков.

Коли я вийшов до хвірточки, він ще раз перепитав мене, чи я справді “Ваня Мамчур”, а почувши ствердну відповідь, ментально вихопив із-за пазухи пістолет і рішуче заявив: “На місці, стріляю без попередження”. До дверей, за котрі можна було заскочити, було п’ять кроків, а фірточка, як і огорожа, були решітчастими. Видно наскрізь. І навіть якщо б захотів утекти, то не встигнув би. Стоїмо один проти одного, відгороджені ґратами, і тільки міряємо очима себе. Те, чого я боявся, вже звершилося, сам напросився. На моє лихо, з вікна другого поверху виглянула жінка і побачила цю сцену, не розуміючи, що сталося. Новіков окликнув її, щоб відчинила вхідну хвіртку, при цьому назвав своє звання та місце праці. Чи можна було відмовити в такій “дрібничці”? Новіков міг зробити відповідні висновки, оформити “справу”, відправити її “не в столь отдалённые края”. Треба ж такого, пані Мотник доводилася рідною сестрою мого кращого товариша з гімназійних часів Ярослава Ліщинського, котрого нещодавно зустрічав у Жіліні на Словаччині. Але доля захотіла посміятись наді мною.

Мусила вийти, відкрити хвіртку і разом з нами (по “просьбі”) зайти в мою кімнату, де мимоволі стала свідком мого арешту, а згодом і “панятою” під час обшуку помешкання. Новіков, стоячи в дверях, розпорядився одягнутися, забрав від мене ключі від помешкання, вивів у коридор, закрив двері на ключ. “Пашлі, только не вздумай бежать, убью как собаку”. І ось я попереду, а на від-

стані трьох кроків з рукою за пазухою, де був пістолет, ішов мій переможець, диктуючи, як іти. Останній раз ішов я знаними мені вулицями: Задвірнянською, Київською, Котляревського, Левицького...

Ось уже стою перед вхідною брамою головного управління КДБ. Хоч як старався Новіков вести мене непомітно, зустрічні оберталися за нами, але ніхто собі із цього нічого не робив. Сьогодні мене, а завтра, може, і його так само поведуть. Це масовий психоз. Дзвінок на прохідну і я вже щез від допитливих очей міщан, які мовчки, але з цікавістю, приглядалися до нас. Мабуть, дивувалися, що я, як смирна овечка, покійно виконував волю цього рудого, не набагато старшого від мене чоловіка. Вже не пам'ятаю, на якому це поверсі було, але за повної темряви в приміщенні серед якихось баків Новіков заштовхав мене всередину, закрив двері і пішов. При абсолютній темряві не міг я зорієнтуватися, де знаходжуся, пробував мацати предмети, щоб дізнатися, де я. Але крім того, що це були якісь ємкості, заповнені рідиною, я нічого не відчував, хіба що десь був якийсь шум, ніби там миші граються. Чекання в темноті стало для мене вічністю. Спочатку стояв, бо не хотів забруднюватися, але згодом усе ж таки сів і почав роздумувати, в чому мене звинувачуватимуть. Думи важкі, бо все ж таки я прожив вже певний час, не склавши руки, виконував роботу, яка згідно із радянським законом кваліфікувалася злочинною. Тож, в чому звинувачуватимуть, і хто донощик чи навіть сексот.

Десь наприкінці дня двері відчинилися і при різкому денному світлі впізнав я свого опікуна старшого лейтенанта Новікова, котрий скомандував: “Вихаді, пашьол вперйод”. У його кабінеті відбулося перше слідство, яке необхідно було для оформлення “Ордера на арешт” та документів при передачі арештованого слідчим органам, а також переводу до тюрми. В такому темпі арешти відбувалися, що прокурор не встигав підписувати

“Ордери на арешт” – все це виконував вже після арешту. Новіков, заповнивши анкету, почав запитувати про моє минуле, про діяльність, зв’язану з часом німецької окупації. Я ж, не знаючи про те, що на мене є вже свідчення, твердив, що під час відступу німців, під час одної із облав на вулиці міста серед інших забрали й мене та вивезли до Німеччини на роботу.

Все те слідчий записав, дав мені під протоколом розписатися, відклав його вбік і звернувся до мене: тепер “давай” розкажуй, як було насправді. Ми про тебе знаємо все, але хочемо, щоб ти розкавшився в “содеянном”, сам нам про це розповів. Слідчий вийшов із-за столу, підійшов до мене, сів поряд і став промовляти до мене “по-дружньому”. Мовляв, ще такий молодий, тобі б учитися, завести сім’ю, працювати на “благо Батьківщини”, вона тобі за все віддячить. Говорить мені про те і неначе психолог заглядає в очі. Після мого попереднього твердження знову взявся за те ж саме, хотів зворушити мою “зачерствілу” душу, але я був на своєму: мене забрали німці на роботу і після закінчення війни я повернувся додому, до чесного життя. Ніби спересердя Новіков встав, плюнув мені в лице, виматюкавшись “триповерховим” російським матом, продовжив вести протокол, підмішуючи його “блатними” епітетами. Я не витирав “зміїної” слини з лица, чекав, що повториться те ж саме. Тоді Новіков, сівши за стіл, крикнув: “Оботрі морду”! Я мовчав. Припинивши писати, подзвонив комусь по телефону і заявив: приходи негайно.

Зайшов якийсь чекіст і скомандував: піднімайся і пішли. Вся розмова чи слідство велося російською мовою, мовою “визволителя”. Виходячи через прохідну, Новіков показав якийсь документ, і ми вийшли на вулицю. Вже сутеніло, але прекрасно можна було бачити кожного зустрічного. Я деякий час мешкав на вул. Богуславського (сьогодні вул. Лук’яновича), тож ідучи, бачив знайомі обличчя, але знайомих мені людей серед них не було. По проїзній частині вул. Кюперника спере-

ду йшов я, за мною на відстані 3-4 м ішов чекіст, а тротуаром ішов по-цивільному одягнутий Новіков. Така “трійця” дійшла до входу в будинок “Лонцької” тюрми. Супроводжуючий чекіст зупинився перед входом, а нас двох поглинула таємнича тиша коридору тюрми. Це перші кроки тернистої дороги, з хрестом на плечах, цього довгого, який тягнувся 15 років, коридору.

ТЮРМА НА ЛОНЦЬКОГО

Сумнозвісна тюрма “На Лонцького” отримала назву від вул. Лонцького, а славу від злочинних дій чекістів у червні 1941 р., коли, відступаючи, перед німецькими військами вони замордували в ній тисячі невинних людей. Згідно із туристичним путівником по Львову за 1999 р. на сторінці 532 говориться, що на розі вулиць Коперника та С. Бандери стоїть монументальна неоренесансна споруда (архітектора Яна Яновського, 1895 р.). До 1939 року тут містилися казарми та управління поліції, нині міське управління МВС. Тож, опинившись за мурами тюрми, відчув жах, бо і я тепер став потенційною жертвою повторення подій 1941 р., тим більше, що у світі розпочалася “холодна” війна.

Чи можна описати стан душі людини, яка прекрасно здає собі справу, що її чекає попереду, будучи безпорадною та безправною, на кожному кроці відчуваючи брутальне ставлення до себе цього всеперемагаючого більшовицького духу КДБ? Неможливо. Ти стаєш як грудка міцно стиснутої нервової системи, яка майже не реагує на знущання над собою. Але вистачить розслабитися, як ти вже усвідомлюєш своє становище.

Отже, ідучи позаду, Новіков командував мною: іди направо, іди наліво, стій, лицем до стіни, коли по коридору зустрічалася така ж людина, як я. Нарешті зайш-

ли ми в приміщення, яке можна порівняти з приймальним покоєм у лікарні, але тут обслуговують по-іншому. Новіков вручив завідувачеві цього покою якийсь документ і пішов. Залишився я під владою вже іншої людини. Знову ж оформлення документа почалося з анкетних даних, але до них долучилися ще зовнішні, фізичні фактори: зріст, повнота, особливі знаки на обличчі та на тілі – поранення, татуювання, каліцтво.

З-поза інших дверей вийшов ще один чекіст, який по своєму командував: “Роздягнись!” Мусив виконувати усі вимоги та їхню волю. Поки один із них заповнював документи і командував мною: “Відкрий рот! Присядь! Повернись!” і т. ін., другий за той час проводив “шмон” (переглядав мій одяг, перемацуючи кожен рубчик – чи нема там часом якоїсь “контри”), а забравши ремінь, шнурівки від штаня та обрізавши усі гудзики, кинув мені під ноги одягу, наказав: “Одягайся”. Перший, закінчивши заповнювати анкету, набрав якийсь номер телефону, вияснив, в яку камеру мене помістити. Слухаючи розмову, я зрозумів, що він розмовляє з моїм майбутнім “другом” – слідчим. Дав мені розписатися на готовому бланку, що зі мною добре поведуться, і я не маю до них ніяких претензій.

Поклавши слухавку телефону, написав якийсь документ, з котрим чекіст відправив мене у внутрішній корпус тюрми і здав черговому другого поверху, котрий в присутності іншого чекіста відпровадив мене у камеру номер 22. Коли за мною закрилися двері камери і скрегіт замка затих, я опам’ятався. Зрозумів, що мені звідси не вибратися. Я один. Стою на цьому місці, відколи увійшов у цю камеру і розглядаюся в ній. Кімнатка розміром примірно 3,2 на 1,8, і висотою, мабуть, 2,5 м. Вікно розміром 0,6 на 0,6 м, де низ його на висоті 1,6 м. Іззовні на вікні під кутом навішений кіш так, що можна побачити лише прямокутник неба. В кутку, біля вхідних дверей, була дірка, з котрої виступала над підлогою, висотою 5 см, чавунна труба, яка служила за каналізацію (без сифона, внаслі-

док чого всі каналізаційні запахи проникали до мене в камеру). Дерев'яна підлога була збита так, що між дошками були щілини на 5-10 мм, а довкруги чавунної труби виламані дошки. Стіни списані твердим предметом, які підтверджували прізвища тих, хто в цій камері вже побував та їхні думки і пережиття. Адміністрація тюрми вже не реагувала на “писанину”, а там були звернення до майбутніх мешканців цієї камери. Писалося, що в тюрмі є секоти (і перечисляли їхні прізвища). Над входом, під самою стелею в ніші, світилася лампочка “Ілліча” з пониженою потужністю.

Одягнутий я був по-літньому, в спортивному костюмі, і мав на ногах мешти, причому штани треба було підтримувати руками, бо ремінь відібрали. Завели мене в камеру пізно, вечір давно відбулася, і в тюрмі панував нічний час. Я пригнічений. Моральний і психічний стан мій на межі зриву, внаслідок чого людина здатна накласти на себе руки. Стою (бо сісти нема де) і мучить мене думка: чому я довів себе до тюрми, до тих мук, що отримую і, що ще чекає попереду. Чи не можна було під час походу до тюрми утікати, ризикуючи життям: або пан, або пропав”. Але це все вже в минулому, переді мною суворя дійсність.

У світі починається холодна війна між Заходом і Радянським Союзом, можливі воєнні дії, тож чи не може повторитися вдруге ще більш жорстока картина, як в 1941 році? Ще всі виконавці живуть і вони тут, на старих місцях, як спеціалісти своєї справи.

Відкрилося віконце (кормушка) в дверях і черговий, постукавши ключами по металу, наказав “спі”. Вже було пізно, мабуть, вже після 24 години. Не буду ж увесь час стояти, мушу виконати волю чергового. Оглянувся ще раз, оцінив підлогу, яка служитиме мені за ліжку, і почав готуватися до сну. Під голову поклав свої мешти і накрив їх увосьмеро складеною сорочкою, а за матрац послужили штани. Ліг на це “ліжка” і накрився спор-

тивною курточкою із гардеробу, який у мене був, залишилися шкарпетки, що через запах поту не використав при влаштуванні своєї постелі.

Коли я заснув, не знаю, бо, лігши, пошепки, а потім і в думці молився, щоби Господь Бог не допустив до зради моїх близьких, друзів, односельців, щоби, якщо це можливе, вибратися із цієї тюрми на волю. Яка вона ця воля мила, бажана, вже з перших днів неволі! В молитві й заснув. Не пам'ятаю, снилося мені що чи ні, але раптово прокинувся від ударів ключами об відкриту металеву кормушку чергового нашого поверху. Відкривав він тому, щоби переконатися чи живий, чи не стався якийсь непередбачений випадок, бо при передачі чергування наступному черговому мусив з'ясувати реальний стан його підвладних. Одягнувся я вмить, але коли хотів одягнути шкарпетки, однієї із них не знайшов. Ще раз роздягнувся, перетряс штани і курточку, але однієї так і не знайшов. Думав, що, може, уночі, зі мною, як із новачком, пожартував черговий чекіст. Законів тюрми не знав. Вже хотів постукати в двері, як в проламаній підлозі біля каналізаційної труби побачив кусник тканини, подібної на мою шкарпетку. Витягнувши її із дірки, переконався, що була моєю, як також переконався, що матиму “добрих” сусідів-щурів, бо тільки їх приваблює піт.

Отже, щурі встигли затягнути її в свою нору. Вимушений буду захищатися і від щурів. Вони жили зі мною під підлогою і не раз я бачив через шпарку у підлозі їхні мардочки, але захищатися від них не мав змоги. Прекрасну камеру-одиначку вибрав мені “друг”-слідчий. Його я ще не бачив, наша зустріч ще попереду. Із сніданку, який роздавали (шматок хліба і зафарбований чимось окріп), я міг прийняти хліб, бо посудини на кип'яток у мене не було. Банку з-під консерви “Американська тушонка” дістав на обід і вмістив в цю банку отриманий харч. З неї міг лишень пити, а залишок на дні вигорнути шкоринкою хліба або ж пальцем, що

більш надійно. Яке було харчування, можна здогадуватися. Ми ж були “зрадниками народу”, то чи варто було нас годувати?

Зранку, ще більше розглянувшись, зрозумів, що моя камера міститься над кухнею, звідки всі випари потрапляли, що приваблювало мух. Їх було тисячі в цій маленькій камері-одиначці. Вони відгодовувалися на кухні, а мою камеру (а, може, ще й інші) використовували як вольєр. Я був безсилий з ними боротися. Від них у мене захисту не було, то мусив звикати.

Цілу суботу я мучився у здогадках, що пред’являть мені в акті звинувачення і хто буде свідчити. Бо слідчий, який приїхав у Львів із глухого сибірського села, або “інтернаціоналіст” із східних областей України, звідки міг знати про події, які відбувалися в минулому в Галичині, і яку роль відіграла ця чи інша людина в них? Всі вони мусили мати своїх “інформаторів”, які свідомо, а, може, з необачності чи під впливом сили доносили більшовицьким силовим органам про рідних, друзів, знайомих, тож і я також потрапив на язик одного із таких “інформаторів”, але хто він – іще не знаю.

Вже довго не довелося томити себе в тих усіх загадках. В суботу, 24 серпня вночі, коли я вже спав, почув удари ключів об металеву “кормушку”. Спросоння я не зрозумів, що від мене хочуть. Чекіст тримав у руці якийсь папір і повторяв – “на-ми, на-ми”. Я дивився на нього, як на божевільного. Питаюся, що на “Ми”? Нарешті чекіст видавив із себе: “Как фамілія”? Назвавши своє прізвище, я зрозумів, що коли б вони помилково назвали чуже прізвище, могли би зрадити якусь таємницю слідства “Собірайся бистро”. Одягнувшись (в те, що мав), став перед дверима і чекав, коли відчинять. А серце щеміло, часто-часто билосся. Що мене чекає “там”, куди поведуть. Ще раз відкрилася “кормушка”, і черговий конвоїр повів мене коридорами із тюремного корпусу до слідчого. І якщо по дорозі зустрічали ми ко-

гось із таких же “мандрівників”, як я, то тут же повертав мене обличчям до стіни. Відійшовши до якогось кабінету на третьому поверсі, конвоїр спершу відкрив двері, зайшов сам, доповів слідчому, що в’язень прибув, а потім запустив мене. Боялися, що в цей час у слідчого міг бути якийсь сексот. Ідучи попереду конвоїра, я молився, просив Господа Бога допомогти виплутатися із цього лиха і не пошкодити нікому.

Слідчий був той самий, котрий і арештував мене – старший лейтенант Новіков. Подивився на мене і наказав сісти. Кабінет був скромно, але доцільно умебльований, мабуть, відповідав нормі: однотумбовий канцелярський стіл і крісло при ньому, шафа на одягу та сейф, а для в’язня табуретка під стіною, прикута до підлоги. Сівши за стіл, витягнув папку із сейфа, знайшов чистий аркуш паперу, довго міряв мене своїм поглядом і запитав: “Будешь говорить правду, ілі помочь тебе”, а, почувши від мене слова попереднього зізнання, заявив: “Вот, здесь, в этой папке сказано всё про тебя, но я хочу чтобы ты раскаялся і сам об етом рассказал”.

Виявляється, що Є. Левчук (наш побратим по дивізії) вже 5 серпня 1946 року за якихось умов пішов на співпрацю з органами МДБ і розповів про таку організацію, як молодіжна організація “СС-Юнаки” та назвав прізвища усіх, кого тільки знав. Його не арештували, а доручили виявити адреси кожного із них. Найперше, 17 серпня 1946 р., було арештовано юнаків із села Запшків Львівської області: М. Ошийка, М.Тура, В. Батющака та М. Пилюха, які, за словами слідчого, під тиском доказів та свідка Є. Левчука підтвердили, що дійсно вони були в “СС-Юнаках”, мотивуючи тим, що їх насильно німці забрали і відправили на вишкіл. Крім В. Батющака, який категорично відкидав усякі звинувачення. Мене і Дмитра Гащука арештували 23 серпня 1946 р., тоді, коли доказів і свідків проти нас було предостатньо.

За кожного виклику до слідчого мене тривожило вже не стільки звинувачення про приналежність до організації “СС-Юнаки”, як те, щоб не знайшли доказів приналежності до ОУН, бо в селі моему уже багато молоді було арештовано і засуджено. Можливо, хтось із них під час допиту, знаючи, що мене нема, міг назвати і моє прізвище, тим більше що я, будучи заступником станичного, працював на виконання завдань ОУН.

Слідчий оперував доказами інших в’язнів, і я зрозумів, що вони, застосовуючи фізичну силу, все-таки досягнуть свого. Для того щоб я “краще розумів” безцільність свого опирання, прямо із слідчої камери мене відвели в карцер (це невеличка холодна кімнатка з бетоною підлогою), де ні сісти, ні лягти не можна було. Постійно мусив перебувати на ногах, ходити два кроки вперед, стільки ж кроків назад, безперестанку, будучи у русі, бо зимно було, від чого сильно втомлювався. Щоб лягти, влаштував лежанку: під бік ставив взуття, а під голову консервну банку, із котрої їв баланду, видану ввечері. Хліб (300 грам) видавали вранці разом із окропом. Якусь годину міг поспати, бо втома мучила, і тут же зривався, щоб зігрітися. І так поперемінно три дні. Чергові по коридору усе те бачили, але очерствілі серця вже не реагували на наші муки.

“Чи варто нищити своє здоров’я?” – Задавав я собі питання. У них є ще більше методів для того, щоб змусити в’язня заговорити. Я ж не вчинив злочину проти людей, і від мене не вимагають розкрити якусь таємницю, яка б пошкодила комусь. Крім цього, голову свердлила думка, що із холодної війни, яка тепер точиться між двома світами, може розгорітися справжня війна, внаслідок чого може повторитися 1941 рік. Адже на старі місця повернулися усі спеціалісти НКВД.

Вийшовши на третій день із карцеру, ослаблений, знеможений, думав, що трохи в камері відпочину, але тієї ж ночі викликали мене на допит. Слідчий Новіков, аби ви-

явити увагу до моєї проблеми, поспівчував мені за те, що я відсидів у карцері, заявивши: “Вот відш, я винужден бил послать тебя на етот отдых. Ти же сам напросілся, не хотел со мной розговарівать”! Потім спитав мене, як я себе почуваю і чи готовий відповідати на його запитання. Почувши ствердну відповідь, зачитав санкцію воєнного прокурора МДБ полковника юстиції І. Т. Богословського: “Громадянин Радянського Союзу Мамчур Іван, залишившись на окупованій території в с. Рокитно на Львівщині, добровільно вступив у молодіжну фашистську організацію “СС-Юнаки”, після чого його направили в підстаршинську школу розвідників-радистів, яка дислокувалась в м. Мельнику в Чехословаччині. Там він вчився з червня 1944 до травня 1945 р. і підготовлявся до роботи в тилах Червоної армії. Злочинна дія Мамчура Івана підтверджується показаннями розкритих німецьких агентів: Є. Левчука, З. Кулика та М. Пилуха й іншими матеріалами”. Після прочитання санкції прокурора Новіков змінився, із культурної та ввічливої людини став таким, яким він насправді був, а я зрозумів, чому мене посадили в одиначку камеру і досі тримають у ній.

Маючи такі докази на мене, як “розвідник”, якого повинні (а, може, і послали) були закинуті в тили Червоної армії, зі мною чинили відповідно. Ішла психологічна розмова і тиск з фізичними діями на те, щоби я признався в тому, в чім мене звинувачують. Якнайперше ізолювали мене від оточуючого світу, посадивши в одиначку, де я просидів три місяці. Усі допити велися вночі, а вдень не можна було лежати, тільки сидіти посередині камери, не спираючись на стіну. Бо інакше ще за побутові порушення можна було отримати до п’яти діб карцеру. Запитання слідчого велися у супроводі “триповерхових” російських матюків.

Слідчий вже не намагався хитрувати, а приступив до прямих звинувачень. “Скажи, за яких умов ти вступив у молодіжну фашистську організацію “СС-Юнаки” і з якою

метою прибув у Радянський Союз”? Я намагався вкотре розповісти свою версію, але він запитав мене, чи знаю я М.Ошійка, М. Тура і М. Пилюха? Я відповів, що знаю, тільки “із видження”, бо доводилося мені їздити поїздом тим, котрим і вони їздили, але особисто не знаю. “А що ти скажеш тоді, якщо я тобі влаштую із котримсь із них очну ставку”? – Запитав слідчий. Він, напевно, знав, хто співпрацює з органами, так що і когось подзвонив, розпорядившись: “Приведи”. Доки слідчий щось писав, готував матеріали до очної ставки, двері відчинилися і на порозі побачив я М. Пилюха, про котрого прокурор вже згадував у своєму звинуваченні. Чи знаю його, запитав слідчий. Я відповів, що знаю лишень “з видження”, бо часом бачив його, коли він їхав поїздом, але ніколи з ним не розмовляв і не мав жодних стосунків. Таке саме запитання слідчий задав і М. Пилюху, котрий підтвердив, що знає мене із поїздки поїздом зі Львова до Брюхович, а ще ми були разом в організації “СС-Юнаки” і там проходили військовий вишкіл.

Я сидів у одиночній камері № 22, не знайомий із юридичними хитроцями на допиті, не було в кого запитати, як себе поводити, тож після очної ставки з М. Пилюхом я все ж таки пробував заперечити своє перебування в організації “СС-Юнаки”. Але коли слідчий заявив, що зараз приведе інших на очну ставку і тоді буде гірше, я задумався: що робити? Все одно засудять, тож нащо тратити здоров’я, воно може ще пригодиться мені, треба, як можна скоріше вирватися із тюрми у будь-який табір, там повинно бути безпечніше, нас буде багато.

І так чинив слідчий із кожним з нас зокрема (а нас по одній справі було семеро), що всі вже призналися, розказали про себе. А нашого побратима М. Пилюха чекісти спеціально підготували, щоб він допоміг слідству розкрити наші “злочини”. Напевно, обіцяли йому дарувати його провину, але коли М. Пилюх зробив свою підлу справу, чекістам став непотрібним. Його судили за тими же стат-

тями, що і нас, присудивши 10 років таборів. Одне, чим віддячилися йому, то те, що вислали в інше, аніж наше місце. Після очної ставки я здався, підтвердив показання М. Пилюха. Слідство продовжувалося, але усі справи наші були передані іншому слідчому, капітану Кеді, який уточнював якісь незрозумілі для себе факти і доводив протоколи до стадії передачі слідчих матеріалів на розгляд суду.

Перегортаючи в думках ті часи, думаю: “Чи ми справді могли помститися над М. Пилюхом за підлий вчинок?” Слідчий це розумів, тому після суду на всякий випадок його ізолювали від нас. Важке життя довелося перенести в таборах, але я тішив себе тим, що зостався живим, що завжди так не буде, що час загоїть усі рани. І правда, сьогодні, знаходячись в незалежній Україні, я прощаю усім тим, які в той час у результаті їхньої людської слабкості зробили нам якусь кривду.

Перебуваючи в самотності, в тих жахливих умовах тюремної дійсності, я постійно молився, просив у Господа Бога прощення за заподіяні мною якісь гріхи і допоміг мені вибратися із того пекла. І знову молився до безконечності, бо тільки молитва мене рятувала від ще більшого лиха. З молитвою я і засинав. А ще старався віршувати, записувати не було чим і на чому, а щоби якось відкоректувати створене, то я старався нігтем писати по старій списаній стіні. Потім і самому трудно було відчитати. Коли був повний ненависті до більшовицької системи, коли в душі кипіло зло, то й вірш виходив відповідного змісту. ось, наприклад, один із тих, який я зумів донести в пам'яті до сьогоднішніх днів.

*За плач так любих матерів,
За скрегіт зубів наших батьків,
За волю нашу і за славу,
Ми розіб'єм тебе, кривава
Москво, проклята ще дідами,
Народу поневоленого віками,*

*Що стогне катований в тюрмі –
Твоїм ненависнім ярмі.*

*А тебе, кремлівське підле гаддя,
Кістки твої у безладдя
Тим же способом зрадницьким
Розкинем по царстві твоїм більшовицькім.*

То знову глибоко щирими словами звертався до Господа Бога за допомогою.

*Помилуй нас, Боже, по милості своїй,
По Твоїх щедротах, наших молитвах.
Ми є ті герої, що гинуть за волю,
Які хочуть щастя, радості й краси.
Зішли нам цю поміч свою всемогучу,
Перемогти ката цілого людства.
Збудувать країну у садах квітучу,
І святкувать любо Твої торжества.*

“СУДІТЬ МЕНЕ, СУДДІ МОЇ...”

Закінчилося слідство, всі моменти нашого життя були з'ясовані і навіть підписано “200” (це стаття Карного кодексу, яка говорила, що слідство закінчено, підсудний згідний з написаним і матеріали можна відправляти до суду). І тепер кожен із нас чекав, коли викличуть на суд. Звичайно, слідство відбувалося вночі, але одного разу, вже після підписання “200”, після обіду відкрилася “кормушка”. Забрав мене чекіст до слідчого капітана. Думав я, що якісь нові доповнюючі матеріали, зв'язані з підпіллям у нього є, що знову почнуться допити, але, на моє здивування, в кабінеті слідчого побачив я свого батька. Я був розгублений і не знав, як мені поводитись. Думав, що може, батько арештований і слідчий робить очну став-

ку, щоб з'ясувати якісь запитання. Бачу, батько також знітився. Тоді слідчий перервав наші сумніви і вже українською мовою пояснив (під час слідства розмовляв та вів протоколи по-російськи), що на прохання батька він дозволив йому побачення зі мною. Тоді вже обнялися, просльозились, говорили лишень про суто родинні справи, бо в присутності слідчого розмова не вийшла. Не став мені дорікати батько за мою невдачу, але просив берегти себе, запевняв, що дасть Бог, ще побачимось. Тоді із дозволу слідчого вручив мені новопошиті для сибірських умов чоботи, які в дальшому моєму житті відіграли негативну роль, та теплу одежу.

Після довгих років розлуки і повернення додому батько розповів, що домігся цього побачення через адвоката Смірнову, яка це і зробила. Зустріч тривала близько 40 хв. Попрощалися. (Наступна зустріч відбулася вже в червні 1955 р. в Казахстані в м. Джезказган). Я все ще сидів в одиночці, коли надійшов день 19 листопада 1946 р. Зранку, як звичайно “падйом” (удари ключами по “кормушці”), сніданок. І тут же після сніданку відкрилась “кормушка” і розсильний чекіст сказав: “Собірайсь с вещами”. В'язню нема що збирати, все своє майно тримає в мішку, тож взявши мішок у руки, став біля дверей. За декілька хвилин з'явився той же розсильний чекіст і повів мене на тюремне подвір'я. Внутрішній простір тюрми, як сходові клітка, коридор, відстань між поверхами розділена сталевими ґратами, в котрих для проходу вмонтовані такі ж сталеві хвіртки, а сходові клітки на рівні кожного поверху горизонтально обтягнута сталеву сіткою. Отже, коли треба було провести в'язня для якоїсь потреби в лазню, на слідство, на прогулянку і т. ін. (в цьому випадку на суд), то черговий кожної такої секції попереджав свого сусіда (ударами ключів по ґратах), що в його напрямку ведуть в'язня.

Також тепер, коли мене з мішком на плечах вели на тюремне подвір'я, всі ці процедури виконувалися. На

подвір'ї вже стояв “воронк”, а біля нього вже раніше виведені політв'язні, серед котрих і товариші мої за спільною справою: М. Опшийко, Д. Гащук, Я. Драган, М. Тур, В. Батющак, та М. Пилюх – людина, завдяки котрій працівники НКДБ зібрали нас докупи, щоби стати перед більшовицьким правосуддям.

Коли зібрали усіх (близько 20 осіб), відкрили двері “воронка” і один за одним піднялись ми в його кузов. Це на бортовій машині “ЗІС” змонтована металева будка, всередині котрої була перегородка для охорони, а далі основне відділення, де можна було помістити 6-8 в'язнів. Через економію часу та горючого нас тоді заштовхали усіх 20. Ущільнили, як оселедців у бочку. Наші речі (мішки), частина була під ногами, на котрих ми стояли, а решта лежала на наших головах. Отак монолітна маса із молодих, живих людей доїхала до вул. Мохнацького, 2Б (сьогодні вул. Драгоманова), де діяв Прикарпатський воєнний трибунал військ НКДБ.

Під час вивантаження, знаходячись в дверях “воронка”, побачив я на невеликій віддалі (бо близько не дозволяли бути) свою молодшу сестру Іванку та свою симпатію Славу Стеців. Мабуть, мій зовнішній вигляд трохи змінився, бо сестричка нічого не говорила, лишень плакала. Певно, просидівши три місяці в закритому приміщенні без чистого повітря та ще в постійному нервовому напруженні, не змінився. Охорона із червонопогонників (бійці внутрішніх військ) не давала можливості наблизитися до нас нашим рідним і відганяла їх грубою лайкою.

Висадивши усіх, перевірили чи хтось не залишився в “воронку”, перерахували і завели в підвальне приміщення будинку військового трибуналу. Зустріч із сестрою Іванкою та Славою Стеців була короткою, без спілкування. Я побачив сестричку, що вже підросла, змужніла, розквітаючу, як пуплях троянди.

А ми, наша сімка, зустрівшись, вирішили на суді не заперечувати проти звинувачувального акту. Прагнули

якнайскоріше вибратися із тюрми, пам'ятаючи сумні події 1941 р., бо холодна війна не вщухала, а навпаки, розгорялась. Наш товариш Володимир Батющак під час слідства категорично заперечував будь-які звинувачення, проявивши при цьому велику силу волі, бо слідчий Кєда застосовував до нього крайні заходи. Отже, домовилися ми усі, що станемо на тім, ніби Батющака з нами не було.

На лаві підсудних, в першому ряді сиділи юнаки, найстаршому із яких був 21 р., а наймолодшому 17. За столом правосуддя сиділо троє чоловік: суддя, прокурор і секретар. Суддя кожного із нас перепитав, чи хоче він, щоби на суді присутній був адвокат, який би нас захищав. Всі ми відмовилися, бо в той час радянський адвокат насправді фактично був помічником прокурора та судді. Тоді суддя зачитав акт звинувачення, перепитав кожного із нас, чи всі згідні з цим актом та яке наше останнє слово. І в останньому слові ми також відмовилися, хіба що можна було висловитися словами І. Франка: “Судіть мене, судді мої, без милості фальшивої...”. Ми ж були надто молодими й не відважилися “дражнити биків”.

Після обов'язкової суддівської процедури виступив прокурор, який виголосив патріотичну промову, в якій суворо засуджував наші дії, а оскільки, за словами прокурора, ми не були схильні до розкаяння, то просив у “вищого” суду і вищої міри покарання, після чого суд (усі троє) пішли в зал судових засідань, ніби радитися, і через 15 хвилин повернулися в залю. Усі встали. Суддя ще раз зачитав Акт звинувачення і на основі Карного кодексу УРСР, на основі статті 54-1а, 54-11 відміряли кожному із нас (крім В. Батющака, котрого повернули у слідчі камери на досліджування) по 10 років виправно-трудових таборів, 5 років позбавлення в правах громадянина УРСР після таборів і конфіскацію всього належного нам майна. В ці роки найбільш розповсюдженою була ставка покарання – 10 років і 5 років позбавлення в правах.

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик

1946 года Ноября 19 дня Военный трибунал войск МВД Львовской обл. В закрытом судебном заседании в г. Львове в расположении Военного Трибунала, в составе председательствующего капитана юстиции Писарева

членов Мельник
Кучерова

При секретаре л-те адм. службы Голосе
Участием адвоката Сухова

Рассмотрев дело по обвинению 1) “Ошейко Мирон Николаевич 1925 года рождения уроженца с.Зашкова Львовского района Львовской области, по социальному происхождению из крестьян-бедняков, служащего, беспартийного с неполным средним образованием, украинца, гр-на ССР, холостого, несудимого.

2) Пелюх Михаил Владимирович 1925 года рождения уроженца с.Зашков, Львовского района, Львовской области, по социальному происхождению из крестьян-бедняков, служащего, беспартийного с неполным средним образованием, украинца, гр-на ССР, холостого, несудимого.

3) Батющак Владимир Иванович 1927 года рождения уроженца и жителя с.Завадов Львовского района Львовской области, по социальному происхождению и положению рабочий, беспартийный с неполным средним образованием, украинца, гр-на ССР, несудимого.

4) Мамчур Ивана Михайловича 1925 года рождения, уроженца с.Рокитно, Львовского района, Львовской области, по социальному происхождению из крестьян-середняков, учащегося, беспартийного со средним образованием, украинца, гр-на СССР, холостого, несудимого.

5) Гащук Дмитрий Дмитриевич, 28 октября 1928 года рождения, уроженца с.Рокитно, Львовского района, Львовской области, по социальному происхождению из крестьян-середняков, учащегося, беспартийного со средним образованием, украинца, гр-на ССР, холостого, несудимого.

6) Тур Михаил Васильевич 1925 года рождения, уроженца и жителя с.Зашково, Львовского района Львовской области, по социальному происхождению из крестьян-бедняков, рабочего, беспартийного с низшим образованием, украинца, гр-на СССР, холостого, несудимого.

7) Драган Ярослав Теодорович 1925 года рождения, уроженца и жителя Львова и Львовской области, по социальному происхождению из положений рабочего, беспартийного с неполным средним образованием, украинцем гр-н ССР, холостой, несудимый.

Всех семерых в преступлениях предусмотренных ст.ст. 54-1а, 54-11 УК УССР. Данными предварительного и судебного следствия Военный Трибунал нашел установленным: Подсудимые Ошейко, Пелюх, Мамчур, Гащук, Тур и Драган в мае, в июне месяцах 1944 года вступили в молодежную организацию “СС-юнаки”, которые были направлены в лагерь в село Мальта (Австрия) на три месяца для прохождения военной подготовки, а затем, в октябре 1944 г. отправлены в подофицерскую школу радистов в г.Жилино (Чехословакия), где также в течение трех месяцев за исключением Драгана и Тура занимались изучением радиодела, а в январе 1945 г. ввиду приближения линии фронта в составе школы отправлены в г.Мельник и учились до мая 1945 г. Ошейко, Пелюх, Мамчур и Гащук были направлены на Фронт, но ввиду капитуляции Германии были распущены в пути следования.

Тур и Драган в январе 1945 г. в составе команды были направлены в Восточную Пруссию для прохождения службы в дивизии “СС-Галичина” в составе которой принимали участие в боях против частей Красной армии. После того как была разбита дивизия “СС-Галичина” Тур и Драган переоделись в гражданское платье, бросили оружие и прибыли домой по месту жительства своих родных во Львовской области.

На основании изложенного Военный Трибунал признал виновными Ошейка, Пелюх, Мамчур, Гащук, Тур и Драган в преступлениях предусмотренных ст54-1а, 54-11 УК УССР. Сообразуясь с обстоятельствами дела Военный Трибунал находит возможность вышеуказанным подсудимым полной санкции Ст. 54-1а УК УССР не применять.

Что же касается предъявленного обвинения к подсудимому Батющак Владимиру Ивановичу тем, что он в Мае 1944 г. вступил в молодежную организацию “СС-Юнаки”, то это обстоятельство в судебном заседании не установлено. Поэтому нет основания признавать его виновным в преступлении, предусмотренным ст.54-1а УК УССР.

Руководствуясь ст.ст. 296, 297 и 302-1 УПК УССР

ПРИГОВОРИЛ

Ошейка Мирона Николаевича, Пелюх Михаила Владимировича, Мамчур Ивана Михайловича, Гащук Дмитрия Дмитриевича, Тур Михаила Васильевича и Драган Ярослава Теодоровича на основании ст.ст. 54-1а УК УССР подвергнуть лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых лагерях сроком на 10 лет каждого с поражением политических прав на пять (5) лет каждого с конфискацией личного им имущества.

Срок отбытия наказания Ошейка исчислять с 5 августа 1946 г., Пелюх и Тур с 17 августа 1946 г., Гащук с 23 августа 1946 г., Мамчур с 23 октября 1946 г. и Драган с 16 сентября 1946 г.

Батющак Владимира Ивановича по ст. 54-1а УК УССР по суду считать оправданным и из-под стражи его освободить.

Приговор может быть обжалован в течение пяти дней с момента вручения копии приговора осуществляемым в Военный Трибунал Войск МВД Украинского округа через Военный Трибунал вынесшего приговор.

Председательствующий
Члены

(Писарев)
(Кучеров)
(Мельник)

Суд продовжувався біля двох годин. Від адвоката та останнього слова всі відмовилися, знаючи, що він ставленник цієї самої прокуратури і буде працювати в парі із суддею. Але серед нас був малолітній підсудний (Д. Гащук), тому колегія суду, бавлячись у демократів, призначила державного адвоката, який не захищав підсудних, а допомагав судді розв’язати незрозумілі йому питання. Нас вивели із залі в підвальне приміщення, а на

наше місце завели наступних 5 полів'язнів, із котрих одного засудили на кару смерті за приналежність до стрільців УПА та участь у частинах СБ (Служби безпеки). Там же, після проголошення вироку, до нього підійшли чекісти і закували в наручники. В тюрму його повезли окремим “воронком” з посиленою охороною.

Наприкінці дня вивели нас на вулицю, де я знову побачив свою сестричку Іванну, яка чекала на вирок разом з моєю симпатією С. Стеців. Почувши від мене такий довгий термін вироку, сестричка тільки похитала головою, а Слава, вродлива, до суду ще мала якусь крихту надії, що повернусь, а тепер всі ілюзії розвіялися. Невдовзі вона вийшла заміж і первістка свого все-таки назвала моїм іменем. “Воронок” знову поглинув у своє “чрево” злочинців, котрих відвезли в тюрму. Під час розподілу по камерах, в одну камеру в підвалі я потрапив з Д. Гащуком, з котрим доля розпорядилася бути поруч по всіх таборах аж до самого звільнення в 1954 р.

Камера була велика, сира, із всеможливими запахами сутерин та “параші”. У ній вже побувало багато людей, засуджених на 10 р. таборів. В більшості то були вже старші люди, а навіть люди похилого віку. Довкруги стін були акуратно укладені мішки з деякими речами в'язня та сухарями, що накопичувалися із передач від рідних в невідому дорогу. В основному в'язні ділилися своїми харчами з тими, котрі з якоїсь причини не отримували передач, бо рідні могли про них не знати, або вони вже давно були вислані в сибірські далі. Але були й такі, що на словах проповідували любов до ближнього, а насправді поводитися егоїстично. Замість того, щоб поділитися з тим ближнім своїм запасом, бо в сирому приміщенні сухарі скоро псувалися, так “він”, цей добродій, періодично викидав їх у парашу.

Тож, оскільки правда у світі існує, їм, напевно, прийдеться перед Богом скласти звіт про ставлення до свого ближнього.

Свої речі укладали під стіною тому, щоб упродовж дня по вільному місці походити, розрухатися, бо тих 15 хв., що їх нам деколи відпускали на прогулянку на внутрішнім подвір'ї тюрми, було мало.

У камері після суду в'язні поводитися більш розковано, хотіли виговоритися, скинути з себе страх. Бо під час слідства мовчали, були замкнуті в собі, боялися, що хтось із товаришів по камері міг бути цією “підсадною качкою”, яка допомагала би слідчому розкрити його таємницю слідства. Тепер, після судової розправи та покарання міг виговоритися про все те, що розповів уже слідчому. А взагалі, то стан гнітючий. Що чекає мене попереду? А поки що готуюсь до етапу.

ПЕРЕСИЛЬНА ТЮРМА

Періодично викликали з камери в'язнів на ту чи іншу літеру і забирали їх зі своїми речами. Мабуть, формували етап, бо куди ж більше могли їх викликати? Наша черга (Д. Гащука та моя) на етап наступила 6 січня 1947 р., якраз на Свят-вечір. На тюремному дворі вулиці Лонцького вже стояли декілька вантажних, бортових машин, котрими після детальної перевірки анкетних даних кожного із нас (прізвище, ім'я та по батькові, рік народження та де родився, статті та тюремне покарання) повантажили в кузов машини і наказали сісти на долівку. По боках бортів зі сторони кабіни стояли супроводжуючі нас чекісти з автоматами. На невеликій віддалі від наших машин ішла окрема машина з червонопогонниками, які мали супроводжувати нас в дорозі та в час передачі нас охороні пересильної тюрми.

Нас транспортували в час найнижчих температур у Галичині. Не всі були відповідно готові до таких морозів. Серед нас були люди, котрих арештували в теплу

пору року, і поки вони сиділи в тюрмі, усю родину встигли вивезти на Сибір, і нікому було передати щось з теплового одягу, бо сусіди боялися, щоб “хтось” не запідозрив їх у спільних діях з обвинуваченими.

Як тільки розвантажили автомобіль, змусили нас усіх сісти на землю в сніг. Пересильна тюрма складалася із багатьох двоповерхових котеджів і містилася наприкінці міста (сьогодні це проспект Чорновола). І, як звичайно, обгороджена двома рядами колючого дроту з електрострумом, а по краях і кутах були сторожові будки.

Навпроти тюрми, з іншого боку вулиці стояв ще недобудований багатоповерховий будинок, біля якого було багато цивільних людей, наших рідних. Серед них я впізнав свого батька. Боже, скільки я горя приніс своїм батькам, як їм важко дивитися на знущання над своїм сином, а стати на захист дитини не мають права! Адже ж етапування в’язнів із тюрми в іншу тюрму було таємницею, ніхто не міг підказати, коли це відбудеться. Отже, наші рідні щоденно вистоювали тут, аби ще раз побачити (може, й востаннє), щось сказати чи передати. Які тільки душевні муки їм довелося пережити! Наші охоронці, червонопогонники, постійно проганяли їх, але вони, наші рідні, знову й знову верталися.

Охоронці перевіряли наші анкети поіменно, потім перераховували в колоні. А коли цифри не сходилися, знову заставили сісти в сніг, і починалося все спочатку. Десь, напевно, помилилися при “посадці”. І тримали нас на морозі, в снігу, майже цілий день, а з нами – й наших рідних. Такі, чи подібні випробування в Галичині, перенесла кожна друга родина.

Нарешті дорахувалися якоїсь правди й відчинили ворота востаннє. Вже вишикуваних в колону під час запуску на територію для впевненості ще раз перераховували. Адже слово людина “звучить гордо”, їй треба створювати “кращі умови життя” (що радянська влада й робила).

Завели нас в один із двоповерхових будинків і розмістили в кімнату розміром приблизно 5х5,5 м. В цій кімнаті (камері) вже було біля 20 мужчин, одягнутих в поношену військову форму радянської армії.

Всі вони були фронтовиками, й привезли їх з Австрії та Угорщини. Там, під час несення служби, вони в чомусь проштрафилися, чи щось сказали недозволене, а, може, й займалися мародерством (яке на той час в армії було доволі розповсюджене). “Смерш” трактувала подібне як “зраду Батьківщині”, і, присвоївши їм статтю 58-1а, військовий трибунал нещадно розправлявся з ними. Вони ж за час перебування в тюрмі Шопрон (Угорщина) між собою “подружили”. Оскільки нічого не отримували з харчів збоку, не мали жодних передач, тож, побачивши нас з мішками, зрозуміли, що є чим поживитися. Зараз же, як тільки закрилися за нами масивні тюремні двері, ця менша частина (котрих ми застали в камері) ожила. Був Свят-вечір, і ми лаштувалися до спільної вечері, включаючи і їх, – бо думали, що то порядні молоді люди зі східних областей України, – тому поводитися зичливо. Але нахабність і жадібність їхня не мала меж. Бачачи нашу скромність і безпорадність, почали насильно відбирати спочатку їстівне, а наївшись, узялися і за одягу. Зайняли частину камери і там вигідно розмістилися, тоді як більшість із нас тіснилася в закутку. Ми були пригнічені своїм станом і спокійно піддавалися приниженням таких же в’язнів, як самі. Опору тій “банді” ми не ставили, бо були заскочені, шоковані поведінкою “союзників”, а найголовніше, що серед нас не було ініціативної людини, – ще не сформувався в тюремних умовах наш захисник (вожак).

Може, воно й краще, що ми так поводитися, бо якщо би почали чинити розправу над тою групою “бандитів”, то це могло мати трагічні наслідки. А ми – не бандити, ми – політв’язні. І тому не дозволили собі чинити опір.

За подіями, які творилися в камері, крізь вічко в дверях слідкував комендант нашого корпусу (із в'язнів “битовиків”, фізично здорових, з коротким терміном ув'язнення, котрим адміністрація тюрми довіряла, давши їм певні права наводити лад у камерах). Зайшовши в камеру, запитав, чи є у нас якісь скарги. Ми не довіряли нікому й тому воліли мовчати, бо потім залишимося сам на сам з цією бандою.

Комендант прекрасно розумів, що ми залякані й нічого не скажемо. Ще раз оглянувши своїм “набитим” оком присутніх у камері, вийшов. Я також, хоч мене поки що не пограбували, спокійно сидів у кутку камери на мішку зі своїм добром, а думками був далеко. Згадалися Різдвяні свята минулих літ, Свят-вечір з родиною, коли батько перед спожиттям куті бажав кожному із нас доброго здоров'я та сповнення наших мрій, а потім, набравши в ложку куті, посівав її по стелі біля сволака, після чого ворожив на урожайність в наступному році. То знову пригадалися Йорданські свята й освячення льодяного хреста на ставі, де смільчаки після відправи пірнали у воду, щоб стати здоровішими, міцнішими, а решта людей, випереджуючи один одного, зачерпнувши свяченої води, бігли додому, щоб першими освятити свою оселю, будівлю, худобу і всю челядь, вигнати нечисту силу.

Отак в тих роздумах отримав перепочинок, заздрив тим, які сидять за святковим столом, бо розумів, що я вже “определений”, вдруге мене не арештують, не посадять.

Не минуло і півгодини, як відчиняються двері камери, і увійшов чоловік, що приходив уже раніше, а з ним ще один мужчина атлетичної будови.

Комендант підійшов до “героїв”, що займали кращу частину камери, показав пальцем на трьох із них, як йому здавалося, найбільш винних у пограбуванні, і розпорядився вийти з ними.

У кутку, де розташувалася “бандитська братія”, насторожено чекали повернення своїх кумпанів. І вони прийшли, але не героями, якими показувалися перед нами, а із опущеними головами та численними синяками по тілі. Комендант знову підійшов до них і звернувся до в’язнів, щоб ті, в кого бандити забрали добро, підійшли ближче й забрали свої речі.

Після того інциденту наш життєвий простір збільшився. Бандитська братія скоротила свій життєвий простір, але спати не було де. У малому закритому приміщенні напхано було більше як 100 людей. Хоч надворі морозна зима, в камері висока температура. Приміщення не вентильовалося, в ньому скупчилися випари “параші”, людського поту, гнилого повітря. Спати треба було на голій підлозі. З важкою бідою рядочками зуміли влягтися. Від постійного спання на голих дошках боки боліли, а у декого навіть утворилися рани, які не давали заснути. Треба було міняти своє положення, а це можна було зробити тільки організованим чином, усі одночасно по команді.

Довго з цією братією нам не довелося перебувати, через пару днів їх викликали на етап. Вони, хоч засуджені за політичною статтею, були виховані ленінським комсомолом. Ненавиділи нас, своїх співпобратимів, обзивали нас то фашистами, то бандерівцями. Після екзекуції, яку провів комендант корпусу, банда вже не грабувала, зате нахабно, на очах інших в’язнів, крала, що “погано лежало”. Вночі, коли всі спали, а злодій підгледів в іншому кінці якусь потрібну йому річ, не задумуючись, ступав по тілах. Спросоння людина зривалася, перестрашена, але встати на ноги не могла. І, що цікаво, серед нас було багато стрільців Повстанської армії, стрільців дивізії “Галичина”, які вже заглядали смерті в очі, а тут з тою бандою не вміли розправитися.

... Дмитрова і моя черга на етап в далекі необжиті краї наступила 20 січня 1947 р.

“ПРОЩАЙТЕ ВИ, РІДНІ СЕЛА...”

Усіх нас із особистими речами вивели на тюремне подвір'я. І налагоджували колону. Ми, змерзлі, підтанцювали на місці. Знову почалася “вища математика”, з'явилися папки з особовими справами в'язнів, почалися перевірки анкетних даних кожного зокрема, рахування і перерахування колони і в цілому, а ми мерзнемо. Всі вони, оті “громадяни-начальники”, вдягнуті в кожухи, на ногах у них валянки, в теплих шапках, тож можна поволеньки, аби не помилитися, рахувати. А ми? Дехто з нас встиг підготуватися до виїзду в “північні далі”, бо ще були батьки на місцях, і зуміли передати своїм рідним теплу одежину (звичайно, якщо вона в них була). А що було робити іншим? Боже милий, за які провини батьків, дідів чи прадідів наших, на очах усього народу, чинять над нами розправу “визволителі”?! Вийшовши за ворота, ми потрапили між ряди озброєних чекістів-конвоїрів, а ще неподалік – чекістів із собаками. Новий конвой, не повіривши попереднім підрахункам, почав перерахунки свої. На диво, з першого разу, кількість “голів” співпала з табірним підрахунком, і тому “громадяни-начальники” вирішили не звіряти анкетних даних. Вели нас вулицями, найменш заселеними (на той час), такими, як Хімічна, Комунальна, Донецька. Врешті – на один із тупиків станції Підзамче. Попереду нас ішла інша група чекістів, “очищаючи” вулиці від “цікавих” людей, а по боках колони, густо, один біля одного, зі собаками йшли чекісти-конвоїри, викрикуючи: “Подтянісь, не разтягіватся, не разговарівать”, – супроводжуючи кожний такий окрик брудною лайкою.

На колії чекав нас, підготовлений для етапування поїзд із двохосевих вантажних вагонів (так званих телятників). Уся територія, прилегла до тупика, була оточена охороною внутрішніх війсь. Зупинили нас на ве-

ликому притупиковому майдані під відкритим небом, на вітрі, який, немовби змовився з чекістами, жбурляв у нас пригорщами колючого снігу. Перевіркам не було кінця! Цього разу почали перевіряти вже ті, котрі будуть нас етапувати “кудись” (ще не знаємо, куди).

Удалині, біля складів, в іншому залізничному тупику, стояла група людей – наших рідних, близьких, знайомих. Вони востаннє хотіли побачити нас та попроситися, може й назавжди. Їх відганяли, наставляли на них автомати, імітуючи стрільбу. Але вони, перейшовши на інше місце, знову махали руками, кричали, когось кликали. Серед тих людей, я впізнав свого батька, що разом з іншими махав руками, щоби привернути мою увагу. Відстань була велика, а тому, що й охорона тримала їх на певній дистанції, не можна було почути, а тим більш зрозуміти жодного слова. І всі вони чекали та приглядалися всьому. Я теж не спускав очей із батькового вистраждалого обличчя. Хто винен у наших бідах? Чому мачуха-доля така сувора до нас? Хіба ми злочинці, злодії чи бандити з великої дороги? Чому чужинці, під ширмою визволення, так жорстоко знуцаються над нами?

А тимчасом, незважаючи ні на що, нова команда працювала. Вже відібрала 36 в'язнів, перевірила їхні прізвища, імена та по-батькові, статтю, за якою їх судили, термін покарання, а, перевіривши готовність до відправлення, запустили їх усередину вагону.

Кожен вагон був підготовлений для перевезення 36 в'язнів. Для цього всередині, навпроти вхідних дверей, стояла піч-“буржуйка”, а під іншими дверми (які не відчинялися) – бочка-“параша”. З двох боків вагону (спереду і ззаду) були побудовані із дощок нари, зверху і під ними спало по 9 в'язнів. Віконце з одного боку вагону було заґратоване й забите дошками, а з другого – заґратоване й затягнуте колючим дротом так, що коли двері вагону закриті, крізь вікна дуже мало проникало світло. Поки супроводжуючі “порядкували” в першому вагоні,

інші супроводжуючі перевіряли чергову партію в'язнів – для наступного вагону. Створили отже, свого роду конвеєр. Я потрапив у четвертий вагон і мені дісталось місце внизу, під нарами. Щоб ще бачитися з батьком, котрий і не збирався відходити, попросив людину, яка була біля вікна, щоб дозволила мені там побути. Отож, до часу, поки ми не від'їхали, я сидів при вікні, й ми з батьком дивилися один на одного. В час, коли нас “оформляли” і садовили у вагон, батько зумів якось випросити у старшого охорони дозволу передати мені передачу, в ній, – святкові продукти (були Йорданські свята) і куриво. Старшина прекрасно розумів, що навіть якщо і не передасть мені тієї передачі, то скаржитися не буду ні на кого. Але у нього совість роздвоїлася. Мені дав тютюн і трохи цигарок, а собі забрав святкове печиво. В'язень без печива обійдеться, нехай відвикає.

Пізно ввечері, після багаторазової перевірки в'язнів та надійності вагонів, “рушив поїзд в далеку дорогу...”. Батьки наввипередки бігли, махали руками, прощалися з нами, а ми чи не востаннє бачили їх, бо наших помахів рук вони не бачили: надто вже маленьке віконце у вагоні було. Бідний батько, прибитий горем, попрямував додому, радіючи з того, що синові зумів передати святкову передачу...

Перед закриттям вагону обслуговуючий персонал у посудині подав нам вогню, завдяки чому ми змогли розпалити свою піч. Але вугілля було настільки мало, що горіло неповний вечір, а тепло відчувалося лишень біля самої печі. По черзі підходили ми до неї і трохи зігрівалися, а вже, коли вугілля закінчилося, одягали на себе все, що в нас було із одежі й полягали спати, притулившись один до одного. Всім було погано, бо лежали на голих дошках, але тим, кому довелося спати під нарами, було набагато гірше. Яке ж могло бути у вагоні тепло, коли надворі йорданські морози, а захисні стіни із тонких дощок не в змозі були утримати тепла. Всі стіни й

стеля були вкриті товстим шаром інею, і якщо людина полежала пару годин (хоч і одягнута) на долівці, то одяг примерзав до підлоги. А ще, під час етапування в'язнів, щоби переконатися, чи бува хтось із них не проломив дощок у стіні чи в підлозі, на вузлових станціях заганяли поїзд у тупик і робили перевірку вагону, а також наявність усіх в'язнів. Якщо перевірка випадала на денний час, тоді вагони оглядали ззовні, але коли вночі, тоді відчиняли двері вагону, заходила бригада червонопогонників із дерев'яними молотками, піднімала зі сну (хоч трішки зогрітих своїми тілами) в'язнів, переганяла на один бік і молотками обстукувала частину вагону, де не було людей. Пізніше переводили їх на перевірену площу й обстукували решту вагону.

Протягом часу, поки нас перевіряли, двері вагону були відчинені й морози ще більше вихолоджували вагон. А ще під час перевірки та перераховування людей, якщо чекісту щось не сподобалося, то міг по плечах, а навіть по голові добре комусь із нас “надавати”. Ми ж були безправні, над нами дозволяли собі робити хамські жарти.

Були ночі, коли по декілька разів перевіряли наші вагони. Мабуть серед нас, в'язнів, не було людей відважних, отже, жодного спротиву сваволі охоронців не було.

Пам'ятаю, ще за часів німецької окупації, коли німці нелюдськи нищили євреїв, у таких же телятниках із Клепарова в напрямі Рави-Руської вели нещасних на загибель, то вони, ті люди, будучи зовсім нагими, зуміли проламати у вагоні підлогу й через дірку “губились” по дорозі. Багато з них врятувалося, дехто потрапив (лікарі) до частин УПА. У нас, видно не було здатності до ризику – “або пан або пропав”.

У поїзді, як потім виявилось, етапували на заслання 360 в'язнів. Тож у склад ешелону входили: вагон із вугіллям та дровами, вагон-кухня зі складом продуктів а також пасажирський вагон для охорони та нашої “обслуги”. Поїзд був повністю “автономним”; по дорозі по-

повнював тільки воду. Своїх учинків конвоїри не соромились, нікого не боялися, і якщо на зупинках підходили якісь люди, то їм пояснювали, що ми злочинці, вороги народу, і через те ізольовані від “общества”. І люди вірили в ці “казочки”, так, як і ті молоді чекісти-комсомольці, що етапували нас. Годували “нормальним” тюремним раціоном, як і всюди: зранку 400-грамовий кусень глевкого хліба і черпак окропу, на обід (або перед обідом) черпак (біля 300 г) рідкої каші і якась солена рибка (переважно вже із душком), а на вечерю черпак (500 г) “баланди”, завареної на риб’ячих головах, бо більше нічого, окрім очей там не було видно. Системи в харчуванні не було. Все залежало від зупинки на великих роз’їздах. У час вечері отримували вугілля і дрова на розпал.

Початково, поки ми мали ще свої тюремні запаси сухарів, голод не так дошкуляв, але пізніше, після тижня їзди, вже добре хотілося їсти. Куди нас везуть, ми так і не знали, але бачили, що їдемо кудись на північ, бо вже читали на станціях назви міст: “Ковель”, “Гомель”, “Брянськ”. Тепер уже зупинки робили часто, не поспішали, ретельно виконували обов’язки щодо перевірки нас, а нам було чим північніше, тим холодніше, і ми вже мріяли, щоб якнайскоріше добратися до місця призначення. В охорони своя мета поїздки й свої закони; майже на кожній зупинці ретельно перевіряли нас, і якщо хтось не витримав умов етапування і відходив на вічний відпочинок, нікого це не дивувало. Складали акт про смерть, долучали його до особистих справ небіжчика, а тіло викидали за межі залізничної лінії, повідомивши про це (відповідним документом) місцеву владу. З мертвим легше вирішувати земні справи, тоді, як з живими, ой як багато клопоту! Та вони ще потрібні як дешева робоча сила в Заполяр’ї, в недоступних для нормальної людини місцях, і врешті-решт, для заселення північних районів Росії. Після асиміляції – збільшення російської нації. Все це було політично обґрунтовано і економічно здійснено.

Отже, продовжуємо їхати, наближатися до невідомої нам мети. У Росії село виглядає зовсім інакше. Не видно забудови господарського обійстя, немає стодоли, стайні чи інших якихось споруд, а хати – невеличкі, часом навіть врослі в землю, біля хатини – якась шопа й лавчина під березою. Ось і вся ідилія “деревенської життя”. Вздовж залізниці ніде ми не бачили бань церков, по селах – пустка, – яка, мабуть, і спустошила душі цих людей.

Ленінград ми, певно, проїхали вночі, або, може, якимись об’їзними шляхами, бо після десятиденної “мандрівки” опинилися в Карелії, в Петрозаводську.

Загнали наш ешелон на залізничну колію, де простояв він майже дві доби, а ми відчували силу місцевого морозу. Можливо, що в час, коли ми на стоянці мерзли, в столиці Карелії, в Петрозаводську, вирішували нашу долю, наша ГУЛАГівська станиця з осідком в Медвеж’єгорську, куди ми їхали ще дві доби. Місце вивантаження призначили на одному із промислових тупиків залізниці.

ТАБОРИ МЕДВЕЖ’ЄГОРСЬКА

Карелія (Карело-Фінська РСР) згідно Великої Радянської Енциклопедії характеризується як край, де сліди людей зустрічаються на березі Білого моря, Ладозького і Онезького озер ще на початку 6-го тисячоліття до н. е. Територія Карелії густо вкрита озерами, які утворилися після відступу льодовика, і їх нараховують біля 10 000. Районне містечко, куди нас привезли, Медвеж’єгорськ це пристань на побережжі Онезького озера, залізнична станція на лінії Петрозаводськ-Біломорськ. Тут розташовані підприємства, що обслуговують залізничний транспорт, лісзагод. Кліматичні умови – чисте повітря, розсіяна підвищена радіація, задовільне добове сонячне сяння, – дозволяють використовувати місцевість для санаторно-ку-

рортного лікування. Місто розташоване в соснових лісах, на високому місці, захищене від північних вітрів. Круглий рік працює заготівля лісу. Справді, влада вибрала чудове місце для розміщення цілого ряду таборів, в трьох із них мені довелося побувати на “курорті”, а саме: Медвеж’єгорський п/я 4/22, Пергуби п/я 6/2, та у Повенеці 4/5.

Тієї зими в Карелії випало багато снігу. Але адміністрація табору, готуючись до нашого приїзду, розпорядилась очистити вздовж поїзда широку смугу для прийому новоприбулих. З метушні, яка зчинилася на майдані, ми зрозуміли, що вже приїхали, себто досягли мети своєї поїздки, що наші дорожні муки вже zostалися в минулому.

Бійці-чекісти місцевого гарнізону оточили наш поїзд на відстані 5-6 м один від одного. Супроводжуючі нас червонопагонники переходили від вагону до вагону й молотками стукали в двері, сповіщаючи: “Прієхали, одевайтесь”. А ми, на всьому шляху й не роздягались, тож за два тижні мандрів розмножилася серед нас сила-силенна вошей.

Знову ж вагон за вагоном відчиняли, і вже чекісти із Карелії перевіряли тотожність кожного в’язня згідно відкладених папок; перевіривши, заганяли в бортові автомобілі й кудись відвозили. Наш вагон відчинений, чекаємо своєї черги і команди: “Вихаді!”.

Надворі тріскучий мороз, ми мерзнемо, підскакуємо, рухаємося, щоб хоч трохи зігрітися. Але дарма. У вагоні мерзли, але не настільки, як надворі – усе-таки там захищені були від північного вітру.

Біля нашої стоянки не було жодної забудови. Навколо, куди око сягне, біло-біло. Я також, як і всі, натягнув на себе все, що лиш мав у мішку, а щоб тепліше було в ноги, порвав одну теплу сорочку й тими онучами обмотав ноги поверх шкарпет. З трудом взувся у ці нові (спеціально пошиті для сибірської зими) чоботи, і разом зі всіма іншими в’язнями чекав команди. Нарешті підійшла черга і на наш вагон. Під час перевірки анкетних

даних не співпало якесь прізвище, і прийом нас, 36 в'язнів затулювався. Ми з нетерпінням чекали, коли вже накажуть сідати в машину. Сподівалися, що там, куди нас завезуть, буде тепло. Але, на превеликий жаль, нас там і не чекали. Я відчув, що мерзну в ноги, поскаржився старшим (мудрішим від мене) товаришам по недолі, що мовляв, ось, уже не чую ніг. Що робити? І тут, як звичайно в громаді, почалися поради, консультації і одночасно розповіді про наслідки, які можуть мене чекати. Це ампутація ніг. Мені стало страшно, я вже не слухав порад, бо знав, що ніхто мені не допоможе, а звернувся до Господа Бога, щоб не допустив до такого страшного каліцтва. Швиденько сідаю у сніг і прошу товаришів стягнути з мене чоботи, а, знявши ще й шкарпетки, побачив те, чого найбільше боявся. Ноги повністю були відморожені – на вигляд. Обмацую пальцями ноги й знаходжу ще живе тіло, котре, відчуваю, починається з литки. Знову звідусіль поради (можливо, що супутники бажали мені добра), але я слухав уже лишень “голос душі”, бо віддав себе повністю на ласку Господа Бога. Я бачив уже тільки в Ньому свій порятунок. Я взувся в чоботи голобість, і почав енергійно, до поту, до страшенної втоми стрибати. Мене товариші оточили, і я в цьому колі, як навіжений, грівся. Все те байдуже споглядали червонопогонники з охорони й ті, що приймали нас, (їм не холодно, вони у військових кожухах, на ногах – валянки, у зав'язаних на підборідді теплих шапках). Все ж не заважали мені виконувати цей рятівний “ритуал”, а тимчасом продовжували свою роботу. Нарешті “рахункові” дорахувалися, і розпорядилися сідати в кузов бортової автомашини. В'язні влазили на підлогу кузова, а мішки свої тримали перед собою, на грудях. Я також сів у кутку, біля заднього борту, і попросив у бійців охорони, які стояли з автоматами біля кабіни, дозволу продовжити відігрівання відморожених ніг. Вони бачили ще раніше, біля поїзда, як я підстрибував, тож, мабуть, у них ще залишилося сумлін-

ня і дозволили. Мої товариші потіснилися в кузові і я, на цьому звільненому місці, цілу дорогу, аж до табору, стрибав. Висівши з машини, я вже відчув, що маю ноги, бо чув тепло і мав змогу рухати пальцями. Знову ж сів на сніг, зняв чоботи й побачив порожевілі свої ноги.

Слава Тобі, Господи Боже, дякую Тобі за те що вислухав мене й повернув мені здоров'я. Взувся я вже тільки в шкарпетки.

Мені стало легко на душі: не все ще пропало, мною опікується Господь Бог. А, може, то материнські сльози та гарячі її молитви врятували мене від каліцтва, а відтак і смерті? Я випростувався, вже міг глянути на цей страшний і прекрасний світ.

А попереду нас стояли й підтанцьовували люди, які вже раніше приїхали й чекали, поки зберуться всі: щоби разом запусити на територію табору, де минуть наші перші 20 днів життя – карантин*.

ТАБІРНЕ ЧИСТИЛИЩЕ – КАРАНТИН

Наш табір, як і всі табори ГУЛАГу, був обтягнутий у два ряди колючим дротом. По кутах прямокутника стояли вежі, на котрих несли службу солдати внутрішніх військ. Посередині прямокутника стояв промисловий цех (недобудований корпус шкірзаводу, який пристосували під табір для політв'язнів). Запуск на територію табору відбувся таким же способом, як ми вже багато разів “проходили”: начальник табору відкривав папку з особистою справою в'язня, котрий мусив назвати своє прізвище та ім'я і по-батькові, статтю кодексу і термін засуду, а потім у колоні ще раз рахували. І, якщо спів-

* Це санітарний захід для попередження можливого розповсюдження заразних хвороб.

падало, запускали в табір. Цього разу полічили уважно; кількість співпала, і начальник наглядової служби розпорядився відчинити ворота. А ми, вимучені, перемерзлі, в супроводі наглядача увійшли в табір, місце, де нам, галичанам – першим “доручили” освоювати табірний “санаторій” – тутешній карантин.

Цех, куди ми ввійшли, мав стіни цегляні, вікна великі, а посередині приміщення стояли дві, виготовлені із металевих бочок печі. І хоч вони вже горіли, у бараці було холодно (під час розмови з уст ішла пара). Двоповерхові дерев’яні нари були розставлені в два ряди. Я з товаришем своїм Дмитром Гащуком зайняли місце на нижньому ярусі. З нами, в одному етапі, приїхала певна кількість колишніх солдатів-фронтовиків, із воїнів радянської армії. Як я вже згадував, у чомусь вони провинилися, а щоб краще їм допекти то на пострах іншим “навісили” їм політичну статтю 58-1а, за якою отримали 10 років позбавлення волі. І ось ідуть вони разом з нами в табори розвивати економіку Росії. Якщо на пересильній тюрмі, після виховної акції коменданта, було притихли, то тепер відчувши слабохарактерність політичних в’язнів з Галичини, ожили й знахабніли. Удень підглядали, що в кого є доброго, котре можна було би продати й придбати тютюн та горілку, а вночі здійснювали свої наміри. Крали одяг, взуття, хліб. Люди клали під голову те, що хотіли зберегти. Злочинці находили й там. Ми спали взуті, але й тут вони знайшли спосіб грабунку – розрізали шнурки і черевики забирали. З чобітьми було важче. Мені під час сну пробували зняти з ніг, але я, пробудившись, криком розбудив товаришів і “сміливці” втекли. Всі награбовані або украдені у нас речі злодії збували через охорону та наглядачів (знайшли ж спільну мову) цивільним людям за зоною.

Отже, крім голоду, холоду, знущань фізичних і моральних, ми мали ще власних злодіїв, з котрими також мусили боротися. Митися не було в чому, і хоча ми

жили в промисловому цеху, сюди вода не була підведена, а для господарських потреб та кухні збирали сніг і топили його. Руки мили, чи, вірніше чистили снігом. З початку нашого приїзду “прожарка” ще не працювала, тож привезені зі собою воші множилися в геометричній прогресії. З ними безперестанно мусили ми боротись. Запрацювала вона десь через 10 днів після нашого приїзду, якраз тоді, коли прибув новий етап в’язнів із Австрії, котрих також розмістили на карантин у нашому “санаторії”. Санітарну обробку одержі в’язнів робили під час “бані” групами по 20 осіб. З бараків забирали ми усю свою одержі і йшли з нею в лазню, там роздягалися, а одержі вшали на гаки, розміщені над жаровнею. Це називалося сухою прожаркою. Гази і полум’я від спаленого вугілля або дров проникали в тканину й через високу температуру нищили паразитів. Така “метода” супроводжувалась порушенням техніки безпеки; отож, нам треба було слідкувати, щоб не допустити до відкритого полум’я або високих температур.

Підійшла моя черга іти в “баню”. Виконав я все так, як потрібно було, порозвішував свій одержі на гаки і, отримавши шапличок, а в ньому близько 5 л гарячої води та ложку рідкого мила на руку, пішов митися. Поки я мився з недогляду обслуговуючого персоналу (такі ж в’язні як і ми) виникла пожежа, під час якої все мое добро, – мій одержі згорів дотла. Я залишився серед зими голим. Збереглись лишень чоботи, котрі не можна було віддавати у “прожарку”. Надворі температура 30-35 градусів морозу! Мої товариші недолі натягували на себе всю, яка тільки була в них одержі, аби було тепліше, а я не мав чим прикрити наготу. Табірне начальство говорило, що у них в запасі немає жодного одержі, що отримують тільки після закінчення карантину. До кінця карантину зосталося ще 10 днів, тож знявши шапку, пішов я до людей просити допомоги. Дістав я спецвкву-комбінезон, котрий якоюсь мірою прикрив мою

наготу. Якщо вдень можна було якось грітися – ходити по цеху, посидіти біля печі, то ніч була для мене справжнім випробуванням, і не тільки для мене, але і для мого товариша Д. Гащука, з котрим ми спали на голих дошках і без усякого накриття. Щоб хоч трохи зберегти тепло своїх тіл, ми щільно притискалися один до одного, накривши плечі Дмитровою куфайкою. Спочатку лягали на один бік і один із нас своїм диханням зігрівав спину іншому, а коли кості починали боліти від голих дощок і одному ставало холодно, тоді, по команді, поверталися на другий бік. Так поперемінно мучилися цілу ніч, а ще, щоб часом не вкрали чоботи, то я в них спав, прив'язавши їх усілякими мотузками до ніг. Нарешті зрозумів, що ті чоботи не вартують здоров'я, яке через них трачу. Тоді поміняв їх на старі кирзові чоботи, куфайку та штани, дві пайки хліба і в додаток – сірникову коробку махорки. Вже стало нам з Дмитром краще спати, тим більше, що далі дотримувалися такої ж тактики під час сну. Будучи в “Кожпромі” на карантині, в зону до нас зайшов охоронець. Пояснивши, що він, почувши українську мову з галицьким акцентом, не міг не відвідати своїх земляків. Представився, як Володимир Шумейко, що служив у дивізії “Галичина” і під Бродами потрапив у полон. Як полонений працював на лісопавалі, а в 1946 р. із полонених організували воєнізовану охорону в’язнів побутових таборів. Казав нам, що добре знає адміністрацію Медвеж’єгорська і користується в неї авторитетом. Після розмови я попросив його відійти вбік і запитав, чи міг би він дістати для мене документи. Я чомусь відчув до нього довіру, можливо тому, що був у безвихідному становищі й подумав: це саме та людина, яка зможе мені допомогти. Тим більше, що кордон із Фінляндією був близько – всього 80 км. Це все робилося нашвидкуруч, наївно... Володимир відповів, не задумуючись “так”, але для цього, мовляв, потрібні гроші.

Написав я листа додому, розповів про все татові й батько, звісно, готовий був усе зробити, щоб тільки допомогти синові. Кілька разів послав певну суму грошей на адресу Володимира. Той приходив у табір, зустрічався зі мною, але не признавався про те, що отримує гроші. Тато зрозумів, що то якийсь ошуканець, і написав мені, що припинив висилати гроші. І Слава Богу, що вчасно тато опам'ятався і не встиг багато вислати. А через невеликий проміжок часу мене перевели в інший табір, і я втрапив з Шумейком контакт. А вже тепер намагався віднайти ту людину серед ветеранів-дивізійників, але на жаль такої особи не знайшов у наших кадрах.

Черговий етап політв'язнів, біля 80 осіб, прибув до нас із Австрії, складався із самої інтелігенції – професори, інженери, юристи... Це були люди старші, солідні як за фактом, так і за зовнішнім виглядом. У житті вони не знали біди, ба, і не уявляли собі такого становища, в яке потрапили. Голод, холод, нужда, безправ'я, до того всього долучилися ще наші табірні злодійчуки, які створили для них нестерпні умови життя. Вони не знали мови політв'язнів, серед яких опинилися, трималися осторонь від нас...

Бачачи такий стан і безвихідь, деякі із них знайшли силу волі й позбавили себе життя. Такий протест їхніх товаришів не спричинив поліпшення умов проживання тим, які залишилися в таборі. У лазні, коли нам доводилося бувати з ними поруч, їхній вигляд був жалюгідний – не люди, а скелети, обтягнуті шкірою... Їхню солідність та заможнє життя в минулому, засвідчувало хіба що звисла на животі шкіра у вигляді живої запаски. Чим же вони, чужі люди, громадяни іншої держави, провинилися перед радянською владою, що так мусять “покутувати”? За чії ж це гріхи, і чи повірять в таку несправедливість сьогоднішня молодець? Якогось дня під час сильних снігопадів, до табору не міг добратися малий трактор, котрим довозили до нас хліб, і тим самим позбавили нас основної їжі. Наступного дня повторилося

те ж саме, а вже на третій день уночі, після розчищення дороги великими тракторами, привезли нам хліб за три дні нараз.

Був той хліб тяжкий, невипечений, глевкий, з усякими домішками, в тому числі й – трачинням ніби проти цинги. Старші, бувалі люди попереджали нас, щоб не їсти всього хліба, бо буде біда. А як то можна стриматися, щоб його не їсти, коли вже три дні не їв? Виголоднілий, виснажений тримав оті пайки хліба в руках і роздумував, як то ними розпорядитися, щоб наїстись і ще на наступні дні зберегти. Бачив, що й Дмитро теж у руках зважає хліб, перекладаючи його з руки в руку: чи часом не обважили його? Тож, вибравши із них (на мій погляд), найбільшу пайку хліба, вміть “розправився” з нею. Відчув, що трохи вгамував голод. Може, вистачить на сьогодні? Других дві пайки загорнув у ганчірки і вклав в чоботи, котрі в свою чергу, поклав замість подушки під голову. Лягли спати так як і в попередні дні, притулившись один до одного. Не спиться. Нав’язливі думки про хліб, про можливу його втрату, про крадіжки, не давали заснути. Чув, що й Дмитро також не спить. Тихо запитую: чи не з’їсти нам ще по половині порції? Дмитро схопився за цю думку і відповів, що не завадило б. Знову сіли, витягнули із халяви чобота хліб й потрошки щипали, слідкуючи, що б не переїстися, та стриматися від їжі вже не було сили.

“Розправа” з хлібом відбувалася вночі, а під ранок мене розбудили сильні болі в шлунку. Я не знаходив місця, не знав що робити, хоча розумів, що причиною сильних болів є невипечений сирий хліб. Знав, що єдиним виходом для мене є якнайшвидше очищення шлунка, але як? Встромляв пальці в рот, хотів вирвати, не вийшло. Води на ту процедуру навіть сирої, із снігу, не було. В думках вже прощався з рідними мені людьми, думав, що аж тепер буде мені кінець. Але не так то скоро помирати. Спочатку мушу перенести страждання, а вже по-

тім волею Божою можеш відправитися в той інший світ – світ без горя та страждань. З болями я перемучився до ранку, і лиш тоді фельдшер надав мені першу допомогу, після чого болі в шлунку затихли. А затихли тому, що був молодий, і відносно здоровий. Третю порцію хліба я розділив уже на майбутні кілька днів.

За увесь час перебування на карантині, ми не виходили на роботу. Хіба що йшли із конвоєм у засніжений ліс, щоби заготувати й принести в барак дров. А ще займалися прибиранням від снігу території табору та переносили з одного місця на інше рейки, – засиджуватися не було ні часу, ні можливості.

Закінчувався період карантину, ми пробули там 20 днів, від 25 січня – до 15 лютого. Морози не спадали лише змінювалися сильними вітрами та сніговіями. Ми ще собі не здавали справи, що нас чекає попереду в робочих бригадах. А бачили, що замість того, щоб зміцніти на силі, ми майже всі стали “дистрофіками”. В останній день карантину, в приміщенні їдальні, всі в’язні з львівського етапу, перейшли лікарську перевірку на здатність до праці. Багато з наших хлопців, після неї, потрапило в лікарню, а решта отримала категорію здоров’я, котра давала право змушувати нас до праці.

Наступного дня, вишикувавши у колону по три особи, під охороною гарнізону внутрішніх військ, повели нас у центральний Медвеж’єгорський табір праці.

МЕДВЕЖ’ЄГОРСЬКИЙ ТАБІР ПРАЦІ

У післявоєнний час табір був чисто кримінально-злочинським, а ми виявилися там першим етапом політичних в’язнів та першими із львівської пересильної тюрми. Ще не прийшли в табір, як про нас розійшлася чутка, що прибули “контрики, фашисти, фраєри, банде-

ровці”. До нашого прибуття один із довгих дерев’яних бараків звільнили, і в ньому розташували нас усіх. Мабуть тому, щоб часом негативно не вплинути на тих злодіїв. Після того розділили на бригади й призначили бригадирів, з котрими вже доумундировували нас старим, ще навіть у крові від поранень, солдатським одягом. На ноги видали чуні (це “модельне” взуття виготовлене було із автомобільних шин). Мій товариш, Дмитро Гащук, побачивши мене в новій одежі (незважаючи на тяжкий стан), довго сміявся та глузував з мене. Бригадиром нашої бригади, що складалася тільки з галичан, табірне начальство призначило В. Мельнікова, учасника другої світової війни, колишнього льотчика. Із рядових бригадників (товаришів по недолі) залишилися в пам’яті прізвища: Василя Петруняка, Михайла Лагойди, Гриціва, Хом’яка, Олександра Островенка, Дмитра Гащука. Про них, крім Гащука, нічого не знаю.

І ось наступного дня після переходу в робочий табір вже новий бригадир вивів нас на розвод, щоб іти на роботу, на облаштування 6-го шлюзу Біломорсько-Балтійського каналу. Тут пережили ми першу зустріч із суворістю тутешнього життя. Одягнуті в блаженську солдатську одягу, з’їжившись, підтанцьовували (бо холодно), приглядалися до нових порядків, метушні нарядників, біганини наглядачів з дощечками, на котрих вели вони всю арифметику щодо роботи, до команди охоронців зі сторожовими собаками. Усе те добротню вдягнуте... Після того, як вийшли за зону, нас прийняв охоронний гарнізон, який почав командувати: “Іти взявшись під руки, не розмовляти, не розтягуватись, крок вправо чи крок вліво конвою уважатиме за втечу і стрілятиме без попередження”. Холод у 30 градусів пронизував до кісточок. Хочемо якнайскоріше добратися на об’єкт, щоб, розклавши ватру, хоч трохи зігрітись.

Шостий шлюз Біломорсько-Балтійського каналу бере свій початок ось тут, у Повенці, й тягнеться на північ,

пересікаючи сотні менших та більших озер та заток, закінчуючи свій хід у Біломорську, – містечку, яке виникло вже тоді, коли був побудований канал, з метою обслуговування його.

Ще царська Росія (за Петра I) мріяла побудувати короткий шлях із півночі до Балтійського моря. Але тоді це була тільки розмова, бо для виконання такої гігантської роботи надто мало було українських козаків, – вони в цей час були задіяні в болотах Фінської затоки при будівництві північної столиці Росії – Санкт-Петербурга. Яка кількість в'язнів працювала на каналі, трималося в секреті. Але згідно енциклопедичних даних, ББК був побудований в рекордно короткий термін за 20 місяців, у 1931-1933 роках. Всі роботи виконувалися вручну за допомогою кайла (джагана), лопати та дерев'яної тачки, а ще користувалися динамітом та амоналом, про що свідчить хоч би отакий напис на скелі, залишений будівельниками-зеками: “Еслі би не туфта і амонал, не бил би построен Беломорканал”. Тепер можна собі уявити, яка кількість народу працювала на відрізку 227 км (бо така довжина каналу). Протягом будівництва переміщено десятки мільйонів кубометрів землі, мільйони тонн скельних ґрунтів. Самих технічних споруд шлюзів було побудовано 37 км. Камери і ворота шлюзів досягли 12 м висоти. Ширина і глибина каналу така, що по ньому проходять, як річкові, так і морські баржі та кораблі. Всього на каналі є 19 шлюзів. Нас виводили на роботу на шостий, де ми вели відбудову, з одночасною реконструкцією житлового поселення, згідно тогочасних вимог.

Дорога на роботу із табору в Медвеж'єгорськ до шлюзів № 6 і № 7 пролягала через урочище Сандормох, що біля Повенця Медвеж'єгорського району, але про події, які відбувалися там, ми нічого не знали. Не було серед в'язнів нікого, хто знав би щось про місцевість. А 22 листопада 2007 р. до Львова приїхала Голова правлін-

ня Карельського республіканського товариства української культури “Калина” Лариса Григорівна Скрипникова зі своєю книжкою “Убієнним синам України – Сандормох”, котру серед інших отримав і я. Гортаючи книжку, дізнався, що причиною нелюдської розправи над “Соловецьким етапом” послужило святкування 20-ти ліття Жовтневої революції. Політбюро ЦК партії винесло рішення П 51/94 очистити країну від “зрадників народу”. Тоді етапом баржею по новопобудованому Біломорсько-Балтійському каналі із Соловецької тюрми привезли 1111 в’язнів. Як пише автор книжки, в урочищі Сандормох розстріляно 6212 осіб, представників 60-ти національностей, серед котрих 163 українці, прізвища котрих ідентифіковано й опубліковано в цій книжці. Виконати постанову політбюро партії доручили капітанові держбезпеки Михайлу Матвееву, котрий зі своїми помічниками 27-го жовтня та 1-4 листопада виконав доручення – розстріляв 1111 в’язнів.

Сьогодні на місці злочину в урочищі Сандормох стоїть козацький хрест, виготовлення і встановлення котрого ініціювала Л.Г. Скрипникова! На 3-метровому хресті із світло-сірого граніту штучно пороблені шрами, які характеризують пошматоване життя убієнних. У центрі хреста – вмонтований барельєф з образами замучених.

Пам’ятаю, на цій дорозі, коли повертали з роботи, зі мною сталося щось несподіване. Нараз закрутилася голова, і я, заточуючись, вийшов із колони та впав на край дороги. Конвой кричав: “Стій, стріляю!” Але все так блискавично відбулося, що конвоїр не встиг вистрелити. Колона в’язнів зупинилася, а той, розібравшись у ситуації, наказав підняти мене і вести до табору.

На роботу ми не тільки йшли, але навіть бігли, щоб, розпаливши багаття, зігріти ноги в чунях. Бо як не підвивав онучі, все одно було зимно. То ж, коли вже розгорілося вогнище, вставляєш в нього ноги в чунях і слухаєш, як прибуває тепло – щораз більше й більше. По-

тім починає пекти, теж спішиш, як можна скоріше, вийняти ноги, бо терпіння не було. А чуні – це фантастичний винахід епохи соціалізму – кордова частина старого ската (колеса) загнута у вигляді човника і зшита такими ж кордовими нитками або дротом. Швидко і дешево, але нестерпно холодно...

У той час будували ми квартал з житловими будинками та всіма господарськими спорудами – для обслуговуючого персоналу шлюзу. Я не мав тоді жодної спеціальності, тож у числі інших, таких самих “спеціалістів”, мене поставили на будівництво “ледніка” (так там називали пивницю). Це дерев’яна споруда із обшкurementних колод, викладена в зруб і заглиблена в землю. Після обмазки деревини бітумом обсипали ми колоди грубим шаром землі. Мені вручили в руки тачку власного виробництва з дощатим колесом, висунутим попереду тачки надто далеко, так, що при нашому здоров’ї тяжко було тягнути навіть порожню тачку, але мусив возити землю для обвалування “ледніка” з кар’єра, який був на віддалі близько 50 м.

За час перебування на пересильній тюрмі у Львові, коли новобранці-в’язні у військовій формі пограбували нас, там під час етапу до Медвеж’єгорська й нарешті в період карантину ми виснажилися цілковито. Харчування в цей період було вкрай погане, і оскільки ми не працювали (не давали віддачі), то дозволено було годувати нас 400-500 грами хліба, черпаком баланди, в котрій крупа крупу доганяє, і плавали очі від розвареної кільки, а на вечерю була пшоняна або вівсяна каша. На все це були виготовлені спеціальні черпаки, в які більше не вмещалося, аніж те, що “положено” було в’язню. Причому, каша із черпака часто виливалась, а потрапивши в посудину в’язня, розпливалася на дні. Зате окропу, будь ласка, пийте, скільки душа прагне.

Ми були виснажені працею та “харчуванням”, стали “дистрофіками”, і багато із нас потрапило в таборову

лікарню. Через брак у їжі вітамінів хворіли цингою, в результаті чого ясна кривавили, зуби рухалися, і багато хто з нас отримав “курячу сліпоту”. Коли надворі починало темніти, людина слабко або зовсім не бачила, це відбувалося саме тоді, коли треба було йти на вечерю або зранку рушати на розвід. Тоді такий хворий, просив свого товариша супроводити його, взявши під руку. Від усього того тіло моє покрилось лускою, як у риби, і коли потягнув рукою по тілу, то луска обсипалась, але не зникала. Я зрозумів, що те до добра не веде. Що починається те, чим раніш чи пізніш має закінчитися, бо нас привезли сюди для того, аби поступово виснажити й вивільнити місце іншим.

Якогось одного дня зайшов я в таборову лікарню відвідати товариша, котрого як “дистрофіка” крайньої стадії поклали туди. Зустрів я санітара, в розмові з ним дізнався, що він мій земляк, родом із Яворівщини (ні прізвища, ні імені не пам’ятаю) його арештували в армії, засудили, і тепер він, як “діловий” хлопець, виборював собі місце під “сонцем”. Все ж таки робота санітаром у таборі вважалася почесним ділом. Земляк мій постійно перебував у теплі, не “перероблявся”, завжди мав зайвий черпак баланди, а може, й каші. Так от, він розповідав, що в 1946 р. у цьому таборі від виснаження померло близько 500 чоловік, і в цьому році щоденно відправляється хтось на той світ. Пропонував мені (як землякові) щовечора приходити до нього в лікарню, він для мене буде залишати їжу. Мене зворушила його доброта, але я не міг прийняти таку пропозицію, бо, хоча я був украй виснажений, і мені отой черпак баланди ой як би пригодився, але я бачив тих нещасних хворих, від котрих він повинен був відбирати задля мене. Я категорично відмовився. Але санітар, мабуть, бачив, що я не набагато краще виглядаю від хворих. І вже пізно вночі (бараки там не зачиняли) приніс мені великий “котелок” баланди. Того дня не став я його повертати, а з

вдячністю прийняв. Половину випив сам, а другу – віддав своєму товаришеві Дмитрові. Більше просив я цього не робити...

Мене переслідувала думка про безцільність такого життя. Перспективи на поліпшення свого становища не бачив; ідея боротьби загинула. Чи варто в неволі, та ще в таких умовах жити? Будувати цього “монстра”? Я бачив, як чинило багато австрійців (вони позбавляли себе життя), схвалював їхні вчинки. Я був готовий до таких крайнощів. Нав’язлива ідея не давала мені спокою. Ні з ким не радився, не ділився думками, лишень молився, шукав допомоги в молитвах, а періодично в думках виринали згорьовані батьки: як вони сприймуть таку вістку, і чи взагалі коли-небудь знатимуть про те? Додому я батькам написав зараз же, як тільки перевели нас у робочий табір, і ми вийшли працювати. Там знайшов я кусень старого сірого паперу із мішка (з-під цементу), зробив прямокутник і написав батькам, що я вже на місці, що визначався, і що мені досить добре. А також, що чекаю тільки тепла, бо тут холодно. Про свої злигодні не згадував, бо нащо було батьків турбувати, вони й так, без моїх клопотів, не мали спокою ні вдень, ні вночі. Видно, що й тут не покинув мене Господь Бог. А сталося так: в одній бригаді був я з хлопцем із Черкащини – Сашком Островенком; він також належав до групи солдатів-політв’язнів, але то була людина зовсім іншого виховання. Ріс напівсиротою, бо батько загинув у таборах ще в 30-их роках. Ми потоваришували. Одним із перших він отримав від мами посилку. А наступного дня його викликали на етап. Тож він на прощання подарував мені солдатсько-польову пляшку трину (риб’ячий жир). Так поставив мене на ноги. Завдяки йому я почав бачити у вечірній час, тіло стало очищатися від луски, і настрій у мене піднявся. Дякую тобі, друже Олександрє! Ти врятував мене від фатального вчинку самогубства, який мене так довго переслідував.

Через невеликий проміжок часу я отримав від батьків листа, а за ним і посилку. Вже стало веселіше. Я віджив, у мене з'явилась надія на майбутнє: я потрібен батькам, вони на мене чекають. Я навіть написав листа своїй колишній симпатії Галині Сеньків, а отримавши відповідь, у листі знайшов її знимку. Радий був за те, що не забула, не погордувала.

Батьки кожного разу, коли висилали посилку, то в “тайнику” ховали гроші, щоб тут на місці, через вільнонайманих, я міг купити собі ягід (чорниць, голубики, брусниці).

Про те, що маю гроші, нікому не говорив (крім Дмитра) і вважав, що ніхто про це не знає, однак я помилився, відомість про те, що у мене є гроші, просочилась назовні.

У таборі була бригада кримінальних злочинців, якою керував циган, маючи в помічниках (шестьорках) ще двоє циганів, котрі всі разом були грозою для цілого табору. Через злість, чи ще з якихось міркувань, хтось доповів цим нелюдам про мою таємницю, і вони вирішили мене “потрясти” й заволодіти грішми.

Як я вже говорив, моє місце праці було на “ледніку”, де я возив тачками землю. Одного разу в нашу бригаду прийшли всі троє циганів і запитали, котрий тут “Ваня”, а дізнавшись, взяли мене за ковнір (я ж не міг опиратися) і завели всередину “ледніка”. Спочатку вимагали: “Отдай деньги, будет хуже”, – почали лякати, а коли й це не допомогло, взялися роздягати мене й кожну скинуту з мене одежину ретельно обшукувати. Була друга половина березня 1947 р. ще тривали сильні морози, а мене роздягали донага. Знаю, в штанях, в задній кишені були в мене гроші; небагато, але факт, що були. Подумав так: якщо я один раз дам, і вони знатимуть, що це гроші з посилки, то в майбутньому вимушений буду ділитися з ними усім. Ні! Я не дозволю, щоби тяжко зароблений батьками гріш дістався цим негідникам. Фізично здорові троє циганів-паразитів накиннулися на беззахисну людину й вимагають грошей. Бригадир-ци-

ган допитував, а його “шестьорки” обшукували кожний рубчик одежі, й коли підійшла пора знімати штани, а бригадир чомусь відвернувся, я вирвався із цього підземелля і бігом кинувся до своєї бригади, яка на той час працювала в “запретній зоні”, де впорядковувала нейтральне поле. По дорозі, поки я біг, витягнув із кишені гроші й тримав їх у руці, а добігши до своїх товаришів, одному із них всунув у кишеню, а сам став збоку. Я досить зручно виконав цю операцію, так що навіть цигани, які поспішали вслід за мною, нічого не запримітили. В “запретку” цигани зайти не могли, бо там стояв конвой, а до нашої бригади вони не мали жодного відношення. Що ж мені робити? Якщо не тут, то цигани знайдуть мене в таборі. У бараці, може, буде гірше! Краще вже здатися в руки циганам тепер, – подумав я і поволеньки повернувся на своє робоче місце. Одягнувся в оту одежу, яку вони з мене зняли. Узяв тачку і хотів було їхати, як вони знову всі троє затримали мене й продовжили допитувати: “Почему ти удірал”, “ти кому-то отдал їх”? Знову роздягнули мене, але грошей не знайшли. Тоді циган-бригадир, здоровий, високий, зняв із себе ремінь, накинув мені на шию і грозив, що повішає, якщо не віддам гроші. Я продовжував своє, не признавався, а він кілька разів піднімав мене на плече, поки я не знепритомнів. Отямився я весь мокрий, лежачи на долівці. Побачив, що наді мною стоїть циган з піднятим ломом, готовий ударити. Я прошептав, що в мене не було жодних грошей, і лише тоді вони залишили мене в спокої. Не розповідав я про цей випадок нікому (крім близьких мені товаришів), бо хто мене міг захистити? Тут в “законі” злодії, бандити і їм подібні.

Найвищим психічним випробуванням для табірника було отримання посилки. Кожен з нас знав, що батьки-селяни з останнього тягнулися, бо в колгоспі заробітку не мали жодного, щоб допомогти синові вижити в цьому більшовицькому “раю”. А процедура отримання

посилки в нашому таборі (зрештою, у всіх інших таборах ГУЛАГу була такою ж) виглядала так: як тільки пошта отримувала пакунок, відправляла списки в табір, де їх вивішували на видному місці, й призначали день отримання. Звичайно, час призначали на суботу після повернення з роботи. Приміщення, де містилися посилки, було в одному блоці з камерою зберігання. Отже, отримуючи посилку, наглядач розпаковував її, перевіряв кожен продукт або річ (чи немає там якоїсь “контри”) і подавав в’язневі, котрий складав її у свій мішок. Скриньку відбирали. Щоб задобрити наглядача, мусив щось доброго йому дати, бо іншим разом чинитиме жорстоко, дотримуючись “закону” (“Це можна, а цього ні, а за це тобі може бути заборона на отримання”). З мішком виходив у коридор, щоб дійти до камери зберігання. Та дорогою тебе перестрівала “шестьорка” якоїсь бандитської кліки, котрій мусив показати, що несеш. Той брав для своєї “групи” те, що йому подобалося. Окрім усього, мав же і я свого бригадира. Якщо не поділишся з ним своїм добром, то може створити такі умови, що й радий не будеш тій посилці. І, нарешті, друзі, котрим небагато вже залишилося. Батьки мені часто висилали посилки, хоча я просив не робити того, бо тим вони мені чинять труднощі. Але ніщо не допомагало. Писали, мовляв, все ж таки й тобі щось залишиться. Тверда була логіка, але якою це працею діставалося їм Закінчивши будівництво “ледніка” та огорожі всього кварталу, нашу бригаду в травні 1947 р. перевезли на роботу на 7-ий шлюз Біломорсько-Балтійського каналу.

Стало важче. Об’єкти розташовані далеко, треба було вставати рано, а приходити з роботи пізно, бо робочий час – 10 годин – треба було відробити повністю. Втомлялися самі, але ж і віддача на роботі зменшилася. Тож начальство вирішило розмістити нашу бригаду в таборі, який був філією нашого медвеж’егорського табору. Цей табір складався із трьох дерев’яних бараків у міс-

цевості Повенець. На роботу ходили ми по гнучкому підвісному трапу, через один із перешийків Онезького озера. Трап був дуже хиткий і, ті, у кого порушений був вестибулярний апарат, не могли іти. З тієї причини, із нашої бригади відчислили людину і відправили її в базовий табір, в Медвеж'єгорськ.

ПОВЕНЕЦЬКИЙ ТАБІР

Характер роботи на 7-мому шлюзі був такий же, як і на 6-му: йшли відновлювані роботи. Я, як робітник уже з певним досвідом будівельника, взявся засвоювати спеціальність теслі. Вийшло, можу працювати. Адже ж не святі горшки ліплять. Тачку і лопату залишив, а взяв у руки легший інструмент – сокиру та пилу. Дні йшли, робота також, бо і погода цьому сприяла. Світла в таборі не було, але ми від цього не страждали, наближалось літо й вечори були короткими, а якщо потрібно було засвітити, то ми заздалегідь, на роботі, заготовляли собі “лучинки” (скалки), котрими, як у середньовіччі, світили.

Одного суботнього вечора (неділя повинна була бути вихідною) повідомили нас, що завтра будуть посилки, але хто отримає, ще не знали, списків не вивішували. Барак, де проживало лиш 120 в'язнів, був довгим, низьким, таким, що людина, яка заселяла верхню частину нар, не могла сісти, але вибору не було. Знаючи, що завтра має бути вихідний, і що наближається така подія, дозволили знедоленим розслабитися і поринути спогадами в минуле. А оскільки основна проблема в'язня – це заспокоєння голоду, то розмова точилася в основному, що той чи інший в дитинстві любив з'їсти або, що йому мати чи дружина (якщо вона зосталася йому вірною) подавала. Переважно на сході, якщо чоловік потрапляв у тюрму за політичною статтею, дружина, щоб

відмежуватися від “злочинної” діяльності чоловіка, брала з ним розвід.

Де-не-де блимали лучинки, в бараку було гамірно. І саме в час такого пожвавлення в темряві пролунали вигуки: “Тримай, тримай його”. До того, хто кричав, уже бігли ті, в чиїх руках була запалена дерев’яна скалка. Хворий, зворушений спогадами про домашній затишок, розслабившись, знічев’я посинів, на його вустах виступила піна. В’язень затремтів, заскавулів по-собачому та зсунувся із нижніх нар на долівку (щастя, що вона була глиняна). На долівці він гупав головою у що попало, підкидаючись усім тілом угору. Під впливом втоми та всіляких страхіть мені запаморочилось в голові. Я дурив себе, що все те, що переживаю, ніщо інше як зловіщий сон. Інші, також хворі на цю хворобу (навіть трудно пояснити чому так), наслідували першого. Було страшно, здавалося, що ось тут починається кінець світу. Ця хвороба була вже нажита в таборах через перенесені усілякі стреси. Я молився до Господа Бога, щоб не допустив до такого нещастя. А хворими були ті, що відбували покарання ще від 30-х років. Ще під час слідства, слідчий Кеда говорив “Жіть будеш, а больше нічого не захочеш”...

Харчування? Що ж тут говорити? Гулагівська система розробила закони, однакові для всіх. Можливо, харчів, визначених ГУЛАГівськими інститутами, вистачило б, якщо б вести поміркований спосіб перебування в таборах, бо серед нас були заарештовані, ще в сумнозвісні 30-ті роки, від котрих сім’ї відмовилися і в’язні ніколи більше харчів, крім, як “положено”, не отримували. Недарма в таборі побутувала приказка: “Начальнічок, лучше каші не долож, но на работу не тривож”. А способів виживання, чи поліпшення свого існування, було багато: найбільш законний та надійний – це отримання з дому, від рідних посилок (цим способом найбільше користувалися галичани). Другий – це запродати свою душу “кумові” (начальнику табірною режиму) і доносити на своїх товари-

шів, за що отримував якесь “тепле” місце в таборі – у хліборізці на кухні, роботу нарядником, посильним при начальстві чи щось подібне. Такі люди ризикували життям, бо, якщо в’язні дізнавалися про співпрацю з “кумом”, дні стукача були пораховані. Третій, – це віддаватися праці, за що отримував шматок хліба або черпак каші “в добавку”. І поки в’язень був молодий, здоровий, ще при силі, так і діяв. Але здоров’я виснажувалось, віддачі не було, і добавок також не стало. І, нарешті, ота рятівна ниточка, що нікому не заважала, як також і добра не приносила – це визбирування викинутих на смітник риб’ячих кісток, якихсь недоїдків, кип’ятіння цього всього. Таку брудну воду пили, і декому здавалося, заспокоюють свій голод. Але таким “доходягам” недовго доводилося ходити по цьому світу: опухали, потрапляли в лікарню, а звідти вже з бірочкою на нозі вивозили їх за межі табору. А ще, деякі хитруни з метою наживи користувалися людською слабкістю – тягою до куріння. Листовно зв’язувалися з батьками чи рідними, просили їх замість харчових посилок присилати тютюн або, ще краще, махорку, котра була кращою для “налогового” курця. Для деяких в’язнів махорка вважалася важливішим чинником у таборовому житті, як хліб. То була валюта, котрою користувалися спиритні ділки. За махорку можна було будь-що придбати чи виміняти в іншого в’язня. Нею можна було відкупитися за якісь життєві промахи. Вона була універсальною валютою, за котру не можна було купити тільки свободу. Махорка була причиною підлого ставлення один до одного. Вона створювала надзвичайний душевний стан в’язня. Я також, будучи запеклим курцем, віддавав за махорку в коробочці з-під сірників свою “кровну” пайку хліба. Це був опіум для в’язня, і якщо в’язень не мав харчової підтримки від рідних, то він швидко нищив своє здоров’я.

Про перебування в’язнів на будівництві ББК (Біломорсько-Балтійський канал) свідчать написи високо на

скелях. Це там, де в 1937 р. відбулась трагедія Сандормох. Рабською працею не дуже то можна було збагатитися, бо навіть ми під час будови “ледніка”, економили на засипанні землею: використовували колоди дерева, які кидали під засипку, або вигадували ще якісь способи, щоб менше завозити землі (укладали шматки колод, дощок під нахилом до стіни, утворюючи пустоти). Знову ж, під час будівництва огорожі довкруги житлового кварталу, для встановлення стовпчиків треба було копати ями глибиною 80 см. У мерзлому ґрунті не просто було викопати малу ямку (а норма була велика), і ми обмежувалися глибиною 20-25 см, вставляли стовп, обсыпали ґрунтом і обливали водою, – через півгодини стовп стояв міцно. І таких прикладів було безліч. Кожен по-своєму полегшував своє буття у таборах.

Частина нашої бригади працювала на будівельній базі. Ми розрізали на бруси колоди дерев, користуючись ручною поздовжньою пилою; сьогодні вже ніде не можна зустріти такої технології пилювання деревини, але в той час робочої сили було достатньо, а ось електроенергії не вистачало, бо навіть барак, в котрому ми проживали, не було чим освітити. Інша частина будувала житлові будинки.

А процес роботи був такий. Будували естакаду висотою близько 2-х м. Підготовляли колоду до пилювання, стісуючи один бік. На цій площині розмірювали товщину брусів шнурком, змоченим у суміші розтертого дерев'яного вугілля. Викочували колоду на естакаду по похилих лігарях, закріплювали її скобами, і тоді троє чоловіків спеціальною поздовжньою пилою з високими під нахилом висіченими зубами, починали працювати; двоє чоловіків піднімали цю “пилу” вгору, а один тягнув униз. Звичайно, це дуже важка праця (для підміни перших чекала наступна трійка робітників), і робота просувалася. Треба було виробити норму, щоб заробити на кусень хліба.

Закінчувалося літо, миналися сонячні теплі дні. І в один із таких серпневих днів 1947 р. під час перевірки кількості в'язнів перед відходом у табір, конвой не дорахувався двох. Перерахували ще раз, і ще раз, а їх нема. Думали, що, може, якісь “фітілі” (фізично ослаблені в'язні) залізли в якусь дірку, заснули і не знають про кінець робочого дня. Відправили бригадирів на пошуки, але зниклих не знайшли. Тоді вже розділили всіх людей по бригадах, порахували і визначили нестачу. Втікачами виявилися два нерозлучні товариші із однієї бригади. Тепер уже однобригадники згадували про їх незрозумілу поведінку, тобто підготовку до втечі. Бригади в колонах, оточених охороною, тримали за зоною доти, поки не почало темніти. Тоді з гарнізону викликали взвод внутрішніх військ, які заступили на охорону об'єкту, а попередня охорона повела нас у табір.

Це був небувалий випадок, про який оголосили по всьому району, – мовляв з-під охорони втекли два озброєні бандити. Два дні тримали в облозі об'єкт і шукали пропалих, поки, аж на третій день, собаки знайшли їх у печі для випалювання вапна. Перш, як судити їх, над ними, прилюдно, перед в'язнями, познущалися, як хотіли і як уміли, для науки іншим: кожного може чекати таке саме, якщо порушить “закон”. Бідолахи не сподівалися, думали що, коли підуть робочі й знімуть охорону, зможуть покинути свій сховок. Але чекістів не так то легко було обдурити. Це були два товариші з Волинської області (один із них мав прізвище Ковальчук). Відбувся суд і їм додали до повного терміну роки, які вони вже відбули. До нас вони більше не повернулись.

На “об'єкті” зменшувався об'єм робіт, тож нашу бригаду почали возити в місто Повенець, щоби приспішити здачу житлового будинку до якогось там свята. Там я зафіксував з товаришами одиноку в таборі світлину.

Оскільки заплановану роботу закінчили достроково, нашу бригаду вже на початку листопада 1947 р. пере-

вели в лісопвальний табір Пергуба, що спеціалізувався на заготівлі деревини для південних республік Радянського Союзу.

ТАБІР НА ПЕРГУБИ

Зовні табір нічим не відрізнявся від тих, де мені доводилося вже побувати. Такий самий прямокутник, обгороджений колючим дротом в два ряди, сторожеві вежі, а всередині, рядочками, дерев'яні бараки з їдальнею посередині. Високо над входом, на прямокутнику покритому червоним полотном (чи може пофарбованим на червоно), виднівся напис “Чесною працею змиєш свою вину”, зовсім так, як в концтаборах Німеччини. І там же, біля входу, розміщені були інструменталки, майстерні для ремонту робочого інструменту та комори, звідки після виходу за зону бригади отримували інструмент – сокири, пили тощо, а ввечері, після повернення з роботи, туди ж і здавали його. Тут в побутових таборах застосовували інший метод до виховання в'язнів (оскільки вони не були позбавлені прав) – працювали за законами соціалістичного змагання. Туди ж скерували нашу бригаду політв'язнів.

Настала холодна пора року – листопад. Ми відчули її зараз же, як тільки розмістили нас у дерев'яному баракі. Звичайна картина: двоповерхові нари, посередині дві залізні печі-бочки і днювальний біля однієї. В його обов'язки входило прибрати барак, помити підлогу, стежити за станом печей і увечері, після приходу людей з роботи, просушувати валянки та рукавиці. Але те йому не вдавалося, не під силу було, оскільки, як звичайно це була людина старша віком або навіть інвалід. Отож допомагали йому ми.

Внутрішня частина стін і стелі була вкрита грубим шаром інею, який впливав на температуру в бараку.

Було дуже холодно. Тут ми мали вже матраци, напхані трачинням та стружкою, де жили і множилися блощиці. Барак старий, тирсу давно ніхто не міняв у матрацах, тож тисячі паразитів припадало на одну людину. І поки не заснув, дуже заважали, а вже потім звикалося. Чи можна полічити, скільки вони випили нашої крові? Рятуючись від холоду, зодягали на себе все, що тільки у нас було.

Після приїзду в табір був “організаційний” день, і ми не виходили на роботу. Знайомилися з новими умовами проживання, отримували інструктаж та пояснення про роботу в лісі. У кінці робочого дня, біля вхідної брами, де закріплена була вівіска-заклик про “чесну працю”, вишикувався табірний оркестр, який чекав на бригаду-“переможців” того дня. Було цікаво подивитися на це дійство в умовах насильства над людською гідністю та насмішкою над її долею. І ось, з’являється героїчна бригада, і поки вона здавала інструмент, оркестр зайняв відведений йому подіум. Бригада знову стала в колону, і – марш. Попереду бригадир ніс таблицю, на котрій великими цифрами написаний був відсоток перевиконаної норми. На воротах стояв начальник табірнього пункту, який вітав бригаду й бригадира з досягненням та внеском у “чесну” працю. Того дня у “переможців” було свято. Крім “лестних” слів, які почули від начальника табірнього пункту, отримували ще й добавку хліба й каші до основної своєї “пайки”. Це “заохочення” та “слава”, хоч мізерна, але про таку бригаду дізнавалися всі мешканці табору, а як ще те повторювалося і в наступні дні, то про них, а особливо про бригадира, писали в табірній газеті, на шпальтах “Блискавок”. Це ж окрилювало “битовиків”. Їм твердили про те, що вони є громадянами, що й раніше, але тимчасово ізольовані. І якщо працею доведуть свою відданість радянській владі, то вона врахує їхні “позитивні” дії і зможе звільнити їх достроково.

Ось чому такі “герої” ставилися до політв’язнів вороже, обзивали нас фашистами, контриками, ізменніками. Про слово “бандерівці” вони ще не знали й не чули, бо ми першими із Львівського етапу з’явилися там. В таборі вже існувало радіо, котре не відключали ніколи, і ми засипали під його “мудрі” повчання, що лунали із гучномовця з 6 год., коли ми шикувалися в колону для виходу на роботу. Нарешті й ми 12 листопада, вперше в цьому таборі, вийшли на “розвод”. Бригадир Мельніков доповів нарядникові, що бригада в такій-то кількості готова до виходу. Наглядачі з нарядником порахували нас і дали “добро” на вихід за межі табору. За зоною начальник конвою, не довіряючи нікому, ще раз перерахував, і якщо кількість в’язнів співпадала з кількістю, показаною на таблиці надзирателів, давав розпорядження відійти на 50 м, щоб отримати інструмент для роботи і, перерахувавши ще раз, попередив: “Іти, взявшись під руки, не розмовляти, не розтягуватись, крок вправо чи крок вліво конвой уважатиме за втечу і стрілятиме без попередження”. Ось таку “молитву” ми вислуховували щоденно вранці, перед виходом на роботу й увечері, коли поверталися “додому”.

“Наш” табір існував уже багато років, бо лісоповал робили вже за десяток кілометрів від табору, і щоб зберегти час на переходи, побудували в лісі вузькоколійку, якою на відкритих платформах доїздили ми до місця праці. Як же холодно було їхати під час 30-35 градусного морозу на відкритих платформах поїзда! Якби ж після приїзду на місце можна було б трохи погрітись, ще б терпів, а то навколо ліс, тайга, озера засипані товстим шаром снігу. Прибувши у відведене місце, конвой розставляв прапорці на високих держаках, за котрі нам не можна було й кроку ступити, після чого весь конвой займав місце спостереження, і нам дозволялося заходити на робоче місце. “Розкачок” чи відпочинку не було, бо холодно, мусили братися за роботу негайно. На лісопова-

лі була своя специфіка. Вона не вимагала високої кваліфікації, але виконувати її треба було акуратно, дотримуючися техніки безпеки. Отже, в першу чергу мусили відгорнути сніг, добратися до відземка, визначити, в який бік повинно падати зрізане дерево. Тоді підрубували його саме звідти, і вже з протилежного боку, поперечною пилою, зрізували. Перед падінням дерева на землю попереджали людей, які те ж саме робили, аби були уважні. У скинутого дерева обрубували галуззя, крижували його, тобто розрізали на колоди стандартної довжини і стягували конем до складів, а все гілля мусили стягнути на одне місце і спалити. Здавалось би, що те все просто, тільки пиляй, промовляючи: “Тобі, собі, начальничок”, – поволеньки з частими відпочинками... Але ж ми мали “норму”, а її треба було виконати, щоб отримати гарантійну пайку хліба (600 г), а снігу багато, постійно треба було “барахтатися” в ньому. Періодично підходили ми до багаття, щоб погрітися і відпочити. Тоді засніжена наша одежа та валянки намокали і після кількарязового такого відпочинку біля багаття одяг ставав важким і холодним. Сил не вистачало. Мріяв, як би то хоча б на один-два дні залишитися в зоні табору й відпочити. Але це тільки мрія... Щоб таке сталося, треба було захворіти, мати температуру: якщо вдавалося, піднімали на термометрі, натираючи нижню частину пальцями, (але, не бачачи своєї роботи, міг підняти ртутний стовпчик до 42 градусів), або ще іншим способом – під пахвою подразнював шкіру, викликав місцеву температуру, і тоді термометр давав якісь плюсові показники. Але лікарі знали про такі “мастирки” і не легко було їх обдурити. Звільнення за рахунок каліцтва було ризиковане, бо, як доведуть, що самовільно здійснив його, могли судити, даючи термін, такий, скільки вже відсидів. Все одно в’язні не звертали ні на що уваги, відрубували пальці на руках або ногах. Лишень для того, щоб побути трохи на нарах, де все ж таки тепліше, як у лісі.

На обід привозили нам у дерев'яній бочівці пшоняну або вівсяну кашу, яка поки теліпалася на санях, вистигла, і тих 500 г холодної каші споживали, дехто з хлібом, якщо в нього була сила волі приберегти якийсь шматок за пазухою, або ж на “темпо” з’їдав і відходив убік, щоб не бачити, як інші їдять з хлібом. Хліб отримували ми ще перед сніданком, його приносив із хліборізки помічник бригадира, або як його називали, “шестьорка”. Він допомагав бригадиру в усьому – робив списки бригади, підраховував виконання норм бригадами, приносив їсти бригадирові тощо. Від нього багато залежало: міг зробити товаришеві по бригаді добро, як також і пошкодити. І тому кожний старався зберегти з ним добрі стосунки. А сам він частенько міг дістати “лишню” пайку хліба або черпак каші, а навіть “перекантуватися” (не працювати) увесь робочий день.

Закінчуючи роботу, коли починало темніти, не доробивши до норми майже годину, бо конвой боявся, що хтось може скористатися темрявою і втекти. Так заздалегідь кричали нам: “Кончай ночевать, собірайсь” (а нам цього і треба було). Повертались ми мокрі, голодні, перемерзлі. Боже, і коли це все закінчиться? Ішов до поїзда і думав сумні думи. Паровозик-“кукушка” (зозулька) з платформами вже чекав на нас, і ми, отримавши дозвіл конвою сідати, видряпувалися на платформи та розсідалися так, щоб як можна краще захистити себе від вітру (за рахунок чужої спини). Що ж, і тут існував закон самозбереження. Вже, коли надворі темно було, а видимість створювала білизна снігу, добиралися ми до табору. Віддавали в “інструменталку” увесь інструмент (згідно розписки, яку дав бригадир під час отримання) і знову ставали в колону, щоб зручно було нас рахувати. Супроводжуюча нас охорона рахувала і передала наглядачам, котрі також не вірили охороні і перерахували ще раз. На всі ці процедури перевірок ми тратили дуже багато часу... Зайшовши в табір, уже нічого не

хотілося робити, лишень би щось з'їсти й лягти в цей блощичник, у холодному, повному інію на стінах, бараці. Сушінням одежі, на допомогу днювальному, займався черговий бригади, призначений бригадиром.

Як я вже казав, у нашому бараці жили в основному “битовики”, і з цих 200 чоловіків, які заселяли барак, за політичною статтею було нас лишень 30 (одна бригада). В один із табірних монотонних вечорів, після повернення з роботи, на верхніх нарах, побачили застелений якимсь шматтям кут, звідки долітав різкий голос якогось чоловічини, густо пересипаний “добірними” російськими матюками. Хтось звертався до днювального з вимогою подати “топор” (сокиру), а до особи, котра поруч була, кричав: “Я те б...ь сейчас зарубаю”... У відповідь жіночий голос просив: “Вітенька, б...ь буду, век мне матері не відеть, больше етого не будет”. Що там за заслоною діялося, ми не знали, мусили слухати, поки втомлені цілоденною працею не послули. Роздумували, як при такому жорсткому режимі могла потрапити в чоловічий табір жінка. Мабуть, не інакше, як з дозволу найвищої особи табору.

Так ми в таких нелюдських умовах дожили до початку грудня, коли начальство вирішило ізолювати нас, політв'язнів від “битовиків”. Мабуть, думали, що ми могли їх “ідейно” зіпсувати, й оголосили, що завтра ми не виходимо на роботу. А, може, із тих міркувань, що ми були “смирними ягнятами”, безвідмовними в роботі й нічого не вимагали від адміністрації. А на станції, на вантаженні лісу, такі люди були потрібні. Отже, тим вузькоколіїним поїздом, але вже в закритому вагончику “теплушке”, привезли нашу бригаду на нове місце праці, на “погрузку” колод лісу в залізничні вагони (мабуть частина того, котрий і заготовляли).

ВІДРЯДЖЕННЯ БРИГАДИ НА ВАНТАЖЕННЯ ЛІСУ

Біржа лісу і наше робоче місце являли собою дві окремі залізничні лінії-тупики з прилеглими до них складами круглого лісу. Все це, як і всюди в Союзі, де працювали в'язні ГУЛАГу, обгороджене було колючим дротом у два ряди з коридором між ними шириною 3-4 м і відповідно по кутах – сторожові вежі. До робочої зони прилягла житлова база – дерев'яний барак на 40 осіб, кухня зі складом продуктів, прохідна, вигрібна яма... Все це входило в комплекс філіалу табору. Неподалік від нас було розташовано гарнізон охорони, який мав свій комплекс бази. Добре там не було, але все ж таки трохи краще, як “барахтатися” в лісі, у снігах, в голоді та холоді. Тут нашим обов'язком було не допустити простою вагонів.

Ішла відбудова економіки “колоса”, який звався СРСР. Безлісі південні області Росії та всі азійські республіки вимагали лісу, в будь-якому вигляді, але рабською силою в'язнів ГУЛАГ міг заготувати, послати туди лишень колоди, тож ми, рабська сила, день і ніч, безперестанку вантажили вагони тим лісом, який наші друзі по нещастю в голоді, холоді, ручним, прадідівським способом заготовляли.

Сам процес вантаження також виконувався вручну, шляхом накачування колод за допомогою шнурів по ліггарях, які укладали під нахилом від борта вагона до штабеля. Таких вагонів бригада могла завантажити за добу від 10 до 15 штук. Відпочивали лишень під час заміни вагонів – завантажений забирали, “порожняк” подавали. Вільний час витрачали на підготовку штабеля чергових колод, заготівлю прокладок. Розчищення робочого місця від снігу робили тоді, коли вже все підготували, і коли часу вистачало, розкладали ватру. Відтак сідали широким колом довкруги неї, і пішли спогади... Або

напівтихими голосами співали щось із нашого рідного репертуару. Пам'ятаю, в нашій бригаді була людина, вже літня, із Косова, що на Станіславівщині, (нині Івано-Франківщина). Прізвище її було Хом'як. В юності, мабуть, володів хорошим голосом, бо в наших тодішніх тяжких умовах його сильний спів захоплював нас. Дуже любив і за кожної нагоди виконував пісню “Гей, браття опришки...”. Всі ми затихали і душею сприймали його спів. В цьому невеликому гурті-бригаді була наша знедолена Україна, ми її творили і нею жили.

Життя на чужині, в неволі, безправ'ї, не одного з нас доводило до відчаю, але завдяки турботам батьків та рідних, ми почувалися не забутими; нас морально та матеріально підтримували. Але часті зміни таборів, та їх адресів, створювали нам тяжкі умови життя і спричиняли хвилювання батьків. Боротьбу з цингою вели в примітивний спосіб – заварювали глицю сосни і давали нам пити замість окропу, або ще, поки росла кропива, її різали на якійсь січкарні з тупими ножами і вкидали в котел з баландою. Коли на вечерю отримував черпак баланди, то в ній була ота кропива, ціла, лиш поламана. Отак поневіряючись у штучно створених для нашого покоління умовах, я намагався жити наперекір злій долі. А багато в чому, у тій злій долі, ми були винні самі. Наприклад: чому б цю кропиви не було гарно промити, акуратно порізати, а баланду в якийсь спосіб процідити і відділити від неї риб'ячі очі? Хто кухарям заважав це робити? Вони ж були наші люди.

Уся територія Карелії покрита скелясто-багністими та піщаними ґрунтами з явними ознаками льодовикового залишку, на котрих не так просто побудувати дорогу для перевезення колод, які заготовляли наші друзі-в'язні. Магістральну, тимчасову дорогу від місця лісоповалу до складів у нашій зоні (на вокзалі) зробили “лежньовкою”, тобто вимостили усю трасу дороги колодами, поклавши їх уздовж дороги і скріпили між собою металевими скоба-

ми. Нерідко під час їзди по трасі лісовозів, на кожному з яких “спочивало” до 15 м³ деревини, “лежньовка” не витримувала і лісовоз безнадійно застрягав. Тоді-то без нашої допомоги автомобіль міг там зостатися назавжди. Але ж “стране” потрібний був ліс, і начальство про це знало. Наш стан фізичний, моральний чи психічний їх не обходив. І коли б це не сталося – вдень, вночі чи у вихідний день, і за будь-якої погоди, конвой вів нас за декілька кілометрів до місця аварії. Безперечно, конвоїри теж “люди”, їм також не хотілося іти так далеко і там мерзнути, але вони теж підпорядковані були одній системі й мушили виконувати наказ. Визволення лісовоза з біди, потім ще ремонт “лежньовки”, забирав у нас декілька годин часу, тож поверталися ми перевтомлені, щоб іще (як залишився час) поспати якусь годину до підйому. Або ще таке. У вихідний день, після сильного снігопаду, виводили нас туди ж, на “лежньовку” – очищати її від снігових заметів.

Тут, у відрядженні на станції Пергуба, ніхто із табір-ного начальства не “відзначав” наших виробничих успіхів, ніхто не відпроваджував нас на роботу, чи зустрічав із музикою, коли поверталися з роботи. Нам не потрібні були ці фальшиві “почесті”. Ми жили окремим колективом (одна бригада), який не знав бандитизму, злодійства. Ми спокійно могли залишити частину порції хліба під подушкою на вечерю, а не носити її протягом дня за пазухою, хоча й там, траплялися випадки пропажі чогось із харчів. Ми були ізольовані від загальної маси “в’язничого суспільства”, де, якщо потрібно було щось придбати, то за скибки хліба можна було придбати будь-що – навіть тютюн чи махорку. Але нас часто виручали моряки. Пряме сполучення залізниці Ленінград-Мурманськ пролягало паралельно до нашої зони, і коли швидкий поїзд ішов у той чи інший бік, моряки кидали в нашу зону пачки цигарок чи махорки.

Нарешті, табірне начальство, виконуючи розпорядження “зверху” щодо виховання в’язнів-“битовиків” мето-

дом соціалістичних змагань, створило комісію із адміністрації табору, нарядників та бригадирів для вивчення “методу” та підбиття результатів роботи в 1947 році. Комісія, що працювала для “збору” матеріалів близько місяця, назвала ці заходи “Зльотом” передовиків виробництва. Вибирали найбільш вигідний для адміністрації час (коли найнижча температура повітря, час, коли в’язень витрачає найбільше робочого часу на зігріття, коли його продуктивність падає. Призначили “Зльот” на неділю 1 лютого 1948 року. Місцем “Зльоту” вибрали приміщення їдальні головного табору в Пергубі. Із “командіровочних” (відряджувальних) пунктів та філіалів табору привезли сотні в’язнів, котрих за якісь заслуги визначив бригадир кожної із бригад.

Наша бригада не брала участі в “соціалістичних змаганнях”, оскільки були позбавлені громадянських прав, але начальство вирішило включити й нас до участі в “Зльоті”. Наш бригадир В. Мельніков серед чотирьох вибраних призначив і мене.

Звичайно, кожна якась акція в таборі в часи тих понурих невільничих днів, оживляла, підбадьорювала будь-кого, тож вістка про участь нашої бригади в “Зльоті” розлетілася миттю.

Нас привезли на це “свято”, а після закінчення його, відвезли в теплушці вузькоколійки (це – “задля празника”, бо постійно їздили ми на відкритих платформах).

Після “доставки” в головний табір, нас усіх переодягнули в нову зимову табірну форму, тим самим підкреслюючи значущість події, і коли ми зайшли в зал їдальні, одягнуті в новий одяг, то виглядали як близнята. У більшості в’язнів на обличчі тремтіли усмішки, серця щеміли від радості: виходить, про них рідна партія не забула! Отож почувалися повноцінними громадянами, не то, що ось ми, котрих на кожному кроці “битовики” зневажали, обзивали образливими прізвиськами. І вже дехто з них вимовляв слово “бандьора” (хоча не розумів значення того сло-

ва). Вони знали, що одяг, котрий щойно вдягнули, не зможуть довго носити, бо, як тільки повернуться у свій “рідний” табір, його доведеться обміняти на старий з додатком куска хліба та сірникової коробки махорки. Інакше “блатняки” відберуть даром. А поки що у них свято. Стояли поставлені так, щоб за ними розмістилося кілька сотень в’язнів, а навпроти – столи, накриті червоною тканиною. За ними засіли начальники – від більшого до найменшого (бригадира). Чи було так коли-небудь, щоб ось так мирно, з ласкавою усмішкою, сиділи в’язні зі своїм начальством? Ніхто не сварить, не матюкається, не лякає і не примушує працювати. Сьогодні у в’язнів свято.

А почалося святкування з офіційної частини, під час котрої начальник табору розповів, що про “передовиків” думають партія і уряд, і що він від імені радянської влади відзначає найкращих в’язнів. І підготує звернення до вищих чинів НКВС про скорочення терміну покарання, а декого навіть на звільнення. Нас, політв’язнів, це, звичайно, не стосувалося, – ми були всього-навсього свідками події. До президії навіть не запросили нашого бригадира. “Бурхливими аплодисментами” та відповідними вигуками подякували в’язні за таку вістку. Після поживавлення в залі почався обід.

Кожному учасникові врочистості подали також по сто грамів горілки, розливати яку довірили тільки одному із нарядників. Сам обід нічим не відрізнявся від кожноденного – та ж баланда з риб’ячими очима, пшоняна каша та шматок хліба (окрім того, що його ми отримали в своїх бригадах на місцях). Мабуть, табірна влада не мала права порушувати харчовий режим табору. Тоді відкрили сцену, і почався концерт, підготовлений силами “агітбригади” й табірної оркестру (який щоденно проводжав та зустрічав бригади “переможців”). За всіма етапами святкування пильно стежили організатори “Зльоту”, бо випита горілка могла заохотити відчайдушних до інших “подвигів”, але якось обійшлося.

Вже в кінці дня, таким же способом, як привезли, відправили нас назад у наш “командіровочний “ закуток. Товариші наші, які не мали змоги побувати на “Зльоті”, зі задрістю дивилися на наш теплий зимовий одяг.

...Карелія, а особливо її північна частина, лежить за Полярним колом, тож і має відповідні погодні умови. Медвеж'єгорськ зі своїми таборами-супутниками розташований трохи південніше, де погода дещо м'якша. Але все одно амплітуда коливання температур сягає від +38 влітку до -40 взимку. Крім циклонічного впливу Північного Льодовитого океану через Баренцове море в зимовий час, як аномалія, вривається циклон з африканського континенту, що спричиняє диво на цій землі.

Одного лютого робочого дня, під час вантаження вагонів колодами, в час, коли вже завершували роботу, треба було закріпити колоди, зробивши обв'язку дротом на верху вагона, коли був надто сильний мороз, раптом почало гриміти й пішов дощ, кожна капля якого, впавши на людину чи на предмет тут же замерзала. Через 10 хвилин ми були вже закутими в льодяний панцир, який обмежив наші рухи, а перебуваючи високо на вагоні, злізти з нього, без сторонньої допомоги, вже не могли...

А дні тягнулись понурі, холодні, безпросвітні, безправні... І думалося. Боже милий, у чому ж вина? Чому з діда-прадіда всі чужинці, які тільки завойовували нашу землю, називали це визволенням? Від кого та від чого визволяли? Сотні тисяч чи навіть мільйони молоді, інтелігенції, заможних і свідомих селян (кого засудили без суду) вивезли в необжиті або малозаселені сибірські краї, в тайгу чи тундру! Визначали там місце, обмеживши його червоними прапорцями, обставляли конвоєм і, прошу, освоюйте територію, живіть, тут буде місто, радянське місто. А ми розкажемо прийдешньому поколінню, що його будували комсомольці.

А на “звільнені” від репресованих місця прибували “кращі” сини й дочки радянського “народу”, люди, які тво-

рили “інтернаціоналізм” (чи русифікацію) і мали практичний досвід у побудові комунізму. Сьогодні, сучасні керівничі російської (нерідко і української) держави пояснюють, що це – “сложившиеся історическіє обстоятельство” і захищають колишніх окупантів як “п’ята колона”.

Перебуваючи в таких нелюдських умовах, стаєш байдужим до всього, а постійний холод та недоїдання перетворює людину в робота, котрий тільки й думає про шматок хліба, та живе минулими спогадами. Бо чогось нового нізвідки було сподіватися.

До кого ж звертатися могли ми за поверненням нам людських прав? В’язні, в минулому “комсомольське плем’я”, що їх виховувала радянська влада, через непорозуміння, потрапили в табір, з тавром “ізмєнник родіни”, ніяк не вірили в дійсне своє становище. Думали, що трапилася якась помилка, що, мовляв, радянський патріот, не може бути в одному таборі з “бандеровцями”, які посміли піднятися проти радянської влади і вести боротьбу з їхніми “брат’ями і отцями”. Писали до всесоюзного “старости” Калініна, просили помилування, каюлися за вчинені помилки. На підтвердження щирості своїх переконань, на грудях робили патріотичного змісту “наколки”, такі, як: “Умру за Родіну”, “Умру за товарища Сталіна”, татуювали на тілі навіть портрет “наймудрішого”. Але відповіді не було жодної. Пам’ятаю, якийсь Калінін (однофамілець “всесоюзного старости”, а мав він кожух якогось військового тракториста, сильно засмальцьований) надрізав його потрохи, знаходив якісь кістки з риби і в бляшанці з-під американської консерви усе те варив і пив. Від цього став опухати, потрапив у табірну лікарню, а відтак вже з біркою на нозі вивезли за межі табору в якусь вибалку, яка служила цвинтарем. На його могилі поставили стовпчик, з написом номера, що стояв на бірці, а також був записаний в “амбарній книжці”, в котрій реєстрували померлих. Отака гірка й тяжка іронія долі над “однофамільцем” одного з радянських вождів.

ЕТАП В УКРАЇНУ

На початку квітня 1948 р. приїхав до нас, в наш “командіровочний” табір, начальник режиму головного табору. Про щось розмовляли з нашим бригадиром В. Мельниковим, потім пройшлися по всій “біржі”, познайомився з умовами праці (а ми якраз завантажували колодами вагони). Раптом бригадир наказав мені злізти з вагону й підійти до них. У мене в душі щось “трьохнуло”, почав тремтіти, бо такий “кум” дарма не цікавиться в’язнем: щось недоброго має статися. Але мушу йти.

“Кум”, відповівши “здрасте”, витягнув із папки формуляр і перевіrivши усі мої дані, сказав: “Хорошо, іди собірайся, с вещами, поедеш со мной”.

У душі ще більш тривожно стало. Чого? Куди забирає? Невже готують для мене нову справу, зв’язану з працею в підпіллі? Попроцався з Дмитром, друзями недолі-однобригадниками й пішов на прохідну, куди вже раніше подався “кум”. Завів мене в барак і наказав тут же повертатись “с вещами”. Оскільки це було перед обідом, і я знав, що не пообідавши в себе, залишуся голодним, пішов на кухню, сказав у чому справа, і кухарі зрозуміли, але оскільки обід не був ще готовий, то дали мені шматок якоїсь риби і каші (недовареної). Після того, як я поїв, ще встиг зайти до свого барака й тут почалися у мене в шлунку сильні болі. Я скорчився, кулаками затиснув живіт і в тих болях не міг підвестися. Кухарі злякалися, бо все-таки свої люди. Порадили мені випити пів склянки кухонної солі, розчиненої в другій половині склянки води. Отак я зробив і – о! – диво народні ліки спрацювали, десь після десятихвилинного сидіння скуленим, мене “відпустило”. У головному таборі (куди мене привіз “кум”) я просидів 6 днів, не працюючи ніде. У цьому таборі вже був радіоприймач, що не змовкав ніколи. Тут і я міг уже почути якісь новини, які давали змогу хоч в дечому зорі-

ентуватися. Чого я сидів там без діла, ніхто мені не пояснив. Аж після 6 днів чекання, раненько наказали мені: “Одевайся бистро”. А що в’язневі одягатися? Він постійно одягнутий – усе його на ньому, тож узяв мішок (тільки в ньому можна було тримати свої особисті речі – білизну светер, те що не заборонене режимом) у руку, і пішов на прохідну. “Кум” із папкою і охороною чекали на мене біля вантажної автомашини. Розкішно на цей раз їхали: тільки нас двоє, я в одному кутку на долівці кузова, а супроводжуючий мене червонопогонник – з протилежного боку на якомусь підвищенні. “Кум” зайняв місце в кабіні біля шофера.

На станції Пергуба поїзд (швидкісний) зупиняється тільки тоді, коли є “замовлення”. Таке замовлення зробили спеціально для мене, і чекав я так довго тому, що в поїздах не було спеціального для перевезення в’язнів вагона. Здалека помахав я рукою своїм друзям, які вантажили вагони, і після приходу поїзда, мене, як товар, передали начальникові конвою вагона. Їхали ми в напрямку Петрозаводська, на Ленінград. Зовні вагон подібний був на звичайний плацкартний пасажирський, але всі вікна були заґратовані і засклені матованим склом. Усередині, передня стінка від коридора була заґратована і в ній такі ж заґратовані двері.

В купе, куди мене помістили, сиділи вже шестеро чоловік, котрих, так само як і мене, забрали з таборів (але із мурманських). Люди смирні, пригноблені своєю долею і втомлені “дорожніми вигодами”, поступилися місцем для новоприбулого. Не було відкритої, щирої розмови. Кожен із нас у собі тримав якісь таємниці, знані тільки йому. Ніхто не знав, що його чекає там, куди везуть. Більшовики на провокації здатні, могли заздалегідь розмістити “підсадну качку”, щоб, ідучи з нами, стукач вивідував усе, прикинувшись знедоленим. Відтак мав би вже готові матеріали... Тому дотримувалися приказки: “Мовчи язичку, будеш їсти кашку”...

Усіх нас привезли в Ленінградську тюрму “Крести”, одну із найбільших тюрем північної частини Союзу. Називається так через те, що побудована у вигляді хреста. Завели мене в камеру, де вперше я побачив на нарах постіль. Вигідно було, багато світла, простору й чисто.

У камері переважно перебували в’язні з прибалтійських республік – латиші, литовці, естонці, фіни, а зрідка – українці та росіяни. Всі вони були вже засуджені і чекали відправлення, тож із цікавістю слухали про життя в Медвеж’єгорських таборах.

На цьому темному “курорті” перебував я до 15 квітня 1948 р., коли знову зібрали певну кількість в’язнів, що їх відсилали до львівських тюрем. Відвезли “воронками” на вокзал, де на нас чекав уже “столипінський” вагон. Його при формуванні поїзда Ленінград-Львів приєднали останнім.

Раніше, коли їхав до Ленінграда, тільки здогадувався, що мене відправляють до Львова; тепер же переконався в цьому, бо на вагонах значилося: “Ленінград-Львів”.

Що ж мене тепер там чекає? Невже відкривають нову справу, пов’язану з підпіллям? Не дай Боже такого. Боюся, дуже боюся. Але що має бути, того не минути. Вагон, куди мене посадили, такий самий, як і той у якому я їхав до Ленінграда. У вагоні, в купе нас було четверо, ці яких привезли “воронком”, адесь в крайньому купе чути було жіночі голоси, але ми їх не бачили.

Під’їжджаємо до Львова. Біля перону вже чекав “воронки”, але нас не поспішали виводити, поки пасажирів не покинули своїх вагонів. Спершу вивели дівчат-підлітків, посадили у “воронки”, а потім і мене – до тих дівчат. Мужчини, які zostалися у вагоні, чекали “своїх воронків”, котрими мали поїхати в золочівську тюрму.

І ось я у Львові, місті своєї юності. Тут я сподівався зустріти когось із друзів чи знайомих. День видався чудовим, повним весняного сонця й тепла. Все зеленіло. На газонах цвітуть паркові квіти. Та в глухому “ворон-

ку” повна темрява (тільки біля заґратованого і затемненого вікна від заґубленого болта залишилась дірка, крізь яку я бачив своє місто Львів), і духота. Їдемо по місту, а я ніяк не можу зорієнтуватися, куди прямуємо. Бо, якщо в тюрму на Лонцького, то вже повинні були бути, а то щось довго їздимо. Та на одній із вулиць зупинились, і конвой наказав чотирьом дівчаткам-підліткам вийти. Кудись повели їх, зі мною залишився один охоронець, який, мабуть, був доброю людиною, бо дозволив підійти ближче до краю дверцят, аби вдихнути трохи свіжого повітря. Боже милий, який гарний цей світ. Люди, які проходили мимо “воронка”, намагалися обходити здалека, але одна дівчина, віком 16-18 літ, вийшла з будинку, біля якого зупинився “воронок”, і з цікавістю почала оглядати автомобіль, конвоїра і мене, не розуміючи, чому зупинилися ми біля її будинку. Я попросив дівчину принести мені води, бо терпів несамовиту спрагу після вчорашньої солоної риби. В дорозі, зранку, вже не давали нам нічого їсти і коли дадуть, не було відомо. Дівчина глянула на конвоїра (який стояв біля “воронка”): чи не заперечить той, але він навіть кивнув головою на знак згоди. Я розглянувся довкруги і знайшов назву вулиці. Це була вулиця Гуцульська, а будинок мав № 5. Дівчат-підлітків повели у дитячу підліткову колонію, в колишньому (як потім дізнався) монастирі Босих Кармеліток. Краще було б під’їхати з боку Радянської (сьогодні вул. Винниченка), але ж там розміщався обком партії. Ще би міг побачити дівчат хтось із сторонніх (кому “неположено”), а тому повели їх із дворового боку.

Яка ж то смачна була вода! Дівчина аж захекалася несучи її, боялася, що машина від’їде, поки нестиме. Але все обійшлося щасливо: вона бачила, як я жадібно пив воду, вгамовуючи спрагу. Не відходила від “воронка” і зі сльозами на очах вдивлялася в мене, немов хотіла запам’ятати мій образ на все життя. Незабаром прийшли конвоїри, що повели малолітніх дівчат в спецко-

лонію і розпорядилися закрити двері “воронка”. Вос-танне ми глянули одне на одного, я помахав на прощання рукою. Двері зачинилися. Мене повезли в тюрму, як виявилось, знайому, в ту саму, у котрій був раніше – на вулиці Лонцького.

ВДРУГЕ НА ЛОНЦЬКОГО

Ворота відчинив охоронець, і “воронок” в’їхав на тюремне подвір’я. Знову, як завжди, довелося пройти процедуру обшуку, заповнення анкети, опис характерних ознак тіла, і після погодження зі слідчим, котрий провадив мою кримінальну справу, відвели мене в тюремний корпус. Цього разу в корпус, розміщений від вул. Лонцького, у загальну камеру, де було вже декілька в’язнів. Але, можливо, слідчий помилився: не можна було поміщати в загальну камеру бувалого в’язня з табірним досвідом, і наступного дня забрали мене, вселивши в камеру, де перебував самотній, старший мужчина. В тюрмі люди, хоч обережно, знайомляться швидко і розповідають про себе та свої біди в межах того, про що вже знає слідчий.

Привіталися за християнським звичаєм словами “Слава Ісусу Христу” і “Слава навіки”. Я зрадив, що зустрівся з людиною з якою можна було поговорити після такої довгої подорожі з Медвеж’егорських таборів через ленінградську тюрму “Крести” до Львова. Розповідав про пережите мною в таборах. Мені не було що таїти перед незнаною інтелігентною людиною, я вже пройшов судилище, вже носив цей тягар на плечах, і вже частину свого терміну покарання відбув. Радий був, що маю кому розказати, і слухач, який ще не бував у подібних обставинах, жадібно слухав і щиро дивувався, що таке може бути. Своєю чергою він сказав, що похо-

дить із священничої родини, що прізвище його Володимир Стернюк, народився в містечку Пустомити, що біля Львова і корені його переплетені із званою родиною Соломії Крушельницької та Євгена Коновальця. Що в далекі 20-ті роки вчився в Академічній гімназії у Львові. А потім завдяки старанням Митрополита кир Андрея, як кращий учень, був направлений у європейську школу, в Бельгію, де в редемпториському навчальному закладі закінчив середню освіту, а згодом склав чернечі обіти та вступив на Богословські студії. В 1931 р. був висвячений на священника і повернувся у рідний край, де служив в монастирі в Голоску під Львовом.

Під час царського панування на Волині Греко-католицька церква була майже знищена, і коли в 1919 р. Волинь дісталася Польщі, туди виїхало багато священників греко-католицького віросповідання, серед котрих був і о. Володимир, як кращий проповідник. Польське духовенство чинило опір українській душпастирській роботі, воліло, що якщо не вдасться ополячити, то хоча залишили народ під православ'ям, де "батюшки" національному вихованню не надавали жодного значення. Там пробув о. Володимир два роки і буквально перед війною повернувся в Галичину. Але довго не довелося йому перебувати у Станіславівському монастирі св. Йосифа, бо знову послали його на Волинь у Ковель, щоби продовжити боротьбу за національну церкву.

Не витримавши знущань, та не маючи підтримки у малосвідомого населення, в 1939 р. вимушений був повернутися в Галичину. В час німецької окупації о. Володимир був у монастирі св. Климентія у Львові, де відправляв богослужіння до 1946 р. – часу, коли за розпорядженням радянської влади був виведений до монастиря у Збоїськах. Невдовзі і цей монастир закрили, о. Володимир влаштувався на роботу в бібліотеку на вул. Ломоносова. але в 1947 р. його арештували за те, що ніби-то він підтримував зв'язки з антирадянськими

групами, що сповідав підпільників. О.Володимир тяжко переживав більшовицький наступ на церкву...

Чи можна було гадати, що в цій тісній тюремній камері, доля мене зведе з майбутнім Митрополитом УГКЦ? Зрештою о. Володимир також не думав, що Божа рука доведе його до такого сану. В той час о. Вододимир спокійно, як і тисячі священників УГКЦ, ніс свій хрест, бо і там, у таборах, його мудре слово було потрібне.

Довго не довелося бути з о. Володимиром в одній камері; коли розпочалося моє слідство, 25 квітня мене перевели у слідчу камеру. Як я вже писав під час першого суду в 1946-му р., коли нас усіх перед судом у “воронку” зібрали докупі, ми, крім нашого побратима В. Батюцака, котрий вирішив за будь-яких умов, пожертвувати собою, а не признатися у “заподіяному злочині”, що в такий тривожний час, коли велася “холодна війна”, треба як можна скоріше вибратися із тих тюремних мурів у табори, щоб, не дай Боже, не повторився 1941 р., і тому в суді ми вирішили підтвердити звинувачення. Після суду написали касаційну скаргу, на котру отримано негативну відповідь; ще перебуваючи в таборі у безвихідному стані, наївно думали, що нас почують, і написали генеральному прокуророві про незаконний суд, але відповіді не отримали. Батько мій також – через адвоката – послав скаргу до генерального прокурора, на що той дав негативну відповідь. Можливо, що всі ці вимоги до радянської Феміди і дали поштовх до переслідування. Будучи у тюрмі на Лонцького, думав, що якщо би справа стосувалася перебування в дивізії то, напевне, взяли б і Д. Гащука, який також перебував у мадвеж’єгорських таборах. Отже, різні думки в голові зароджувалися... Найбільше я боявся справ, зв’язаних із моєю підпільною діяльністю, тому з великою тривогою чекав першого виклику до слідчого.

Після переводу мене в основний табір в Пергубі, поки я чекав на “столипінський” вагон (спеціальний, для пе-

ревеження в'язнів), що його долучають до пасажирського поїзда, користуючись вільним часом, написав листа батькам (з табору я міг писати хоч кожного дня), що мене кудись відправляють, щоб більше на цю адресу не писали й не висилали посилки. Звісно, батьки, отримавши листа, відразу звернулися до адвоката Смірної, котра сказала їм, що я прибуду до Львова і перебуватиму в тюрмі на Лонцького, де відбудеться переслідування. Вже через декілька днів після приїзду до Львова я отримав передачу від мами.

Перше слідство відбулося 25 квітня 1948 р., і, як звичайно, вночі (слідчий не порушував своєї традиції), як і колись вів капітан Кеда. Спершу він поцікавився моїм перебуванням в таборі, умовами виживання, моїм, здоров'ям, фальшиво при тому співчуваючи. Під час розмови я зрозумів, що на переслідування привезли усіх моїх одноділників. Тоді в душі я, радіючи, зітхнув: слава тобі, Господи, що оберігаєш мене від неприємної для мене справи. Кеда, уже раз заповнив на мене анкетні дані і відправив у камеру.

Але тепер я був уже іншим, аніж колись. Пройшовши тюремну й табірну школу, розмовляв зі слідчим не боячись його. Я заперечував минулі зізнання мотивуючи тим, що мене примушували наговорити на себе. Звичайно, слідчий домагався від мене підтвердження моїх минулих зізнань. Відкривав старі протоколи зізнань свідків М. Пилюха, З. Баб'яка, Е. Левчука та інших, які свідчили, що я і вся наша група, були разом з ними на підстаршинському вишколі в Мельнику, де вивчали радіосправу, нібито потрібну для боротьби в тилах Радянської Армії. Я знову висунув попередню версію про те, що був насильно забраний німцями на роботу в Німеччину і для підтвердження вимагав прослухати свідків, які бачили мене, коли мене вела німецька поліція на залізничний вокзал у Львові. А були це мої однолітки з рідного села – Анна Жеребецька та Людвіня Венцель. Слідчий

Замок у Золочеві після реконструкції. 1998 р. Замок-тюрма у Золочеві. 1948 р.

одночасно як свідка допитав і мого батька: чи знає він, де був його син. Батько відповів, що знає, працював на сільськогосподарських роботах у Німеччині. Але усі зізнання моїх свідків не допомогли мені. Надто багато людей свідчило проти мене, і сам я також на першому суді признався до своєї “вини”, а, крім того, у чекістів, напевно, було завдання “прорідити” густоту населення в Західній частині України – відправити людей у необжиті місця Сибіру розвивати економіку Росії, і шляхом карцеру, заборони передач від рідних та іншими методами хотів добитися підтвердження моїх попередніх зізнань. Як поводили себе мої однодільці, я не знав, але відчував, що так само, як і я. Бо інакше слідчий використав би протоколи їхніх зізнань до приневолення мене. На словах він говорив, що всі підтвердили попередні зізнання, що нема чого відпиратися, що все одно засудять.

А, можливо, причиною переслідування стала справа Ігора Волощака, котрий як і ми, був засуджений за одним і тим же звинуваченням і також отримав 10 років таборів та відбував покарання на Кіємеровських вугільних шахтах.

Батьки його, як і всі наші батьки, намагалися вирвати дитину із неволі, то хоча б полегшити її перебування

“Катівня” Золочівської тюрми. 1948 р.

в ній. Тільки не кожен мав таку можливість. Андрій Волощак – поет, член Спілки письменників України, – мав таку можливість. Писав в усі інстанції радянської влади, рятуючи свого сина, а, навіть, наперекір своїм переконанням – вимушений був вихваляти радянську владу чи вождя Сталіна. І праця його дала наслідки, допомогла вирвати Ігора з тюрми. Слідчий отримав вказівку від вищих органів зробити переслідство, виділити кримінальну справу в окремий том, в котрому уневиннив його справу. Ось тому то й ми всі потрапили на переслідство. Згідно чекістських законів термін слідства на кожного в’язня був лімітований і тривав до трьох місяців. За цей час слідчий повинен був розкрити справу в’язня і здати матеріали слідства до суду. Якщо слідчий не встигав, то, мусив просити прокурора продовжити термін слідства, а це вже був мінус для його кваліфікації. Тому намагався правдами чи неправдами вибити із в’язня “чистосердечні” зізнання. Після трьох місяців слідства слідчий оформляє акт, “двохсотку”, в котрому коротко характеризує зміст звинувачення, повідомляє його звинуваченому і отримує від нього підпис.

Цього разу я категорично відмовився підписати звинувачення. Кеда користуючись важелями примусу, як-

найперше поставив мене в кутку слідчої кімнати і сказав, що якщо я надумаю підписати, то сказати йому. Перші години стоянки переносив геройськи, але потім настала втома. Ноги підкошувалися, я валився на підлогу, слідчий запитував, чи я вже надумав і знову ставив мене на ноги, на котрих я не міг встояти. Це відбувалося вночі, а на день розпорядився мене помістити в карцер, де ні сісти ні лягти не можна було. Так тривало три доби, я вперто тримався свого, не розумів, що тим я нічого не доб'юся. При мені слідчий запросив до себе інших слідчих, створили акт і підписали його. Моє терпіння пішло намарно...

Оскільки протоколи слідства були суперечливі, то прокуратура не прийняла їх до виробництва, і тому, мабуть, не хотіли брати на себе відповідальність за невдачу. Відправили справи слідства в Москву на розгляд "ОСО" Особое совещание, а нас під суворою охороною пасажирським поїздом, у спеціальному вагоні відправили спершу до Золочева. Дехто із старших віком в'язнів згадали, що недалеко Золочева є с. Підкамінь, де розташовано інвалідний табір, і куди відправляли інвалідів та старих в'язнів "зрадників народу". Там вони, маючи сяке-такє здоров'я, працювали на сільськогосподарських роботах, доживаючи віку. Про цей табір згадував у тюрмі Й.Стадник, колишній директор та режисер Українського мандрівного театру, і дуже боявся туди потрапити.

Отже, це той Золочівський замок-тюрма, який в історії славився своїм середньовічним палацом. Те, що в ньому є тюрма, ми не знали.

Сформували із нас колону в два ряди, і в супроводі такої ж кількості конвоїрів із собаками, вузькою пішоходною доріжкою повели туди, де польські вельможі влаштовували пишні забави, бали та ігрища, у Золочівський замок-тюрму.

Порядок в усіх радянських тюрмах один і той же. Один раз заповнений в'язнем формуляр ставав супут-

никам на все його тюремне чи табірне життя. Хіба що до нього додавалися матеріали про його поведінку, перебуваючи в тому чи іншому “виховному” закладі. Отже, передача в’язнів від конвою, який супроводжував нас до тюремної влади, відбувалося перед тюремними воротами. Тюремний начальник, маючи в руках формуляр, зачитував прізвище в’язня, а той називав ім’я і по-батькові, рік народження, статтю за якою звинувачується та термін покарання. Це ці дані, які нам дозволено було знати, а ще напевно там були коротка характеристика, яку створив слідчий, спілкуючись з нами в тюрмі. Отже, провівши таку процедуру, нас парами завели на подвір’я замку-тюрми.

Замок виглядав понуро, сіро. Велике подвір’я, огорожене мурами із тесаного каменю, обваловане земляними валами. На кутах цієї споруди виднілися вежі-бастіони, з котрих добре проглядалася панорама міста. Сам замок-тюрма представляв собою двоповерховий прямокутник з вивішеними на вікнах коцями. Потужність тюрми ми відчули тоді, коли нас умістили в одну із камер на першому поверсі північно-східного боку, куди сонце ніколи не заглядало, а неба ми бачили лишень малий прямокутник. Зовнішні понад півтораметрові стіни вражали недоступністю. Звідси нам уже не вибратися, промайнула думка. Але, Слава Богу, ми пережили в ній 9 місяців, очікуючи результатів із Москви, і щасливо вийшли з неї не на волю, а в подальші мандри по “необ’ятной родине”.

З перших же днів перебування в замку-тюрмі мене не “полюбив” начальник її. Я, маючи за собою певний тюремний стаж, не мирився з деякими тутешніми порядками. І коли начальник тюрми робив обхід камер, задавав питання “У каво есть вопросы?” – я сказав: “Чому не виводять нас на прогулку”, а якщо виводять, то на дуже короткий час? Чому вчасно не виносять “парашу”? Або – захищав товаришів недолі, котрим за якісь

дрібні порушення заборонили отримувати передачі, організовував голодівки. “Гражданін начальник” не злюбив мене, доволі часто посилав в карцер на “відпочинок”, куди не можна було брати теплої одежі. Ось так, в голоді, холоді нервовому напруженні мусив, відбути 3-5 днів своїх “страстей”. А ще “гражданін начальник” придумав таке: не бив, не знущався фізично, але винайшов не менш вразливу “тактику”. Розпорядився привести мене в адміністративний будинок, в найбільш людне місце, наказав зимою роздягнутися доніска, одягу забрав і ставив біля голяка озброєного вартового. Той тримав так зранку до обіду. Я тремтів від стиду і холоду, і ніхто на це не звертав уваги, хоча в адміністрації працювало багато жінок. Деякі з відважніших запитували охоронця – “Что это с ним?” Яким звіром треба було бути, щоби влаштувати таке видовище над безборонною людиною? У той час я був іще вільним, ще суду не було, а він вже знав, що мене позбавлять усього!

Найтяжче було батькам. Передачу приймали раз на тиждень у призначений день і годину. Щоби прибути на цей час, мамі треба було витратити 2 доби. Із Рокитна до Брюхович 6,5 км ішла пішки. Далі поїздом до Львова, а відтак знову поїздом до Золочева. Поїзди ішли в різний час, а на місці мусила бути вчасно, щоб написати заяву, отримати підпис в начальника і вистояти в черзі, чекаючи прийому. Потім – діждатися повернення заяви з підписом, що підтверджував вручення мені передачі. І знову, таким же шляхом, втомлена, невиспана, поверталася додому. Скільки сил, здоров’я, нервового напруження щоразу їй чекало! У ті роки почекальні на вокзалах ще не були відповідно обладнані: буфетів чи їдалень в них не було, а взимку не опалювалися. А деколи і сісти не було на чому. І мати-прохачка мусила терпляче все це зносити, радіючи, що своїй дитині чимось допомогла. А сама не дбала про себе – кусень хліба та трохи молока служили їй обідом та вечерю. А

було і таке – прийшла моя мама в призначений час під тюрму, щоб подати передачу, а їй відповіли: графік прийому змінився і можна прийняти передачу тільки завтра. Надворі мороз, мати легко одягнута, на вокзалі почекальня не опалюється і їсти нема що. Що робити? Можливо, дитина за ґратами, чекає на цю передачу. І вирішила залишитися до завтра. Дочекавшись ранку, поснідала тим, що зосталося із вчорашнього дня і захворіла. Розлад шлунку та сердечний приступ змусив її лягти на лаві у цьому холодному приміщенні. Лікар “швидкої допомоги” пропонував лягти в лікарню в чужому місті далеко від дому, але мама відмовилася. Додому добралася за допомогою добрих людей. А дома – чи є час на лікування? Корови не доєні, хата неприбрана, роботи багато, і знову треба потрохи готувати наступну передачу. Радянська Феміда не покарала мене, а моїх батьків – морально й матеріально. А скільки ж разів за 9-ти місячне моє перебування в золочівській тюрмі приїжджала мати, і ніколи не нарікала на свою злу мацуху-долю, вірила, що Господь Бог вислухає її прохання, збереже синові здоров’я, і поверне його їй. Скільки ж то мусила моя бідна мати переносити насмішок, глумлення над собою, цькування чужих, а нерідко і своїх людей. І всьому тому причиною був я, “без причини таки винуватий”. Про цей “жорстокий” час, історики розкажуть всю правду майбутньому поколінню. Нас, одноділців у золочівській тюрмі було шестеро: М. Ошийко, Я. Драган, М. Тур, В. Батющак, Д. Гащук, і я, І. Мамчур, своєрідна єдина сім’я у котрої отримані передачі ішли на спільний стіл усього товариства (звичайно, жодного стола не було, йому служила підлога), куди запрошували тих, які з якоїсь причини не отримували передач.

У квітні 1949 р. не пояснюючи нічого, нас знову етапували до Львова в тюрму на вул. Лонцького. І знову додаткове слідство. Тоді від слідчого Кеди я дізнався, що наші матеріали Москва завернула на дослідство, тому

ми знову тут. Слідство тривало коротко, і за пару днів нас викликали на суд. Суд відбувався у слідчому блоці тюрми і тривав три дні: з 28 по 30 квітня 1949 р.

Цього разу ніби дотримувалися демократичних законів, спитали – чи ми хочемо мати адвоката, на що кожний із нас відмовився. Як потім з'ясувалося, – Смірнова допомагала суду ширше розкрити наш “злочин”, але суддя, в склад суду насильно включив штатного адвоката Смірнову, яка замість захищати нас, порекомендувала суду прилучити до протоколів нашої групи, протоколи юнацької групи із Буської тюрми, де фігурували наші прізвища.

Хоча адвокат Смірнова була державним захисником, батьки мусили оплачувати її “працю”.

У вирокі було сказано: “Оскільки слідство не отримало більше звинувачувальних матеріалів, міру покарання залишити попередню, тобто 10 років таборів і 5 років позбавлення прав”. Про вічне поселення мене у вирокі не йшлося, однак зробили так, як хотіли.

Ось текст вироку (мовою оригіналу):

Следствие начато 5.03.46 г.
Поступило в ВТ 16/04.49 г.
Рассмотрено в ПЗ 18/09 г.

Секретно
копия

ПРИГОВОР
ИМЕНЕМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

1949 года, апреля 28-30 дня, Военный трибунал войск МВД Львовской обл. гор. Львове в помещении _____ в закрытом судебном заседании в составе :

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩЕГО : гв. подполковника юстиции Александровского

ЧЛЕНОВ : ст. лейтенанта БУЛАТ и
ефрейтора ДОРЕНКО,

при секретаре : капитана ГОЛОВИНЕ

с присутствием Пом.ВП м/ МВД Львовского округа майора юстиции ЛЯХОВА и защиты адвоката СМИРНОВОЙ, рассмотрел дело по обвинению граждан СССР –

1. ОШЕЙКО МИРОН Николаевич 1925 года рождения. уроженца с.Зашков, Брюховического района, Львовской области, жителя города Львова, из крестьян, служащего, украинца, беспартийного, с неполным средним образованием, холостого, несудимого.

2. МАМЧУР Ивана Михайловича, 1925 года рождения, уроженца с.Рокитно, Брюховического района, Львовской области, жителя города Львова, из крестьян-середняков, учащегося, украинца, беспартийного, со средним образованием, холостого, несудимого.

3. ГАЩУК Дмитрий Дмитриевич, рожденный 28 октября 1928 года, уроженца с. Рокитно, из крестьян-середняков, учащегося, беспартийного, со средним образованием, холостого, несудимого.

4. ТУР Михаила Васильевича 1925 года рождения, уроженца с.Зашков, Брюховического района, Львовской области, жителя той же местности, украинца, из крестьян, рабочего, беспартийного, имеющего образование 5 кл., холостого, несудимого.

5. ДРАГАН Ярослава Теодоровича 1925 года рождения, уроженца города Львова, украинца, из крестьян, рабочего беспартийного, с неполным образованием, холостого, несудимого.

Всех пяти в преступлении предусмотренном ст.ст.54-1"а"и 54-11 КК Материалами предварительного и судебного следствия –

УСТАНОВИЛ :

Подсудимые ОШЕЙКО, МАМЧУР, ГАЩУК, ТУР и ДРАГАН, в период временной оккупации немцами территории Украины, в мае месяце 1944 года вступили в профашистскую организацию “СС-Юнаки”, созданную немецкими оккупационными властями для подготовки молодежи к службе в дивизии “СС-Галичина” и направлены в лагерь этой организации, дислоцировавшейся в Австрии – в селе Мальта, где они на протяжении 3-х месяцев проходили военную подготовку. После этого в октябре месяце 1944 года они были переведены в Чехословакию в город Жилино, в подофицерскую школу, где ОШЕЙКО, МАМЧУР, ГАЩУК учились на протяжении 3-х месяцев, а в январе месяце 1945

года ввиду приближения линии фронта, в составе школы, выехали в город Мельник и продолжали учебу до мая месяца 1945 года, при этом изучали радио-дело и другие военные дисциплины.

В начале мая месяца 1945 года в составе школы были направлены на фронт, но ввиду капитуляции Германии школа в пути была распущена. Они скрыв от командования Советской Армии свою принадлежность к “СС-Юнакам” возвратились домой.

ТУР и ДРАГАН – ввиду их недостаточного развития в конце 1944 из подофицерской школы были отчислены и выполняли различные работы, а затем были направлены на фронт в дивизию “СС-Галичина”, где строили оборонительные сооружения.

После разгрома частей указанной дивизии – Драган сбежал, – скрыв от Советской администрации свою принадлежность к “СС-Юнакам”, возвратился домой, а ТУР был пленен Советскими войсками и направлен в лагерь военнопленных, а в последствии, скрыв от Советской администрации свою принадлежность к “СС-Юнакам”, как репатриант возвращен в СССР.

Выше изложенное подтверждается материалами дела, – в частности самопризнанием подсудимых на первичных допросах в процессе предварительного следствия, показаниями подсудимых на предыдущем судебном следствии 19/11.1946 года, содержанием их кассационных жалоб на первый приговор 19/11.1046 года – в которых они признавали свою вину, но просили о смягчении приговора, а также виновность их подтверждается материалами свидетельских показаний в данном судебном заседании свидетелем Левчуком.

На основании изложенного Военный Трибунал признал виновными ОШИЙКО, МАМЧУР, ГАЩУК, ТУР и ДРАГАН – в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст.54-1”а” и 54-11 УК УССР.

В соответствии со ст. 350 УПК УССР – учитывая, что предыдущий приговор в отношении всех подсудимых был отменен не за мягкостью избранного им наказания и то что в процессе доследования нового о преступных данных подсудимых ничего не добыто – Военный Трибунал – руководствуясь с. 296-297 УПК УССР –

ПРИГОВОРИЛИ

ОШЕЙКО Мирона Николаевича, МАМЧУР Ивана Михайловича, ГАЩУК Дмитрия Дмитриевича, ТУР Михайла Васильевича и ДРАГАН Ярослава Теодоровича на основании с.54-1“а” УК УССР в соответствии со ст.2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26-го мая 1947 года “Об отмене смертной казни” подвергнуть лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях сроком десять (10) лет каждого, с поражением в правах ОШЕЙКО, МАМЧУР, ТУР и ДРАГАН, предусмотренных п.п. “а”, “б”, “в”, от 29 УК УССР сроком на пять (5) лет каждого, а ГАЩУК, как недостигшего совершеннолетия в момент совершения преступления, в политических правах не поражать, с конфискацией всего у всех принадлежащего им имущества.

Срок отбытия меры наказания, с зачетом предварительного задержания до суда, исчислять ОШЕЙКО с 5 августа 1946 года, ТУР с 17 августа 1946 года, ГАЩУК с 23 августа 1946 года, ДРАГАН с 17 сентября 1946 года и МАМЧУР с 23 августа 1946 года.

Взыскать с осужденных ОШЕЙКО, МАМЧУР, ГАЩУК, ТУР и ДРАГАН за ведение их дела в суде адвокатом СМИРНОВОЙ – в пользу 8-й юридической консультации г.Львова – в сумме по сто пятьдесят рублей (150) с каждого.

Меру пресечения до вступления приговора в силу оставить прежнюю – содержание под стражей.

Приговор может быть обжалован в кассационном порядке в Военный Трибунал войск МВД Львовского округа, в течение 5-ти суток с момента вручения выписки из приговора.

Подлинный за надлежащими подписями.

Верно : ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ ПО ДЕЛУ
ГВ.ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ
/АЛЕКСАНДРОВСКИЙ/

У “БРИГІДКАХ”

Після повторного суду, який відбувся 28-30 квітня 1949 р. слідчий востаннє переглянув наші справи і в'язнів розділив на групи (мабуть, користувався неписаним гуманним законом, згідно якого із загальної групи однодільців виділити тих, які допомагали йому в розкритті “злочину”, і розмістив усіх по різних камерах). Мені, як і раніше, пощастило бути разом із Дмитром Гащуком, а ще долучили до нас Мирона Ошийка. Добрі друзі, які, як нам здавалося, перейшовши горнило таборового життя, зможемо в разі потреби захистити себе від “блатняків”. Засудивши нас, тюремне начальство звільняло камери слідчої тюрми для інших ув'язнених, а нас тягаровим автом перевезли на вул. Казимирівську в тюрму “Бригідки”.

“Бригідки” – це колишній монастир св. Бригіди. Автор “Словника Географічного за 1880 р.”, описуючи село Рокитно, згадує і про монастир св. Бригіди у Львові, який користувався привілеями короля Казимира від 31 липня 1653 р. Але після розбору Польщі 1772 р., за часів Австро-Угорщини, діяльність монастиря припинено, а будинок використали під тюрму, яка існує до сьогоднішнього дня.

Під час переїзду на вул. Казимирівській, побачив товариша Е. Максиміва (знаного як “Макс”), який сумним поглядом проводив нас в далеку дорогу, та, як виявилося, він невдовзі також поїхав у “сибірські далі”.

У “Бригідках” житлові умови трохи відрізнялися від умов тюрми на Лонцького – камера велика, на другому поверсі, двоповерхові дерев'яні нари, вікна маленькі, на котрих, як і по всіх тюрмах, були навішані “коші”, крізь які ми могли бачити лишень прямокутник неба. Але й там, як і по всьому Союзові, ці коші виготовляли радянські люди із сирих дощок. Тому крізь шпари, які утворилися після висихання дощок, піднявшись на якесь підвищення або на плечі товариша недолі, можна було бачити подвір'я колишнього жіночого кляштору св.

Бригіди. Затінені вікна, з масивними ґратами, проглядаються з вулиці. Вони давали світло в коридор, який оточує тюрму, і з якого є вхід в усі тюремні камери. Подвір'я було розділене високою металевою сіткою на прямокутники, куди виводили в'язнів на 15-20 хвилинну "прогулянку". Частина корпусів на той час була відведена для перебування в'язнів-побутовиків. (В час, коли ми перебували там, очікуючи етапу, хтось із побутовиків, через вікно голосно звертався до всіх в'язнів, прохаючи їх оголосити голодівку, за те, що над ними знущаються слідчі органи.)

І знову камера. Простора, з дерев'яною підлогою, матраци з якоюсь (сипучою) начинкою, коци для накриття, та всюдисущі блощиці. Тут ми себе трохи вільніше почували, вже не було страху перед слідчим, його таємно-хитрими запитаннями та знущаннями.

Кожен із нас уже знав своє майбутнє - його визначив прокурорський "Тріумвірат". (Суддя, секретар і прокурор та ще небажаний адвокат). Про будь-яке переміщення в'язнів із одної тюрми в іншу рідних ніхто не повідомляв. Тож, коли наставав час на прийом передачі від рідних, (а для цього були відповідні дні), в приймальному віконечку "пан начальник"-сержант відповідав лишень, що такий-то вибув, а куди, то тримали в секреті. І ось тоді починалася для рідних проблема, а з нею і ціла біда. Куди бігти, де шукати в'язня, щоб вручити назбирану з тяжкою бідою передачу? І бігала бідна згорьована мати від одної тюрми до іншої (а їх було багато), і врешті решт вона все-таки знаходила сина...

Після чотиримісячного перебування нас готували на етап. Але поки не було "кворуму", ми чекали, бо в той час вже менше було "бажаючих" їхати у "сибірські далі". Встигли їх вивезти надто багато. За той час ми вже між собою подружилися. Звичайно, призабулися прізвища побратимів, але дехто залишився у мене в пам'яті. Пам'ятаю молоду людину-львів'янина на прізвище Дере-

в'янку, який мав якусь музичну освіту й створив прощальну пісню з дорогим його серцю Львовом:

*Синє небо над домами,
І сади уже цвітуть,
В золотих проміннях сонця
Білі хмароньки пливуть.
А по вулицях і парках,
Все звучить веселий спів,
Є одне на світі місто
То є мій коханий Львів.
Ох, як тяжко мені тебе покидати,
І від'їжджати на чужину...*

*Пісню співав на мотив італійської
“Вернись в Сорренто”...*

Тимчасом знову в невідоме із камери “вихоплювали” по кілька осіб і відправляли в етап. Наша черга – М. Ошийка, Д. Гащука та моя – прийшла на початку вересня 1949 р. Перевірили наші анкетні дані (прізвище, ім'я і по-батькові, рік народження, кримінальну статтю та термін покарання), посадили в бортове авто й відвезли на станцію Підзамче. На одному з тупикових відгалужень стояв обладнаний для етапу вантажний поїзд (телятник). На станції перед поїздом, у колоні стояло вже багато в'язнів, котрих вночі привезли із інших районів нашого краю. Біля кожного із нас на землі в мішку стояло якесь “добро” тепла одежа, сухарі, – передані нашими рідними. Рухатися, розмовляти чи перегукуватися з іншою колоною, як також з рідними, які стояли неподалік від нашого формування, було суворо заборонено. Уся територія, – майдан, ешелон, прилеглі споруди – була оточена червонопагонниками з автоматами, а подекуди із собаками. Як завжди, під керівництвом начальника ешелону (якогось капітана) перевірили надійність вагонів від можливої втечі в'язнів. Майданчики, прибудовані між вагонами над зчепленням вагонів, використовувалися для

супроводжуючих ешелон конвойних. Вся ця процедура формування тяглася довго.

Спочатку ми стояли в колоні, але старшим людям тяжко було стояти, і тому один за одним сідали на свій мішок на бруківку. Тоді начальник ешелону розпорядився “приземлитися” всім (виявився якоюсь доброю людиною). У другій половині дня приступили до завантажування вагонів. Зігнали усіх в’язнів на один бік майдану, посередині його поставили стіл, а біля нього склали папки з особовими справами на кожного із нас. В них, крім анкетних даних, були ще копії судового рішення, коротка слідча виписка та характеристика на в’язня. Отакі-то документи, до котрих долучалися ще різного роду табірні папери, супроводжували в’язня протягом усього його табірнього життя. “Начальство” брало папку в руки й викликало в’язня на прізвище (вже не було цієї таємничості, що в тюремних стінах), той брав свій мішок у руки, підходив до столу й називав своє ім’я та по-батькові. Якщо все збіглося з написаним у папці, запитували про статтю, за якою був суджений і термін покарання, а вияснивши цей короткий “життєпис”, наказували переходити на другий бік майдану. Коли назбиралося вже 40 в’язнів, відводили їх до найдальшого вагону й там знову робили перекличку, ще раз перераховували в’язнів, після чого запускали їх у вагон, а папки окремим пакетом відносили в пасажирський вагон, в котрому їхало начальство з прислугою. До вечора “заладували” усі 12 вагонів, куди вмістилося біля 500 осіб (по 40 в’язнів у вагоні). Обладнання вагонів було стандартне, вироблене системою ГУЛАГу. Двовісний закритий вагон, з одного і другого боку дверей на висоті 1,4 м обладнаний дощаним суцільним настилом (нарами). Вікна, крім ґрат, були затягнуті колючим дротом, і, як завжди, у кутку стояла бочка (“параша”). Раз на добу десь на переїзді, коли поїзд стояв, виносили і випорожнювали її в придорожній рів. В ешелоні було два вагони, в котрих розміщалися кухня,

склад із продуктами та дровами. Поїзд-етап обслуговували в'язні-побутовики, у котрих був малий термін покарання (або вже добігав кінця).

У теплу пору року, хоч і в “телятниках”, як худобі, їхати було ще сяк-так, бо не дошкуляв холод. Але часті перевірки вагонів (чи бува хто не “загубився”, або помер) не менше дошкуляли в'язням. В будь-яку пору дня на стоянці вривалася у вагон група чекістів, переганяючи в'язнів під одну сторону, обстукували дерев'яними молотками звільнену частину вагона (переконаючись, чи в'язні не готуються до втечі), переганяли усіх на другу сторону, рахуючи присутніх. Якщо не сходилася кількість, то повторяли знову доти, поки не дорахувались до 40. Обстукували другу частину вагона і лиш тоді виходили, засуваючи за собою двері. Під час такої перевірки не одному діставалося тим молотком по спині, бо ми розцінювалися як зрадники народу. Місце прибуття етапу нам не було відоме, тож орієнтувалися лишень за назвами станцій, у якому напрямку їдемо. А взагалі, втомившись поїздкою (бо були ми в дорозі вже близько трьох тижнів і воші доїдали нас), нам стало вже байду-же куди везуть, лишень скоріше б на місце!

Наприкінці третього тижня, вночі, черговий раз поїзд зупинився і, хто ще не спав, зрозумів, що ми вже, правдоподібно, прибули на “обітоване” місце. Виглянувши через вікно, ми побачили море світла й подумали, що то місто, а не тайга, і в душі зраділи, що будемо працювали з вільнонайманими людьми – буде якась допомога та спокійно продовжили спати.

Уранці, як тільки розвиднілося, через заґратовані, задротовані вікна вагонів побачили ми величезний табір, обгороджений високим муром, за котрим виднілися дахи бараків, а ще вище підіймалися електростовпи з освітленням. А навкруги, куди око сягнуло, виднівся безкрай голодний степ. Отаке-то химерне місто-злуду зустріли спрагнені душі в'язнів.

СПЕЦТАБІР КЕНГІР – КАРАНТИН

До господарської частини табору була підведена колія для забезпечення існування більш як 6500 в'язнів та не менше як 560 чоловік обслуги табору. Туди, не заїжджаючи в табір, прибув наш поїзд-ешелон. Вдалині – пустка, жодної рослинності, як також не видно було жодного житлового будинку. Звісно, голодний степ.

Прибуття нашого ешелону розворушило мешканців табору. Із самого ранку, ще перед розводом, сміливці повилазили на дахи бараків, звідки спостерігали за діями в поїзді: нас готували до вивантаження.

Табірне начальство, щоби прийняти таку кількість в'язнів, мобілізувало увесь гарнізон і чекістів. Поки йшла підготовка до вивантаження в'язнів із вагонів, із табору почали виводити бригади, і хоч як конвой забороняв вести розмови, сміливці здалека запитували, звідки прибув етап і хто ми такі, а діставши відповідь, продовжували йти на роботу.

Так, то добре, що вони такі ж, як, і ми! Добре, що не побутовики, свої люди, якимось спільно переживемо це лихоліття.

Вивантажували нас у такій же послідовності, як і завантажували – вагон за вагоном з перевіркою анкетних даних. Ставили в загальну колону, дотримуючись інтервалу між вагонами, бо так були складені папки наших особових справ. Це відбувалася передача в'язнів тільки від начальства етапу до табірнього начальства, а тепер, згідно табірнього порядку, до нас приступили табірні наглядачі (надзирателі). Що могла мати зі собою людина-в'язень, яка прибула з тюрми? Усе ж наглядачі у кожного із в'язнів переглянули мішки, кишені, обмацали все тіло, а не знайшовши нічого підозрілого, доповіли начальникові табору, котрий дав дозвіл наглядачам запустити нас у зону і відпровадити “новач-

ків” на місце їх проживання. Ще заздалегідь, знаючи про наш приїзд, адміністрація підготувала три бараки-землянки – 3-1, 4-1 і 5-й – по 160 осіб у кожному баракі. Розмістилися ми, хто як міг. Я вибрав місце разом з Д.Гащуком на нижніх нарах. Ішло знайомство з побратимами недолі, з табором, обстановкою. В цьому горі раділи, що немає злодійства, бандитизму, відчувалася до нас приязнь, довіра. Тут інший світ.

Табір спеціального призначення для політв’язнів мав свій режим, відмінний від того, в котрому доводилося мені перебувати раніше. Уся зона табору була обведена муром висотою 3,5–4,0 м і з двох боків муру, обгороджена колючим дротом. Вздовж пролягали дві смуги завширшки 5,0 м (передзонники). Всередині прямокутника, який мав розмір приблизно – 1800 на 800 м, поперечними мурами відгороджено було табірні пункти, із котрих останній крайній, був жіночою зоною, там проживало біля 2500 жінок-в’язнів, далі господарський двір, куди підведено колію, і де зосереджено всі допоміжні служби життєдіяльності табору – механічні та столярні майстерні, пекарня тощо. Там були замагазиновані усі промислові та споживчі товари. За господарським двором розміщені були землянки другого табірної пункту й одна кам’яна споруда – табірний їдальня (згодом коли табір продовжував розбудовуватися, побудували два кам’яні бараки – 11-ий і 12-ий). У цьому табірному пункті в більшості перебували в’язні з 10-ти літнім терміном покарання, але були і 25-тилітники. Далі був третій табірний пункт, у якому утримувалися в’язні з 25-тилітнім терміном покарання: там були тільки кам’яні бараки. І останній відсік цього великого прямокутника, обведеного мурами, був відданий під тюрму, яка служила не тільки для табору, але й силовим структурам міста. Всього в таборі перебувало близько 6500 в’язнів.

Під кінець дня вивели нас, новоприбулих, на майданчик перед кожним із бараків у такому порядку, як ми

були розміщені у відповідних секціях кожного із них. У першу чергу начальник табору призначив у кожній секції бараку бригадира, який мав стежити за порядком, мусив виконувати волю табірної начальства. Призначав людину бригадиром “навмання”, керуючись своєю інтуїцією. В даному випадку такий бригадир не відігравав жодної позитивної ролі, бо нам оголосили, що ми будемо на карантині, а він триватиме 20 днів. Значить, нас за той час не будуть залучати до планової роботи на виробництві... Але то були лишень балачки, бо ми щоденно таку ж саму роботу виконували в самому таборі, не виходячи за його межі. Там будували ми бараки, допоміжні споруди, виготовляли із глини блоки (саман) для будівництва муру та інших споруд, взагалі, як то кажуть, “затикали нами усі дірки”.

Сам табір “Кенгір” належав до цілої системи таборів “Степлагу”, які розташовані були на безкраїх просторах голодного степу Казахстану. Її “мешканці” розбудовували усю економіку соціалістичного Казахстану. Наш кенгірський табір був розташований за декілька кілометрів від міста, яке ми будували і яке спочатку мало назву село (посьолок) Кенгір. Але після його розбудови з 1954 р. почало називатися Джезказган, що в перекладі із казахського означає “Мідна гора”. Згодом місто стало обласним. І справді, в надрах цього голодного степу, де де-не-де ріс лишень карагандник, колючками якого живилися тільки верблюди (бо більше нема чим житися), містилася “комора металів” майже усієї менделєєвської таблиці. Тож радянська влада вирішила вибудувати місто й використати людей на видобутку мідної руди, збагачення її, виплавлення та отримання чистої міді у злитках.

А чому б не будувати міста, заводи, освоювати сибірські необжиті простори, голодний степ Казахстану, коли була необмежена кількість безплатної, безправної робочої сили? І то за черпак баланди та кусень глевкого чорного хліба!

Табірний карантин – це санітарні заходи для попередження розповсюдження заразних хвороб – передбачав ізоляцію на 20 днів хворих і осіб, що спілкувалися з ними. Насправді такі заходи не застосовувалися. Табірному начальству такий режим був потрібний для того, щоб використовувати карантинників на роботах у самому таборі. І ми працювали, дарма табірні харчі не проїдали. На нас ще не розповсюджувався закон про тих, кого годували в залежності від виробітку. Ми мали гарантійну пайку хліба – 600 г зранку черпак баланди – 750 г, на обід черпачок вівсяної чи із магари (рід проса) каші – 500 г і на вечерю те ж саме, що на сніданок, раз на 10 днів 100 г цукру. Від такої їжі не наробишся, тож з перших же днів перебування на карантині почали шукати можливість написати до своїх рідних і дати їм свою адресу. В той час листи можна було висилати без марок, трикутником, лишень, бракувало паперу, але і його знаходили: із виробництва нам приносили “крафтпапір” із цементних мішків. Тими ж товаришами ми передавали їх на виробництво, а там через вільнонайманих на пошту. Завжди знаходили можливість обдурити табірне начальство, бо ми мали право відправляти тільки два листи в рік. Тим, які вперше потрапили із тюрми в табір, важко доводилося, особливо затятим курцям, які при цьому голодному пайку частину хліба виділяли, щоби у проворних ділків (спекулянтів) поміняти його на сірникову коробку махорки. Серед інших і я був таким. До кінця карантину я вже був виснажений до крайності, і то своєю волею. Курих, бо мені здавалося, що так легше, що скоріше минає час, що зрештою тим курінням можна приглушити тугу...

Наш карантин доходив до кінця, і згідно з розпорядком, лікарі зробили перекомісування, під час якого виникла цікава розмова лікаря з в'язнем. Не думаю, щоб у старшої за віком вільнонайманої лікарки було до нас якесь упередження, але виходило смішно, отже діалог між

ними виходив веселий... Підходить до лікаря черговий в'язень і стає перед нею, лікар запитує: “Як прізвище?”... Так, так, роздягайтесь... Так, так... за якою статтею засуджений?.. Так, прикладає стетоскоп до грудей... Так, так, на скільки років засуджений? Та, так... Почувши відповідь в'язня говорила: дихайте, дихайте глибше, а почувши термін покарання, вимовила: не дихайте...

Лікарські оглядини відбули, і майже уся молодь, крім старших людей, отримала першу категорію праці. “Стране нужни здаровіе рабочіе”.

Оскільки то був уже кінець жовтня 1949 р., то нам видали зимову табірну одягу другого терміну, присвоїли кожному із нас ідентифікаційний номер і розпорядилися пришити білі латки на спині куфайки; на лівій холоші штанів, та на передній частині шапки, вирізавши попередньо на цьому місці кусень тканини (щоб під час можливої втечі не скористатися цим одягом), табірний художник чітко виписував на цій латці ідентифікаційний номер в'язня. Тепер, у будь-якому місці нашого перебування в таборі, “гражданін начальник” міг записати наш номер і відповідно до “злочину”, який зробив в'язень без його відома, покарати. Мій табірний номер був СЦ-108. Після табірно-побутових процедур із нас новичків сформували бригади, і ми були вже готові до праці на “благо Родіни”. Наша бригада отримала номер 123.

КЕНГІРСЬКИЙ ТАБІР ПРАЦІ

Наступного дня о 6-й ранку розбудило нас баламкання металевим прутом об шмат підвішаної біля прохідної звичайної рейки, а вслід за тим – наглядач відчинив металеві двері до бараку й криком “Падйом!” підтвердив звуки рейки. В бараці закипіла робота... На роздуми не було часу, бо він у в'язня обмежений. Днювальний зі сво-

їм помічником на дрючках понесли в туалетну яму вмістиме “параші”, помічник бригадира подався в хліборізку за хлібом. А якщо це зимовий час, то чергові по бригаді бігли в сушилку за валянками та верхнім одягом, а решта бригади приводила свої нари і себе самого до порядку.

Дочекавшись хліба, через таємний розподіл за системою “кем ге” (кому), помічник бригадира брав порцію хліба в руки, а один із бригадників, повернувшись до помічника спиною, називав ім’я або прізвище в’язня, кому він уважав дати. Вага кусня хліба була 600 г, але, якщо це “торбушка”, випечена краще, то за однакової ваги об’єм її був більший. А ще були пайки хліба з “приколом” (дерев’яними шпильками) кусника хліба наверху. В’язні вважали, що такий кусень відважений чесно, бо є прикол, тому щастям було дістати саме таку порцію. Хліб був сирий, глевкий, з якимисьь біологічними добавками чи настоями на хвої, але до нього ставилися зі святістю, його ділили так, щоб раціонально спожити протягом усього дня. По табору “в одиночку” ходити заборонялося, в їдальню треба було йти організовано, а в приміщення їдальні входити бригаді дозволялося тільки після дозволу чергового. Але були й винятки: коли бригада з якоїсь причини запізнювалася, то ламала усі заборони і вривалася в їдальню насильно (такі порушення бригадир брав на себе і ніс відповідальність, бо більше порушення було тоді, коли бригада запізнювалася на “розвод”). Отже, отримавши хліб, бригада організовано на чолі з бригадиром ішла в їдальню. Там отримували по черпаку баланди (750 г), в якій крупи не було видно, зате пару риб’ячих очей завжди плавало.

Швиденько з’їдали, чи вірніше випивали, а потім відламавши кусень хліба витирали ним алюмінієву миску та з’їдали його. І знову організовано поспішали до бараку, щоб одягнутими йти на прохідну.

Розвод на роботу розпочинався о 7-й годині. Його здійснював в’язень “нарядчик” у присутності началь-

ника табірнього пункту, начальника режиму та наглядачів. Першочергово виводили ті бригади, які працювали на найбільш віддаленому об'єкті. Перед переходом через вахту, вахтер з дощечкою, на котрій записані усі бригади і їхня кількість, перераховував п'ятірку за п'ятіркою і голосно називав: перша, друга, третя..., а на протилежному боці колони такий же вахтер перевіряв першого. А ще на це все приглядався начальник табірнього пункту, та начальник режиму ("кум"). Адже людина на вагу золота, бо якщо втратиш голову в'язня, мушиш покласти на це місце свою. При виході на роботу рахують один раз, при закритих воротах, щоби знати, чи можна відкривати їх, а другий раз – через відкриті ворота. А коли подумують, що помилилися, то рахують і втретє. Влітку було простіше виходити за ворота, а ось у холодну пору року, коли в'язні одягнуті у свій драний одяг, підв'язаний усілякими мотузками, захищаючись від продування, навіть ніс і рот прикривали засмальцьованими служками тканини. Кожний рятувався як міг, і на що був здатний, і на що дозволяло його матеріальне становище.

Виходили на вахту, коли ще було темно, при світлі табірнього електроосвітлення, і там, на вахті перед розводом, кожен в'язень мусив поновлювати свої ідентифікаційні номери, бо інакше міг потрапити в БУР.

Зранку наглядачам заборонялося брати в'язня в БУР, – тільки після роботи, і то з виходом на роботу, – шкода їм було тратити "трудодні". А ще, нібито з метою перешкодити втечі, начальник табору чи "кум" розпоряджалися перевіряти в'язнів чи бува хто із них не має цивільного одягу, тобто, чи не готується до втечі. Тоді падала команда "Розстібнути сорочки"! – Отже, потрібно було розстібнути бушлат, куфайку, курточку й добратися аж до сорочки, щоб показати наглядачеві відсутність такої. А надворі в такий час температура бувала 30, а то і більше градусів морозу. Аж страшно згадувати! В'язні, розстібнувши всю

свою одягу аж до сорочки, п'ятірками підходили до п'ятьох наглядачів, які виходили назустріч в'язням. І якщо знаходили якусь цивільну одяжину, тут же на вахті змушували її зняти з себе, а після повернення з роботи ця людина потрапляла у БУР на декілька днів.

Звичайно, зранку ідучи на роботу, в'язень міг нести зі собою не ножі, а листи, щоб через вільнонайманих працівників передати на пошту, а ще міг би нести їжу, таємно готуючись до "побега".

Після такого розводного "шмону" важко зігрітися, час затягнуто, на роботу запізнювалися і начальство починало підганяти всіх. Начальник режиму кричав наглядачам – давай, давай скоріше! Начальник конвою також кричить: "Давай, давай скоріше..." і вже розставив свою "вохру" для прийому чергової колони в'язнів. Нарешті, закінчивши перевірку, начальник режиму дає знак підняти шлагбаум, і колона рушила. Начальник охорони перераховував усіх знову, але вже своїми людьми, дотримуючись приказки: "Довіряй, але перевіряй". Якщо цифри нарядчика і його співпадали, то начальник охорони виголошував стереотипне звернення-попередження: "Увага, в'язні! Під час руху не розтягуватись, не розмовляти, взятися під руки. Крок вправо, чи крок вліво конвой уважатиме за втечу і стрілятиме без попередження! Пішли!" справа і зліва на віддані 5-6 кроків від колони ішли автоматники, а якщо це була більша колона, то енкаведисти брали зі собою і собак. В час походу постійно покрикували на нас: "Підтягнись!", "Не розмовляти!", а часами зупиняли колону і записували номер в'язня, який нібито не слухав попереджень. Тоді, повернувшись увечері з роботи, на прохідній відділяли цю людину і начальник режиму накладав на нього кару: 3-5 днів БУРу з виходом в наручниках на роботу. Там отримував в'язень лиш 300 г хліба і окріп.

Прибувши на місце роботи, усю колону зупиняли перед воротами. Частина червонопогонників оберігала

колону, а інші займали місця на охоронних вежах об'єкту. Коли начальник конвою перевірів об'єкт і переконався, що охорона є на вежах, давав дозвіл запустити в'язнів на робочі місця.

Увійшовши в робочу зону, почували ми себе трохи вільніше, психологічно розкутими. Тут залежні ми були тільки від найменшої одиниці начальства, такого ж самого в'язня, як і ми – бригадира. Коли він був людиною розумною, людяною, вибраний самою бригадою, який розумів становище в'язнів, тоді в бригаді були злагода, виrozumілість, пошанування один одного. У тому маленькому суспільстві менше відчувалася табірна жорстокість. Але в більшості було інакше. Хоч невеличка це була влада, але на місце бригадира табірне начальство нерідко ставило людей “заслужених” (сексотів, донощиків), або людей жорстоких, які безжально ставилися до своїх підвладних. Вони ставали свого роду невеликими царками, оточували себе собі подібними людьми-“шестьорками” і верховодили над своїми недавніми товаришами. Норма виробітку на кожну людину була однакова, тож на тих “шестьорок” цю норму мусили виробляти рядові робочі. Якщо хтось із бригадників від рідних отримував харчову посылку, то мусив ділитися нею із бригадиром.

Нашій бригаді випало “щастя” починати будівництво казахстанського гіганта для збагачення мідної руди. Одинока гора, яка в цій околиці була, потрапила в технологію виробництва, котре вимагало каскадного дроблення і промивання відходів пустої породи. Довкруги, куди око сягало, голий степ, лиш де-не-де невеличкі хатини чи юрти, які вціліли після знесення “посьолка Кенгір”. На схилі гори було понабивано цілий ряд металевих штирів (незрозумілих для нас), а уся гора площею 400 на 600 м обгороджена колючим дротом з охоронними вежами.

Майстер-будівельник роз'яснив нам сенс нашої роботи. Він сказав, що металевими штирами означено лінії фундаментів під майбутню фабрику, і що в “інстру-

менталці”, яка розташована за межами охоронної зони, треба отримати необхідний інструмент і приступати до роботи. Оскільки бригадир не був будівельником, не знав технології будівництва, то цей же майстер і допоміг зробити рознарядку бригади. Тимчасом холодний сильний вітер наскрізь продував нашу одежину й хотілося вже рухатися, щоб зігрітися, бо захисту не було жодного, – відкритий простір.

Розмір кожного фундаменту в плані був приблизно 4 на 5 м, а глибиною до нерозбірної скелі, яка сягала 4-ох м. Робота спочатку йшла, ми були молоді й верхній шар добре розбирався. А далі пішла скеля, котру, хоч з трудом, все ж таки можна було за допомогою лома теж розбити. Але, дійшовши до материкової породи, а глибину котлована потрібно було витримати, то ж далі можна було заглибитись тільки з допомогою зубила, відколупуючи камінь шматок за шматком. Поки ми були нагорі, мороз і вітри сильно дошкуляли нам, не давали відпочивати, постояти. Будівельних механізмів для виконання земляних робіт в той час не було, а “людського ресурсу” вистачало, тож ніхто нами не дорожив. Бригада, працюючи, була ще енергійніша, повна сил, але за два місяці обезсилилась зовсім. З роботою начальство спішило, бо мідь потрібна була “стране”, і тому на наше місце прибули свіжі сили. Наша 123-тя бригада, працюючи на копання котлованів під фундаменти, набула певної спеціалізації і тому перевели нас на подібну роботу на будівництві електростанції. Там потрібно було вирити котлован у скельних породах на глибину 3,0 м, і потрапили ми “з-під ринви на дощ”, знову тяжка робота, зимові умови. Тут розібраний камінь мусили укладати в штабель і, скубікувавши його, у кінці робочого дня здати майстру. Норма видобутку каменю на одну людину була 1,2 м³. Умов праці ніхто не брав до уваги: виживай, як можеш. Тут також навкруги безкрай степ, тільки поряд на рейках стояла “електропередвижка” і наспіх зроблений курінь

із дощок, – для того, щоб періодично зігрітися, а в обідню пору з'їсти черпачок каші з магари. Клімат в голодному степу Казахстану різко континентальний, взимку морози доходять до 35°, а ще дмуть вітри, від яких нема куди заховатися. Під час такого морозу робочий день комісували, але від цього в'язням не було краще, бо ці дні мусили відробити в неділю. При ледь меншій температурі в'язням, які працювали надворі, дозволялося заходити в обігрівалку (оцей курінь) на 10 хвилин погрітися. Коли ми працювали в котловані, вітри не досягали нас, ми зігрівалися, але робота втомлювала. Тому забігали в обігрівалку відпочити, і рідко хто, в час переходу до місця відпочинку не обморозив носа, щоки, рук, а то й ніг. Наша бригада була новоприбулою, тому ми були “смирними ягнятами”, хто куди посилав, туди йшли, а здоров'я пропадало. Вже старших людей відправили в бригади інвалідів, а молодші, ще трималися, і то завдяки підтримці родини, бо отримувати з дому посилки.

У робочій зоні кожний в'язень мав своє місце, на якому щоденно працював, і якщо це було влітку, то перед роботою групами присідали, щоб з дороги відпочити, перед роботою покурити або “підстрелити” недокурка. Якщо ж була зима, то кожний шукав тепле містечко, щоб перед роботою погрітися, бо в степу не було дров і на робочому місці не можна було розкласти ватру.

Кінець робочого дня був для нас рятівним. Його сповіщав начальник конвою ударами металевого прута об рейку, яка висіла біля прохідної. Вихід із робочої зони через ворота відбувався зворотним шляхом. Якщо зранку нас рахували і перераховували перед входом у робочу зону, то увечері по кілька разів перераховували перед виходом із зони додому.

При поверненні в табір конвой вже підганяв нас, бо з усіх кінців степу поспішали такі ж бригади, як і ми, і кожному хотілося прийти першими, зайняти місце перед вахтою на “шмон” та чимскоріше зайти в зону, бо

то вже твій час, там сьогодні повинні бути пакунки від рідних, а в їдальні ще не сколочена баланда, треба зайти в камеру схову (коптьорку), в КВЧ – культурно виховна частина (була і така інституція) за листами. А взагалі – відпочити, бо день видався тяжким. Перед прохідною в таборі вже зібралось багато бригад, які працювали на ближніх до табору об'єктах, і чекали, коли підійдуть наглядачі та почнуть приймати в'язнів від конвою. І ось, з вахти підходять п'ятеро наглядачів (стільки, скільки було рядів у колоні) зі своїм начальником спостерігачем і починають робити “шмон”. До них підходять в'язні в розстебнутому одязі і піднятими руками та піддаються обшуку. Наглядачі, не знайшовши нічого підозрілого, штовхали в'язня в спину, аби той підійшов уперед на декілька кроків. І так – усіх бригадників, після чого перерахувавши бригаду в цілому, порівнювали з кількістю людей, які вийшли зранку. Якщо цифра співпадала, то відкривали ворота прохідної і ми, зітхнувши, раділи що вже “дома”. Так, так, раділи, що отримаємо знову черпак баланди, і що знову голодними ляжемо спати. Ми – тут, це наш “дім”...

Відбій і перевірка кількісного складу бригад відбувалися о 22 год. У будь-яку погоду пору року виганяли із бараку всіх, перераховували побригадно, потім, якщо сходилася кількість людей, записана у бригаді, поодиночко запускали в барак, перераховували ще раз і за собою закривали тяжкі металеві двері на замок. Оце було наше нещастя, а їхня щоденна робота. Час від приходу з роботи (біля 20.00 год.) до закриття бараку використовували на вечерю, полагодження особистих справ, латання робочої одежі, відвідування друзів із інших бригад, тощо.

На розробці котловану та видобутку каменю під теплоелектростанцію ми працювали до весни 1950 р. Кому скаржитися, перед ким жалітися, хто повірить у те, що тобі важко? Працюєш поки дозволяють сили та сяке-

таке здоров'я. Ціна тобі невелика, а здоров'я тримається тому, що молодий і маєш підтримку від своїх рідних.

Після закінчення роботи котловану, нашу бригаду перевели на розробку траншей у скельному ґрунті для прокладки труб водопроводу і каналізації. Нами розпоряджались вже як спеціалістами, що знають, як розробляти скельні породи, але, на превеликий жаль, тут стало ще гірше. Вузькі траншеї, велика глибина, кам'янисті ґрунти, де потрібно було застосовувати зубило і молот, щоб відрубати частину скелі. Подвійні перекидки цього ґрунту на поверхню... Розвернутися з лопатою чи джаганом не було можливо, а норма – велика. Якщо не виконав її, то карали порцією хліба, зменшуючи її. Мусиш працювати, бо тебе сюди прислали, аби висмоктати з тебе всі сили і викинути як непотріб. Енергопоїзд (передвижка), як солідний завод, своїми гудками сповіщав нас про початок роботи, обід і кінець робочого дня. Останній гудок завжди був жаданий... У нашому табірному пункті перебував інженер-будівельник – десятилітник, випускник Львівської політехніки, який працював у конструкторському бюро табору. Начальство табору зобов'язало його запроектувати адмінбудинок управління Степлагу. Коли проект був уже готовий, його погодила комісія працівників управління Степлагу на чолі з начальником – полковником Чечевим, котрий тут же наказав здійснювати будівництво. Для цього формувалися бригади. Побратим М.Арабської, підбираючи їх, запросив і нашу бригаду, в котрій майже усі хлопці були молоді й вихідці з Галичини. Все ж таки “свій як не заплаче, то хоч скривиться”. Пошкодував нас, що юність наша так марно проходить і вирішив, що досить “ламати цю скалу”, пора отримати якусь будівельну спеціальність, котра дозволяла б легше працювати. Незабаром я з ним познайомився. У вільний час згадували про Львів, спільних знайомих, обговорювали події минулих часів, які відбувалися за “перших” визволителів

та німецької окупації. Я знайомив Войтовича зі своєю підпільною діяльністю в час “другого” визволення. Знайшли ми тоді між собою спільну мову, а оскільки в той час бригаду очолював чужинець, чим Мирослав був невдоволений, то запропонував мені очолити бригаду, в котрій я був. Я опирався, казав, що мені і так добре, що я вже звик до лопати й тачки, але Мирослав наполягав на своєму. Зібрав бригаду і перед нею висловив свою думку: “Ви ж усі галичани, вам буде краще, коли вами керуватиме ваш товариш. Я постараюся у начальства полагодити усі формальності”. Коли я відчув підтримку товаришів побратимів, погодився. Але з умовою, що спочатку Мирослав допоможе мені оформляти наряди на виконану роботу. То ж, від початку 1951 р. я став бригадиром бригади № 123. Оскільки М.Войтович керував будівництвом, наша бригада завжди мала чудові показники, краще харчування і відповідно піднявся її авторитет. Усі освоїли будівельні спеціальності й стало легше жити.

Особисто я, крім робочої спеціальності, ознайомився з будівельними нормативами, кошторисом, навчився читати будівельні креслення, полюбив будівельну справу... Працюючи на об’єкті “Табірбуду”, за якийсь непослух начальству, чи порушення режиму (а в нас начальниками були усі вільнонаймані – від наглядча до начальників “Степлагу” полковника Чечева), я зрозумів, що і бригадир тут безправний: мене посадили в БУР на голодний пайок і без виводу на роботу. На другий день бригада оголосила протест і відмовилася виходити на роботу (небувалий випадок в нашому таборі). Оточила приміщення, де перебував оперуповноважений і вимагала, щоб мене випустили. Солідарність бригади вплинула на чекіста і він (щоб не втрачати робочого дня бригади) розпорядився мене випустити на роботу, але в наручниках. Зранку одягали мені наручники, а на роботі знімали. Повертаючи з роботи, знову одягали наручники а в “БУРі” зніма-

ли. Покарання тривало три дні. Голоду я не відчув, бо побратими приносили мені з табору щось з'їсти. Я не сподівався від них такої самовіддачі: зазвичай кожен за себе відповідав, а тут бригада стала на захист свого бригадира. Виходячи з умов режиму, оперуповноважений міг усю бригаду покарати подібним способом, але якось обійшлося.

Ось ці побратими із бригади № 123, з котрими ділив я свою долю, і які по сьогоднішній день залишилися у мене в пам'яті:

<i>Скопик Мирон</i>	<i>1924</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Бродик Михайло</i>	<i>1924</i>	<i>“</i>
<i>Білозір Олекса</i>	<i>1914</i>	<i>“</i>
<i>Влох Семен</i>	<i>1913</i>	<i>“</i>
<i>Валько Володимир</i>	<i>1929</i>	<i>“</i>
<i>Гащук Дмитро</i>	<i>1928</i>	<i>“</i>
<i>Голіновський Василь</i>	<i>1916</i>	<i>“</i>
<i>Григус Йосиф</i>	<i>1916</i>	<i>Ів. Франківщина</i>
<i>Дмитрук Микола</i>	<i>1923</i>	<i>Волинь</i>
<i>Довгань Богдан</i>	<i>1927</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Желтуховський Олексій</i>	<i>1900</i>	<i>Росія</i>
<i>Кірик Петро</i>	<i>1925</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Криховецький Петро</i>	<i>1923</i>	<i>Ів.Франківщина</i>
<i>Козак Тиміш</i>	<i>1924</i>	<i>“</i>
<i>Кунинець Степан</i>	<i>1924</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Лавринюк Микола</i>	<i>1895</i>	<i>Волинь</i>
<i>Мельник Степан</i>	<i>1926</i>	<i>“</i>
<i>Мацієвський Тадей</i>	<i>1916</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Осадців Володимир</i>	<i>1927</i>	<i>Ів. Франківщина</i>
<i>Саартс Леймбс</i>	<i>1921</i>	<i>Естонія.</i>
		<i>Закінчила Академію мистецтв</i>
<i>Пранас Йозас</i>	<i>1923</i>	<i>Литва</i>
<i>Ошийко Мирон</i>	<i>1925</i>	<i>Львівщина</i>
<i>Голинський</i>	<i>1918</i>	<i>“</i>

Це була комплексна бригада чисельністю від 25 до 30 осіб, яка виконувала всі будівельно-монтажні роботи і здавала об'єкт “під ключ”.

Здружилися ми всі, бо розуміли один одного і якогось недоброго ставлення між нами ніколи не було, крім, як уже у пізніших роках, в 1953 р. бригадир Марковський попросив мене взяти у свою бригаду теолога православної Духовної Семінарії, який вчився у Варшаві. Зазначив, що то є ненадовго, мовляв трохи відпочине, і він його забере. В таборі так велося, що один одному допомагали. Просить людина, отже, так треба, може і мене хтось послухає при потребі. Бригада користувалася заслуженим авторитетом, я завжди, знаходив спільну мову з вільнонайманими майстрами чи прорабами і для таких “заслужених” людей “знаходив” норми виробітку, не обкрадаючи своїх побратимів. Вже не пам'ятаю прізвища того студента-теолога, котрий часами, ніби “по хворобі” залишався в зоні, а в бараці, сидючи на верхніх нарах, щось потайки писав. У бригаді почував себе чужим, ні з ким не дружив. Хлопців зацікавила його замкнутість. Одного дня, отримавши лікарняне звільнення від роботи, Богдан Довгань залишився в зоні з метою перевірити зошит того “теолога”. Знайшов його в матраці, захованим у тирсу (нею були наповнені наші матраци) і коли прочитав написане, то вжахнувся. То була доповідна начальникові режиму на бригадира-націоналіста, який разом з М. Войтовичем створили бандерівсько-оунівську банду, ведуть саботаж і антирадянську пропаганду. В доповідній нагадує “КУМУ”, що він вже давно працює на чекістів під кличкою “БОРИС”. Коли ми прийшли з роботи, то цей “теолог” одразу поліз на верхні нари і почав шукати свого зошита, а не знайшовши його, знітився. Чи був сьогодні “шмон?” запитав днювального. Дізнавшись що ні, бігом “кинувся” надвір і побіг на прохідну. Більше ми його на бачили. Ось, така-то вона, вовча вдячність. Про ці події вже писав у своїх спогадах “Повій, вітре, на Україну” М. Войтович.

Перебуваючи в спецтаборі, ми були позбавлені будь-якої політичної інформації. У таборі не існувало бібліотеки, не дозволено було тримати жодної книжки, а тим більше газети. Навіть, якщо хтось отримав посилку і в ній якийсь продукт був запакований у газету, то при видачі цього продукту газету відбирав наглядч. Інформацію про всі досягнення країни та “доблесну” працю народу отримували ми від диктора-цензора табірної радіоточки, котра працювала від 6-ї до 22-ї години ночі. В одній із радіопередач наприкінці лютого 1953 р. повідомили, що “наш любий вождь, генераліссимус Й. Сталін занедужав, але продовжує керувати партією”. В’язні сприйняли цю вістку якось байдуже – мало що, кожному властиво хворіти, а тим більше людині в старшому віці. І в своїх щоденних турботах про виживання забули про хворобу нашого “всенароднолюбимого”.

Щоденно о 6-ій ранку приходив наглядч відкривав вхідні металеві двері в барак і кричав: “Па-а-дійом”! Починалося звичайне табірне життя. Аж 3-го березня у робочий день була порушена ця традиція. Зберігаючи звичку вставати так рано, деякі із старших людей повставали і очікували наглядча з його протяжним окликом “Па-а-дійом”. Але надворі вже розвиднілося, вже давно пора би бути на розводі, а ми ще не снідали. Щось сталося, а що? Ніхто не міг пояснити.

Нарешті двері з грукотом відчинилися, і всередину увійшов наглядч. Усі вже були одягнуті й готові виконувати свої щоденні обов’язки. Наглядч мовчки стояв посередині секції бараку, щось роздумував, а потім тремтячим голосом звернувся до в’язнів (йому вперше в житті довелося розповісти в’язням про лихо), яке спіткало всю країну, в тому числі в’язнів: “Таваріщі! Сьогодні умер наш отец, наш вождь і учитель Й.В.Сталін” і заплакав. Ми мовчки стояли, не сміючи сказати слова, а в головах ... чого тільки не роїлося, але всі сходилися на одному: мусить щось змінитись. Навіть, після виходу

наглядача з бараку в'язні настільки були шоковані, застрашені, що не стали обговорювати цю подію. Хіба що друзі між собою ділилися думками про майбутнє, сподіваючися, що його смерть принесе якісь зміни на краще.

Робочого дня нам ніхто не подарував, все ж таки вивели на роботу, де, зустрівшись з вільнонайманими технічними працівниками, побачили незвичайне. Плакали всі, промовляючи: біда, тепер буде війна, вже ніхто нас не захистить. І те говорили люди, які працювали разом з нами, політв'язнями, незважаючи на те, що ми не раз говорили про злочини системи, яку очолював цей тиран. І розуміли вони, що ми не бандити, як нас кваліфікували енкаведисти, тюремники, табірні посіпаки.

У день похорону на кожному об'єкті, де працювали в'язні, припинили роботу, скликали всіх до прохідної, щоб у призначений час прослухати трансляцію похорону – заводи та автомобілі своїми безперервними гудками проводжали “наймудрішого” на той світ, звучали похоронні промови...

Після закінчення будівельно-монтажних робіт на об'єкті Управління Степлагу, його начальство розпорядилося вивести жіночу бригаду, щоби прибрати кабінети від сміття, почистити і помити підлоги, вікна тощо. Бригада числилася інвалідною – в ній було багато молодих дівчат, але знищених недолею табірною життя. Керувала цією бригадою така ж знедолена дівчина, як і всі інші, Ольга Борачок, але як бригадир, наділена була деякими “правами”. Тож за тих пару днів присутності дівчат на об'єкті разом з чоловічими бригадами, жінки встигли перезнайомитися, і згодом, підпільно ми почали листуватися з ними. Кожний чи кожна із знедолених, спраглих ласкавих слів, уваги до себе, в листах клялися в любові, у вірності. Багато із них дотримали цю вірність, і після звільнення із таборів створили сім'ї. Щодо мене, то я також не був позбавлений тих юнацьких стремлінь, тому, коли зустрівся з Олею, щось заще-

міло біля серця – дрібненьке личко, сором'язлива усмішка, інтелігентна у спілкуванні... Подобалася мені, але не настільки щоб тратити голову і володіння собою. Цих пару днів, коли ми бачилися і розмовляли, в подальшому моєму житті послужили основою для спільного нашого життя. Але в мене тоді не було серйозних намірів, та і як могли вони бути, коли нас розділяли мури, дротяні загорожі та час до свободи, довжиною 3 роки! Не переписувався я з Олею, не фліртував, бо уважав, що політв'язневі не личить це робити.

Під час виконання робіт на цьому об'єкті трапився комічний випадок: для потреб будівництва завезли арматуру в “бухті”, для випрямлення котрої використовували вантажну машину. Один кінець цієї “бухти” закріплювали до якоря, а другий до фаркопа автомашини. “Бухту” з арматурою насаджували на вертикальну вісь і автомашини їдучи, розкручувала “бухту” і витягала арматуру. Нашу будівельну роботу контролювало начальство “Степлагу”. І сталося так, що під час цієї операції в небезпечну зону потрапив начальник режиму “Степлагу” капітан Шнеєр. Шофер (вільнонайманий) знаючи, що в зоні нікого не було, рушив у степ. Місця було багато, мотор голосно працював, а вікна кабіни були чимось заслонені, і водій ні не бачив, ні не чув, як ми своїм криком сигналізували йому. Ідучи кривою, арматура розкручуючись описувала дугу. Капітан Шнеєр ідучи назустріч тій дугі, збагнув, що буде біда, став утікати, але арматура його наздогнала і повалила на землю, проволікши декілька метрів. І сміх і горе, але визволити його ми не могли, для нас це був великий “гражданін начальник”. Напевно, якби шофером був хтось із в'язнів, то “пришили б” якусь статтю і засудили. Вже не заходив до нас, а пішов чиститися.

Після завершення будівництва “рідної” нам споруди, Управління “Степлагу”, послало нашу бригаду вже як спеціалістів, на будівництво житла в місті. Отримали місце під забудову 18-ти квартирного житлового будинку,

починаючи від фундаментів до опоряджувальних робіт, зі здачею його “під ключ”. Це був наш перший будинок, який ми збудували без сторонньої допомоги. Але ми підпорядковані були начальству табору, тож перевели нас на інший квартал забудови. Якщо на попередньому об’єкті всі будівельні вантажі піднімали на верхні поверхи вручну, то зараз отримали ми один із перших баштових кранів БКСМ-1. Спочатку на ньому працював вільнонайманий механік Женя (політв’язням тоді такий механізм не довіряли). Поки кран у місті був один, то Женя справлявся сам, але часи мінялися, темпи будівництва зростали, і трест “Казмідьбуд” (генеральний підрядник) закупив більше таких кранів на будівництво Джекказгану. Зросли потреби в кранівниках, а вільнонайманих механіків бракувало. Тому зобов’язали Женю підготувати на своє місце заміну, бо його ставлять відповідальним механіком на всі крани в місті.

Як я вже писав, цим етапом у спецтабори відправили нас трьох однодільників – Д. Гащука, М. Ошийка та мене. Найбільш діловим, активним і таким, що міг собі дати раду, був М. Ошийко. Із самого початку перебування в таборі він знайшов порозуміння з начальством табору і завідувачим табірної пекарні та влаштувався на роботу пекарем. Ми з Дмитром раділи, що хоч один із нас отримав “блатну” роботу, що він матиме хліба подостатку, а цю “державну” порцію час від часу віддаватиме нам. Але ми помилилися.

Мирон, посівши “тепле” місце, забув про наше існування, а його хліб нам лише снівся. Згадали приказку “Ситий голодного не розуміє”. Минав час, Мирон перед кимсь із “хлібодавців” чимось провинився і його в 1953 р. “випросили” із пекарні. Будучи бригадиром, Дмитро постійно був зі мною, але не використовував можливості “кантиватися”, розумів, що усі в однакових умовах неволі, і так само хочуть вижити, тому хоч і легшу роботу виконував, не допускаючи зайвої розмови в бригаді. І ось, тоді,

коли бригаду перевели на будівництво житла, Мирон відважився прийти до нас з проханням прийняти його в члени нашої бригади. Що нам було робити після такого вчинку щодо своїх товаришів зброї і неволі? Безперечно, мусили висловити йому своє “фе”, на що він болісно зреагував і попросив пробачення. Прийняли його виправдання і дали згоду на перехід до нас. Будівельної спеціальності він не мав, тож спочатку працював на допоміжних роботах. Тоді ж виникло питання заміни кранівника вільнонайманого на в’язня із бригади, котру він обслуговував, і я тут же запропонував Миронові іти на курси кранівників. Інцидент закінчився, і Мирон на цьому крані пройшов курс навчання, отримав посвідчення на право управляти ним і самостійно став працювати, але недовго. Як і у всьому, монтаж крана не здійснили згідно технічних умов – не відрихтували як слід підкранові шляхи, не виставили на рейках кінцевих тупиків, які повинні були у випадку потреби зупинити пересування крана по рейках. Усе робили тимчасово, бо, мовляв, ніколи. У 1953 р. під час будівництва триповерхового житлового будинку, треба було якийсь вантаж перенести з одного кінця будинку на другий. Піднявши вантаж на відповідну висоту, Мирон увімкнув “кнопку” крана на хід, але після переміщення крана на цю віддадь, при спробі зупинити його кран, продовжував рухатися, “кнопка” не відключилася. Мирон вибіг із кабіни на площадку, хотів відключити загальний рубильник, але й рубильник не спрацював. Маса крана велика (до 20 т.), висота крана і довжина стріли біля 15 м. Отака маса металу доїхала до кінця підкранових шляхів, з’їхала одним кінцем на землю, захиталась, стріла мимоволі повернулась убік падіння крана, орієнтуючись на центр тяжіння його. Все це відбувалося повільно, на моїх очах, так, що можна було вдумці прийняти оптимальне рішення. Мирон вибіг на майданчик і безпорадно дивився на мене, а я в той час стояв на перекритті поверху будинку і počував себе вин-

ним, бо саме мою команду Мирон виконував у цей час. Крикнув Миронові: “Стій, я тобі скажу, коли вискакувати на землю”. І він повірив, послухав мене, бо з такої висоти (біля 15 метрів) небезпечно було стрибати. Кран повільно валився. Вже стріла розвернулася і кінцем своїм загорола землю і падіння крана ще більше сповільнилося і він змінив напрямок свого падіння, бо стріла стала його шарніром під час падіння. Мирон, увесь блідий, двома руками тримався поруччя і чекав від мене порятунку. Уся бригада припинила роботу і безпорадно дивилася, чекаючи на трагічний кінець. А я просив Господа Бога не допустити до каліцтва, зберегти Миронові життя. Нарешті, коли Мирон опинився на висоті біля 5 метрів, я крикнув йому: “Вискакуй!..” Щасливо “приземлився”, видно в сорочці народився. Вслід за ним, поруч нього впала башта крана, не зачепивши його, лишень із кабіни посипалося скло і трохи поранило руки.

Отож, ми обидва були щасливі у Бога. Мирон, що зостався живим і не окалічив, а я, що не мав викидів совісті за те, що послав його туди на роботу. На цьому діло не скінчилося. Начальник режиму табору – “кум” – відкрив кримінальну справу, інкримінуючи нам саботаж та злочинну діяльність проти радянської влади. Довго тривало слідство, і, можливо, “добавили” б нам “срок”, але завдяки чесному свідченню Жені врешті справу закрили. Кран відремонтували табірні механіки, підкранові шляхи облаштували згідно технічних умов, і злощасний кран ще працював, але Мирон вже відмовився на нього лізти, а згодом, повернувся на роботу в хлібопекарню. На кран пішов працювати Володимир Осадців.

До того часу я вже добре засвоїв будівельну справу і механіку закриття нарядів, так, що коли на будівництво прибули нові кадри інженерно-технічних вільнонайманих працівників, ще необізнаних з виробництвом, я був для них добрим помічником. Наряди оформляв так, що бригаді було вигідно, бо в цей час у таборі було за-

стосовано господарський розрахунок, то в'язні за свою роботу отримували невеликий заробіток. Не готівкою. Була заведена розрахункова книжка з котрої в ларку, при купівлі товарів першої потреби (тютюн, цигарки, хліб, масло, якісь залежали консерви тощо) списували. Вже в'язневі було відрадніше – не чекав допомоги з дому, а навіть міг із свого рахунку послати невеликі кошти родині чи дітям. Так тоді, під час зборів, керуючий трестом “Казмідьбуд” Козаревський своїм майстрам Тимофію Смірнову та Миколі Глебову говорив: що “Бригадир Мамчур вас з торбами пустить по світу”. А наша 123 бригада справді за виробничими показниками була однією із перших, за що й отримувала відповідні заробітки та збільшені порції хліба.

Коли закінчили розбудовувати 10-й квартал, в травні 1953 р. перевели нашу бригаду будувати їдальню для воєнізованої охорони табору (ВОХР) Хоч будівництво вели за рахунок табірних відрахунків, вже менше можна було заробити, але ми скористали на тому, що об'єкт був недалеко від табору, і ми вигравали на часі, можна було пізніше вийти на розвод, а в кінці дня швидше зайти в зону, не вистоювати перед воротами, очікуючи черги на “шмон”. Ми мали більше вільного часу на полегодження власних потреб. Бо інші бригади мусили відпрацювати свої 10 год., а, крім того, по годині зранку і ввечері витрачали час на перехід до місця праці та всілякі перевірки і “шмони”. Прорабом на цьому об'єкті був вільнонайманий інженер з Білорусії Микола Гаріст. Віком трохи старший від мене, дуже порядна людина. Довіряв мені у всьому, тільки просив не надуживати тим довір'ям. Бачив наше життя, розумів нас і чим міг, допомагав – листа здати на пошту, принести хліба, масла, цигарок, тощо. А мені часто приносив якийсь наїдок на обід, кажучи, що то від дружини. Я був його майстром, слідкував за виконанням робіт згідно техдокументації, замовляв будівельні матеріали та вів усю техніч-

ну документацію будівництва. А ще Гаріст вів будівництво каналізації. Роботу виконували жіночі бригади в'язнів. Оскільки він був порядною людиною то я, не боячись, сміливо вів з ним розмови на різні теми. Мене цікавило ставлення жінок бригадирів до своїх підлеглих. Розповів, що в основному добре, виrozumіло, але ось тут недалеко табору на траншеях під каналізацію працює бригада, бригадир котрої М. П. не тільки до своїх підвладних але і до нього ставиться зневажливо, в розмові уживає нецензурних слів. Тут я вирішив вести виховне листування. Думав, що табірне життя вплинуло на неї від'ємно, що маючи слабкий характер піддалася розпачливим думкам, що літа безслідно минають в неволі, і вона не в стані щось тому зарадити, пішла по лінії найменшого спротиву. Зненавиділа цей світ. Але ні. На кожного мого листа, в котрому я намагався підтримати стан, відповідала ввічливо. Отже, ще не все пропало (Через рік, під час "Сабантуя" я зустрівся з нею у жіночому таборі, де на моє привітання тільки усміхнулася). Я був радий за свою працю.

До нашого табору через пересильні тюрми долинули чутки, що в Норильських таборах в'язні підняли бунт, котрий чекісти, через пару днів протесту, подавили. Стало відомо, що в інших таборах в'язні також вимагають полегшення режиму. Маючи такі наочні приклади боротьби, в нашому таборі теж "прогресивна" молодь позбавила роботу і якнайперше взялися за тих хто був оком і вухом "кума", дізнавшись прізвища сексотів, стали з ними "розправлятися". На виробництві, маючи важкий інструмент праці, ним і виконували атентати. Начальство табору побачило це і вирішило "щось" робити. Знали прекрасно (бо між собою ділилися досвідом), що в таборах "битовики" засвідчують патріотизм і до існуючої влади, а політичних в'язнів, де лиш можна зневажають. Тож вирішили зробити експеримент. На початку весни 1954 р. до нашого табору у 3-й табірний

пункт завезли близько 300 “битовиків”-рецидивістів, бувалих табірних бандитів (котрим табір “родной дом”), віддавши їм кращий новозбудований барак. Своєю жорстокою поведінкою вони повинні були відвернути увагу політв’язнів від національного усвідомлення. Перше, що хотіли “битовики” зробити, це довести “фраерам” свою вищість у таборі. Ми отримували за свою працю, мізерні гроші і могли дозволити собі щось із того, що нам було дозволено купити в ларку, і після роботи спокійно постояти в черзі за якимсь товаром.

“Битовики”, коли приїхали, перебували на карантині, не працювали і не мали грошей. Тож почали грабували політв’язнів, а “знайшовши” гроші, до віконця в ларку підходили без усякої черги. Так само поводитися і в їдальні: ішли без черги та ще вимагали від “роздатчика” подвійних порцій, тим самим обкрадаючи політв’язнів. Своєю поведінкою показували, що вони тут господарі. Ніхто не заперечував, що тюрма – їхній дім, але тут, та ще в такий час, коли політв’язні відчули вже лікоть товариша свого, і готові захистити самих себе. Ні! Цього не буде. Політв’язні вже не ті, коли, їх безкарно обкрадали та знущались над ними. Серед них була вже єдність, де один за всіх, або всі за одного.

У будь-якому таборі “битовиків”, серед в’язнів вирізнявся їхній старший “пахан”, який і робить у таборі усю “погоду”. Наші молоді хлопці знайшли серед зброду рецидивістів цього “пахана” і пояснили йому, хто такі політв’язні. Сказали, що не дозволять його підлеглим чинити неподобства, заявили: “Не послухаєте, буде вам біда, буде вам те, про що ви вже напевно чули. Нас багато”. Не послухав, чи може хтось із них не підпорядкувався “пахану” і продовжив “хамство” біля ларка. Молоді хлопці взяли винуватця до себе в барак і там “всипали” йому стільки, як досі навіть не чув про таку “екзекуцію”. Звичайно, про це стало відомо “пахану”, котрий вирішив не ризикувати “своїми людьми” і розпоря-

дився поводити себе добре, не давати приводу для розправи над собою.

На будівництві ідальні військової охорони наша бригада працювала до лютого 1954 р. Не закінчили її, бо нас зняли і відправили на ДОЗ (деревообробний завод), де був експериментальний цех з виготовлення залізобетону. Там поставили нас на виробництво збірних залізобетонних конструкцій. Переводили бригади туди, де найбільш потрібні були люди, не зважаючи на їхню спеціальність. Об'єкт був розташований не так далеко від табору, на краю міста і дорога, хоч і степова, без усякого покриття, але можлива. Зате на збагачувальну фабрику дорога куди гірша – з вибоїнами та болотиста. В бездощовий період іти було можна, а ось, у весняний чи осінній час, коли земля поперемінно розмерзалася, іти було неможливо. В березні того року стався інцидент. Під час конвоювання колони в'язнів на збагачувальну фабрику чекісти примушували їх іти через болото, і хоча морозу вже не було, але коли влізеш у болото, промочиш рване взуття, та опісля мусиш на ногах його сушити півдня. Болото можна було обійти, але конвой вимагав іти через нього. В'язні відмовилися іти, тоді ведучий чекіст загорлав: “Ах, таку-то вашу матір, я вам покажу!” – і із автомата пустив серію куль над головами колони. Це не допомогло, колона не рухалася, з усіх боків конвоїри московськими матюками примушували йти в болото, але коли й те не допомогло, ведучий із люті пустив серію куль по самій колоні і змусив людей лягти у болото.

Боже милий, за що знущаються над безборонним, знедоленим людом? Хто виховав цих молодих людей у такій лютій ненависті до безборонних своїх батьків, братів, сестер? Бо якщо їх не було в цій колоні, то, напевно, в якихось інших таборах з ними чинять так само. Двоє мертвих своїх побратимів взяли ми на руки, донесли до прохідної на фабрику і там здали охороні. До поранених приїхала санітарна машина і забрала шес-

теро в'язнів у табірну лікарню. Якийсь час ми не працювали, вимагали прокурора, покарати винних. Чекісти розуміли, що вчинено незаконний акт, сказали що вже винного заарештували, посадили в тюрму, а коли відбудеться суд нам повідомлять. А чи правда? Хто міг тоді цю правду перевірити?

А ще на об'єкті, де ми працювали, на ДОЗі, біля самої охоронної зони стояв будиночок, де містилася будівельна лабораторія. Стійковий на оглядовій вежі добре знав її працівників, і якщо вони наближались до охоронної зони, щоб скласти досліджені будівельні матеріали не звертав на них уваги. На початку квітня 1954 р. на вежі змінили охоронця, і коли працівник лабораторії, виконуючи звичайну щоденну роботу, наблизився до огорожі, щоби скласти якісь матеріали, як без усякого попередження пролунав постріл і на землю мертвим упав в'язень, віруючий-баптист Олександр Сисоєв, який вже в цьому році закінчував свій 10-тилітній термін. Цей жорстокий випадок став останньою краплею терпіння в'язнів. Звістка про убивство нашого побратима блискавично розлетілася по всьому великому заводу. Побратими хотіли його взяти з-під зони, може, врятували б життя, але цей же конвой пострілами в повітря не дозволив підняти, убитого, поки з вахти не прийшов "розводящий" і відтягнув убитого під дроти охоронної зони. Червонопогонники хотіли забрати тіло вбитого на вахту, але по дорозі побратими відібрали його і віднесли у столярний цех, зробили домовину і почався стихійний траурний мітинг. Хто тільки не виступав, з ненавистю говорив про наше безправне становище, про те, що партія вже розвінчала Й. Сталіна, розстріляли Берію, а безправство продовжується, що мусимо єднатися, спільно ставити законні вимоги, бо поодиноко нас усіх розстріляють. Про цей вчинок охорона повідомила адміністрацію табору, і якнайпершим прибув начальник режиму табірною управління В. Біляєв ("кум"). Вима-

гав видати тіло вбитого, але в'язні вже були “наелектризовані”, вимагали негайного покарання винного, відміни деяких репресивних заходів – знесення номерів, ґрат на вікнах, не закривати двері бараків, а найперше, в пам'ять по убитому тіло його нести в домовині траурною процесією через місто до табору. На такі “викличні” домагання політв'язнів Біляєв не погоджувався. Довго вели “переговори”, і вже пізно вночі в'язні вимушені були віддати домовину з небіжчиком владі.

Табірне начальство захвилювалося, не стільки за в'язнів, які гинули “трагічно”, як за в'язнів-сексотів, що їм служили як око і вухо. Ці секоти, котрих ще не розкрили, перестали доносити “кумові”, а інші не хотіли йти на співпрацю, боялися за своє життя.

Вихідним днем в таборі була неділя або якесь велике державне свято, але не для того, щоб в'язні відпочили, а щоб виконати якісь табірні роботи і виготовлення саману, будівництво відгороджуючої стіни бараку, ремонту бараку чи іншої споруди. Або генеральний “шмон” усього табірної пункту. І ось, в одну із таких вихідних неділь квітня 1954 р. вирішили зробити “шмон”, на предмет виявлення заборонених предметів – ножів, сокир, ломів і взагалі тяжких металевих предметів (бо відбувалися вже самосуди над виявленими сексотами). Посилили охорону табору із-зовні, а всередину увійшли усі наглядачі і начальство табору. Із бараків вивели усіх в'язнів із своїми речами на вільну площу, а самі робили обшук у бараках. Чи щось знайшли, невідомо було, але в цей час, коли наглядачі “працювали”, а ми “пражилися” на весняному сонці, із третього табірної пункту через мур, який розгороджував два табірні пункти і ще не охоронявся, перескочив один із “битовиків”-бандитів, скорим кроком, з ножем у руці, пройшовся посеред людей на площі, а знайшовши йому потрібну людину, кількома ударами ножа убив її, а сам попрямував на прохідну і там здався, віддав ножа охороні сказавши: “Я убив

суку, заберіть це падло”. Ніхто не перешкодив цьому убивству, а хто бачив, мов заворожений слідкував за ним, не сказавши ні слова. Це був “кілер”-блатний, якому згідно льосування випала “доля” виконати цей атентат, а засудили “битовика” за те, що порушив злочинський закон, став “сукою”.

Табірне життя настільки тріпало людину, що, здавалося, ніколи не було і не буде святкових споминів... А вони все ж були: про те, коли отримував від рідних людей листа й у ньому були добрі вістки, коли діставав посылку... Але після кожної отриманої пачки мені ставало гірко, що я обкрадаю своїх батьків, що через власну поведінку створив батькам такі тяжкі умови життя. У листах просив обмежити висилання, бо розумів, що рідним тяжко. Та батьки мене не слухали, продовжували висилати. Так, вони, ці пакунки, у великій пригоді мені ставали. Ще будучи в таборах на Біломорсько-Балтійському каналі в Медвеж'єгорську серед “битовиків”, я справді мало користі з них мав, бо мусив частину отриманого роздати (бригадиру, його помічників, нарядчику, злочинцям у законі), а решту розкрадали. Так батьки відповідали в листі, що хоч в час, коли будеш отримувати, поспробуєш, але цигарок нікому не давай, кури сам... (я розумів, що там заховано якісь гроші, за котрі я зможу купити кусень хліба, тютюну, чи якісь ягоди, бо на засланні захворів цингою). Немало радості було, коли витав думками в Україні. А ще коли закривав добре наряди й бригада отримувала більші пайки хліба та гроші, бо не кожний із друзів діставав посылки.

“Битовики”, злочинці в законі, “розперезані” в своїх діях, після випадку з “екзекуцією” свого товариша не могли порушувати домовленість з політв'язнями. Але, будучи вихованими в душі всездозволеності, вирішили свою енергію виладувати в час походу в жіночу зону, “до баб”. Цей вчинок, як іскра, яка вже давно тліла в середовищі політв'язнів, і послужила причиною повстання.

ПОВСТАННЯ

Відгороджувальний мур висотою біля 3,5 м з передзонником між другим і третім табірним пунктами існував, його побудували наші попередники, але поки що не охоронявся військами МВС, лишень за ним слідували наглядчі з прохідної, розміщеної за зоною, напроти муру. Отож “шпана”, з метою “розвідки”, періодично, без всяких наслідків, перелазила його із 3-го в 2-й табірний пункт, але в господарську зону поряд з жіночою не зважувалася лізти, поки не назрів слушний час.

Досі багато письменників, журналістів та очевидців описали події, які відбувалися під час Кенгірського повстання. І, звичайно, кожний із них виливав почуття зі своєї точки зору, чи із слів тих, які пережили ці небуденні, повні жаху, події. Будучи учасником тих подій від початку до кінця, я хочу висловити своє бачення та пережиття. Не думаю, щоб ті, які починали цей “Сабантуй” (так ми називали, подію що через спогади й увійшла в історію, що перетворилася у Кенгірське повстання), передбачали такі жахливі наслідки, але сталося.

Тієї неділі, 16 травня 1954 року, в 2-му табірному пункті у вечірній час на дворі, спрямувавши проектор пересувної кіноустановки на білу торцеву стіну їдальні, показували кінофільм про композитора Римського-Корсакова.

Вже був пізній час, і наглядчі вимагали, щоб кіномеханік прикоротив показ, бо пора робити перевірку в'язнів і закривати бараки. Дехто перестав дивитися фільм, а в більшості глядачі просили “громадянина начальника” почекати і дозволити подивитися, бо стільки радості й розради було в нас. Кінопроектор шорохтів, фільм був цікавий, і ми не звертали уваги на сторонні шуми. А там за нашою спиною через мур з 3-го табірному пункту масово почали перескакувати “побутовики”-шпана, і мимо нас бігом прямували в бік жіночого табору. Та по дорозі мусили подолати ще одні ворота – до господарського

двору. Все це робилося в темпі так, що охорона й наглядачі не спам'яталися, як перший загін цієї “шпани” опинився на мурі в жіночу зону. Верховодою “блатних” був “пахан” Вітьок, він же Віктор Рябов. Власне, він ініціював похід у жіночу зону. Наглядачі, побачивши “неладне”, прикоротили перевірку в'язнів, утекли із зони й сповістили начальство. Політв'язні, зрозумівши що трапилось, – що “блатні” можуть познуватися над безборонними нашими жінками-однодумцями, – кинулися навздогін “блатним”. Спинити такий десант “блатних” не було змоги, тож вирішили з ними разом увійти в жіночу зону і там захистити подруг від зневаги. Частина цього “десанту” перелізла через мур, а інша, разом з молодими хлопцями-політв'язнями, стала пробивати мур, а зробивши невеликий отвір, поодинці входила на територію жіночої зони. Поки добиралася “шпана” до жіночої зони, наглядачі тієї зони встигли зробити перевірку в'язнів і закрити бараки; тож прибувши в жіночу зону, довелося шукати металеве знаряддя, щоби зламати замки. Саме тоді коли “шпана” ламала замки на дверях бараків, чекісти отямилися, підняли тривогу й послали в госпдвір взвод з охоронних військ на чолі з начальником режиму капітаном В.Беляєвим, щоб перекрити доступ в'язнів у жіночу зону, але частина найбільш відважних встигла пробратися туди і заховалася в бараках.

Перші автоматні кулі просвистіли над головами в'язнів на пострах, – щоб відтіснити їх від воріт. Натовп стрепенувся, люди почали розбігатися, хто куди, одні в 2-й табірний пункт, інші через отвір у жіночу зону, а ще інші – між будинки в господарському дворі. Світла не було, бо “шпана” по дорозі в жіночу зону катапультами та камінням розбила на стовпах усі електролампочки. Одночасно усім зникнути із госпдвору не було можливо (як цього вимагало начальство), і солдати “крайніх”, при світлі ракет, розстрілювали. Постріли, крики, прокльони з “поля бою” розрізали нічну тишу безкрайого степу. В

кого стріляти, солдатам було байдуже: вони виконували волю начальника режиму табору капітана Беляєва.

Чи совість колись нагадувала їм про злочин, який вони вчинили?

Після побойща В.Беляєв із “милосердя” дозволив увійти в зону бою (в госпдвір) лікарям, медсестрам та санітарам, щоб забрати живих у табірну лікарню, а хто лежав убитий, констатувати смерть (були чутки, що В. Беляєв добивав поранених; все це виконувалося вночі при світлі ракет). Чекістські “жнива” були жахливими: убитими було 13 осіб, а ще 50-теро, важко поранені, померло в лікарні, котрим, за християнським звичаєм, табірні священники відспівали панахиду. Тіла наших побратимів віддали на вахту для захоронення їх на табірному цвинтарі. В цей час іспанський хірург Фустер багатом спас життя. В госпдворі чекістська застава тримала охорону цілу ніч, а вранці інший взвод із саперними лопатками разом з наглядачами увійшов в жіночу зону. Зробили обшук по бараках, вивела усіх мужчин у госпдвір, зробили “розсорткування”, під час якого частину в’язнів забрали в тюрму, а решту перевели – кого в 2-ий, а інших у 3-ій табірні пункти.

Події, які так раптово відбулися, потрясли увесь табір. Ніхто вже не спав, а коли наступив день, цікавилися своїми побратимами, котрі мимо волі і неволі опинилися в жіночій зоні. Убитих чекісти встигли вивезти кудись у степ, і там закопали у “братській” могилі, про місце котрої по сьогоднішній день ніхто не знає.

У журналі “Звезда Востока” (№ 4, 1989 р.) є стаття-спогад колишнього працівника “Степлагу” в Кенгірі Дмитра Яковенка, автор висвітлює повстання з точки зору охоронця. Говорить, що в армію його призвали 19-ти літнім юнаком і служба почалася в Джезказгані з вересня 1953 р. Ось, як пише Д.Яковенко про перший день повстання: “Безпорядки почались в одному лагпункте, а затем перекинулись в три других, в том числе в женській.

Охрана растерялась, сразу не применила оружия, заключенные воспользовались нерешительностью, проломил забор и объединились в одну массу, охватив все четыре лагпункта, хотя лаготделение по периметру было сразу же окружено тройным кольцом охраны, билі виставлени пулемйоти не только на углових вишках, но і в местах вероятного пролома основного охранного забора”.

Про “нерешительность” чекістів в газеті “Джезказганская правда” від 02.08.1989 р. журналіст В. Новіков в статті “Восстаніє в Степлаге”, маючи доступ до архівних матеріалів, цитує заключне звинувачення слідчого ст. лейтенанта режимно-оперативного відділу Степлагу Дерягіна, який пише: “...вследствие чего военізированной охраной по нім бил применён огонь, в результате чего было убито 13 заключенных і 5-ть заключенных от получения ранений умерли в больнице”.

На території табору було темно, лишень періодично чекісти ракетами освітлювали територію. Від спалаху ракети можна було бачити, як в’язні, не розуміючи ситуації, стояли групами біля своїх бараків, або шукали поміж ними своїх товаришів щоби дістати відповідь на те, що сталося.

Стрільянина в госпдворі затихла, але шум, окрики та московська матючня доносилися до 2-го табірнього пункту. Були всілякі припущення, але точно ніхто не міг розповісти про подальший розвиток подій, і я пішов до свого товариша М. Войтовича, який проживав тоді в бараку № 12, сподіваючись, що він щось більше знає. Обмінявшись між собою скупими відомостями, вирішили побувати там, де ще недавно відбувалася стрільянина. Ворота в госпдвір були закриті, але як тільки ми наблизилися до них, ворота привідкрилися і “хтось” із чекістів вистрелив по нас із ракетниці, але не влучив, а ракета з гострим шипінням пролетіла мимо наших голів... Ми зрозуміли, що з нами ніхто не збирається панькатися, і на цьому наша мандрівка закінчилася.

Подіями, що виникли в результаті “хуліганських витівок” шпани-побутовиків, скористалися політв’язні, які вже давно виношували ідею масової непокори. У таборі, свідомі молоді хлопці, вихідці з Галичини, вже довгі роки підпільно вели підготовку до боротьби з чекістами за поліпшення умов перебування в таборі. Чекісти відчували, що серед політв’язнів ведеться якась підпільна праця, бо в’язні ставали сміливішими у відстоюванні своїх політичних прав. Сітку стеження за підозрілими в’язнями чекісти-режимники “куми” вміло розширювали, а для цього знаходили серед відповідної категорії в’язнів сексотів, які були ласі на полегшену працю та деякі “юдині” подачки. Але опір підпільників руйнував сексотську структуру. Час від часу донощики “трагічно” гинули, а претендентів на таку службу (після атентатів) не так легко було знайти. І ось тієї ночі політв’язні прийняли рішення не виходити на роботу, і ставити перед адміністрацією табору відповідні вимоги.

Для начальства “Степлагу” ці події могли відіграти дуже погану роль, не то що загинуло стільки робочих людей, вони не входили в рахунок, пришлють із України вдсятеро більше, а тому, що невиходом на роботу зірвали план соціалістичного будівництва. Чим їм оправдатися перед вищим начальством “Степлагу”. Наступного дня всі режимники, уся адміністрація увійшли в табір і стали “по доброму” просити політв’язнів вийти за зону на роботу, що вони віддадуть під суд усіх винних, які спричинилися до масового вбивства в господворі, в убивстві людей у колоні по дорозі на збагачувальну фабрику, людини на ДОЗі та китайця, що у вищих ешелонах ведуться розмови про зняття суворого режиму табору, що знесуть ґрати з вікон і дверей бараків та номери з одержі в’язнів.

Просили, клялися честю чекіста. І політв’язні, зваживши свої можливості у протесті і їхні можливості у репресивних ставленнях, повірили їм і погодилися завтра (18

травня 1954 року, вийти на роботу, бо куди нам було діватися). Здавалося, що всі дійшли до взаємної згоди, і кожна із сторін виконала обіцянку. І наступного дня вирішили вийти на роботу. Цей день був звичайним робочим днем – підйом, у 6-й сніданок із відомої нам баланди (до речі, баланда не мінялася ніколи, все залежало від того, які овочі були заготовлені на зиму). В таборі також відчувався “переднівок”, коли овочі закінчувалися, а до нових ще було далеко, тоді в хід ішла магара, з котрої варили кашу і додавали до баланди. Вихід на роботу на старі свої місця і звична нам рабська праця з думкою заробити більший кусень хліба та якісь копійчані гроші за перевиконану роботу, щоб у табірному ларку придбати щось елементарно необхідне. Увечері під час повернення з роботи відчували якесь, ніби краще, ставлення конвойних до в’язнів – не було злих окликів, погроз із кількаповерховими матюками, а при нашій зустрічі з жіночою колоною навіть не реагували на голосні привітання Здавалося, стосунки між нами та владою не тільки унормувалися, але навіть поліпшилися. Так, нам того хотілося, бо термін покарання, окрім важкого пережиття в голоді, холоді, в постійних стресах наближався до кінця. У мене ішов уже 9-ий рік таборового життя, я вже мріяв про продовження навчання, і в таборі, знаходячи вільний час, проробляв матеріали 10-го класу. Тож мимоволі вірив у щирість начальства. Коли підійшли ми колоною під прохідну вахту і чекали, коли зроблять “шмон” та пропустять у зону, побачили зміни: над поперечною стіною, яка відгороджувала 3-й табірний пункт від 2-го, виставили сторожову вежу, на котрій, як і на всіх інших, стояло по два охоронці з кулеметами. Кожній колоні в’язнів, які підходили до вахти, зачитували один і той же наказ: “За порушення табірної режиму, грабунки і насильство, між зонами табірних пунктів встановлюється вогнева зона і, хто її порушить, охорона стрілятиме без попередження”. “Наказ” усіх образив – нічого подібного не було ні в чо-

ловічих, ні в жіночій зоні. А зайшовши в зону табору, побачили “наведений порядок”, усі пробиті нами отвори в розгороджувальних стінах закладені й побілені, дротяні передзонники полагожені й підсилені, а в таборі багато наглядачів та офіцерів, які робили заходи, щоби в’язні скоріше повечеряли, після чого – загнати їх в бараки й закрити на ключ. Мабуть, хотіли виграти час, щоби в’язні звикли до нових обставин. Але не так-то скоро виконати цей технологічний ланцюг – “обслуговування” в’язнів. По таборі почалася біганина молодих хлопців. Кудись, до когось забігали, щось залагоджували (до мене також як до бригадира приходив посланець і повідомив, що завтра ніхто не виходить на роботу). Попередили і жіночу зону. Усі прийняли рішення: шляхом забастовки домогтися виконання своїх вимог!

“Битовики” знову ж, відчувши свіже повітря свобод та підтримку політв’язнів, не витримали. Коли наглядачі почали робити перевірку й готувалися закривати бараки, з 3-ої табірної зони пролунав потужний свист, знову почали бити ліхтарі на стовпах, а на даху бараку, в котрому жили битовики, з’явилося багато “шпани”. Улюлюкання і свист змішалися з кулеметною чергою зі сторожової вежі по захисній зоні.

Наглядачі стрепенулися, перестали рахувати в’язнів і вибігли за межі відсіку наших бараків-землянок. Ми теж, не розуміючи, що сталося, бо домовленість була про невихід на роботу в завтрашній день, побігли вслід за наглядачами. Ті побігли на прохідну, а ми побачили, що із 3-го табірної пункту, там, де вчора був пробитий отвір, сьогодні свіжозароблений отвір знову пробивають, але на цей раз уже складніше виконували цю роботу, бо захисна зона обстрілювалася із кулемета. Політв’язні, побачивши, що лавину створену “битовиками”, вже не спинити, приєдналися і самі до неї. Як бували стратеги партизанських боїв, розпорядилися зібрати із своєї зони саманні блоки, яких вдосталь валялося на території 3-го

табірного пункту (бо постійно йшла якась добудова), негайно виклали захисну стінку, і під прикриттям її посувалися по-пластунськи до відгороджуючого муру. Досягнувши його, легко розібрали свіжозакладений отвір. Кулемет невгавав, але кулі встрявали в саманні блоки захисної стінки, не завдаючи шкоди в'язням. Таку ж стінку виклали в “запретній” зоні з протилежного боку відгороджувальної стіни, від 2-го табірному пункту. Поряд зі стінкою для більш надійного захисту викопали стрілецьку траншею, по котрій по-пластунськи проникали із одного табірному пункту в інший. А треба визнати, що за межі “запретки” (забороненої зони), хоч вона і проглядалася кулеметниками, ніхто у в'язнів не стріляв. Усе робилося швидко. Коли почали переходити в'язні із одного табірному пункту в другий, наглядачі, які перевіряли людей в більш віддалених від прохідної бараках, не встигли добігти до неї, і “шпана” (відчайдушні ж були) схопила одного із них (деякі очевидці тих подій згадують, що то був лейтенант Медвежонок), посадила його собі на плечі й під улюлюкання в'язнів (серед котрих був і я) сміливо рушила в “запретну” зону, щоб дістатися із 2-го в 3-й табірний пункт. Наглядач кричав до кулеметників “не стреляйте, я свій, я такой-то” і назвав своє прізвище. Та кулеметники не стріляли. Перейшовши на другий бік, наглядача відпустили, і він, напевно, відчував себе вдруге народженим. Не вірилося, що таке діється, що відкрито пішли проти влади, було тривожно й страшно. Але знаючи про безпощадний нічний розстріл в господарському дворі, боялися, що таке може статися і зараз. Чи доживемо до ранку?

В господарський двір вже не перелазили через мур, а знайшли дерев'яну колоду, вдаряючи нею по воротах, зламали замок і хлинули всередину. Далі, щоб з'єднати жіночий табір із іншими в одне, треба було зламати розділювальний мур і зробити отвір, через котрий перелазили перший раз. Для цього застосували рейку дов-

жиною 5-7 м і дружньо, саман за саманом вибивали, до появи повного отвору. Тут знову треба було захиститися від кулеметного вогню таким же способом, як і при переході зони між 2-м і 3-ім табірними пунктами, але трохи легше, бо заборонена зона проходила близько якоїсь господарської споруди, за котрою, як захистом, організовували підготовку до створення пролому. Кулеметники не жаліли свинцю, але їхні кулі вгризалися в товсту саманну стіну, не завдаючи шкоди повстанцям. Знову провели безсонну ніч. Десь до половини ночі кулеметники обстрілювали сміливців, які перелазили через отвори, зроблені в мурах, а потім (напевно отримали наказ призупинити обстріл) залишилися на своїх місцях і були лишень спостерігачами “родинного дійства” в’язнів. Тоді хлопці спокійно розібрали ці отвори до величини вільного переходу, аби старші люди чи жінки могли відвідали одні одних. Під час цієї операції були легкопоранені молоді люди.

В наступні дні, коли вже вільно можна було бувати мужчинам в жіночій зоні й навпаки, молоді люди, які прагнули зустрітися, дочекалися своєї можливості, юнацькі мрії здійснилися. Не раз ми бачили здалека колони жінок, яких вели на роботу чи з роботи, змордованих непосильною для жінок працею. Вони працювали на малокваліфікованих роботах – земляних, на копанні траншей під комунікації, на греблі, на цегляному заводі тощо, але при зустрічі з чоловічими колонами завжди життєрадісні. Багато молодих людей листувалися за допомогою підпільної пошти, працюючи на одному об’єкті, але в різні зміни. На робочому місці, під якимсь предметом залишав хтось із них записку, спочатку виробничого характеру, потім зав’язувалося і любовне листування. Юнаки й дівчата малювали в уяві своє нездійснене майбутнє і клялися у вірності. І як згодом виявилося багато із цих мрійників створили для себе щасливі сім’ї. А ще, хто не мав такої змоги, то через когось,

хто вже спілкувався з дівчатами, розшукував своїх землячок, з якими листовно згадували якісь спільно відомі їм епізоди життя, чи спільних знайомих, а досягнувши між собою довіру, признавалися в любові. Так було легше переносити усі труднощі, людина жила мрією. Правда, нам не дозволялося листуватися. Для чого “законно” ми мали право написати два листи в році. Адміністрація відбирала їх під час “шмону”, садовила в карцер на голодний пайок, але припинити “любов” не могла.

Надто різним був уже в’язничий люд – і в моральному та політичному сенсі. Навіть під час перших переговорів, чи, вірніше, першого звернення до нас полковника Чечева, негативні емоції переливалися через верх чаші терпіння. Через те, щоб вести переговори з адміністрацією табору й у випадку потреби тримати народ у послуху, вирішили створити комісію із в’язнів, котрим колектив довіряв і готовий був їх слухатися. Того ж дня, 19.05.54 р. в приміщенні їдальні 2-го табірнього пункту (найбільше приміщення в таборі) зібрали народ і прямим голосуванням обрали комісію із 12-ти осіб, думали, що то на день на два, а виявилось на цілих 40 днів. Туди увійшли в’язні різних національностей. Найперше висунули людину військову, рішучу з твердим характером, яка знала дисципліну й у випадку непослуху могла б опанувати масами людей. Ним став полковник Капітон Кузнецов, який ще вчора перебував у табірній тюрмі.

Віктор Рябов “пахан”, який уже показав себе перед в’язнями, спровокував своєю “шпанною” штурм жіночої зони, став начальником режиму.

Глеб Слученков, колишній власовець, став відповідальним за таборову безпеку.

Герш Келлер, на прізвисько “Міша”, за національністю жид, був в УПА, його призначили начальником военізованого відділу табору. Він організував для оборони виготовлення металевих палиць, пік, товчене скло тощо.

Юрій Кнопмус, німець, очолив відділ пропаганди, що готував звернення до в'язнів і до начальства, робили плакати, стінну газету, випускали радіопередачі.

Супрун, вчителька із Прикарпаття, зайнялася пропагандою. До складу комісії обрали також Бершадську Любу, Шиманську Марію із Петербурга, Скірука Віталія, Кострицького Анатолія (очолив радіозв'язок), Олексія Макеїва, хоч той висловлювався проти повстання, Іващенко.

У таборі було багато людей з вищою освітою, ерудованих, авторитетних, з життєвим досвідом, які з честю могли б очолити це повстання, але в умовах таборового життя вони думали, що не зуміють протиставити себе такому “колосу”, як НКВД, це марна справа. Тож вибрали тих, які зуміли тримати увесь табір у покорі. Зберігати порядок і вести переговори з адміністрацією табору. З цього дня всю молодь політв'язнів задіяли до самооборони. Сподівалися, якщо в зону вступить охорона табору, то самооборона металевими прутами (виламаними із віконних ґрат), товченим склом та піском, зуміє припинити наступ чекістів. Звичайно, це було наївним уявленням, але рішення комітету мусили виконувати, бо іншого виходу не знаходили. Я також, беручи участь у самообороні, ніс варту на одному із відтинків між четвертою та п'ятою землянками, маючи в руках металеву палицю, загострену з одного боку. Її отримав я від попереднього вартового, і, наприкінці чергування, передавав наступному. Міркував, що коли б наш ворог тримав таку саму зброю, то можна було б надіятися на перемогу, а то...

Наприкінці дня 19.05.1954 р. по радіорепродуктору із управління “Степлагу” повідомили, що з Москви прибула комісія і хоче переговорити з в'язнями. В переговори вперше вступила новостворена табірна комісія. В зону табору увійшла група вищих офіцерів в оточені служб “Степлагу”, наглядачів та охорони без зброї. На

майдані, перед найбільшою кам'яною спорудою в 2-му табірному пункті – їдальнею, скликали в'язнів, представили нам генерала НКДБ СРСР Бочкова і заступника генерального прокурора СРСР Вавілова, котрі у своїх виступах перед в'язнями підтвердили обіцяні начальством “Степлагу” зміни. Але комісія, окрім попередніх вимог, висунула нові, а саме: для зустрічі з мешканцями жіночої зони в розгороджувальній стіні зробити хвіртку, переглянути особові справи, скоротити робочий день до 8 год. і згідно з заліками – скорочення терміну покарання, а кого і випустити на волю. З тими вимогами начальство також погоджувалося, але обіцяло вияснити ці питання в Москві. Тоді з натовпу почулися оклики: “Нехай приїдуть представники Політбюро ЦК КПРС, ми хочемо з ними говорити!”. Як не старався представник прокуратури СРСР Вавілов доказувати нам, що вони “зайняті, не можуть приїхати”, що “нам поручено цей конфлікт вирішити, що ще не пізно, приступайте до роботи, а ми задовільнимо ваші вимоги”, не знайшли спільної мови.

“То чого ж ми хочемо?” – сверлила в голові думка. Тепер, поки ми нарікаємо на Степлаг та Караганду, з нами ще рахуються, нам обіцяють і, може, дещо дадуть, але коли ми доберемося зі своїми вимогами до Москви, станемо її звинувачувати у всіх людських гріхах, нас можуть тут, у голодному степу залишити й на вічно. То що ж робити?

Після того, як відійшло начальство, в'язні ще zostались, щоб обговорити своє справжнє становище. Були різні пропозиції, але одна, на наш погляд, була найбільш реальною. До столу підійшов сивочолий в'язень-росіянин і висловив таку думку: “Ребята, своїм протестом ми уже многого достигли, может нам би пора на етом остановіться, ведь у них сіла, а ми играем с огнём”. Почувши такі слова, побутовики та молоді хлопці-політв'язні заулююкали виступаючого і обізвали його зрадником.

Десятилітники, чоловіки старшого віку, у котрих термін покарання добігав до кінця, знищені непосильною фізичною працею та постійним недоїданням, старалися не вміщуватися у ці справи, зате “блатні” відкрито і виключно раділи створеній ними ситуації. Тюрма для них “рідний дім” і одна судимість більше чи менше не відіграла жодної ролі, не вперше повертаються із волі в тюрму.

Серед політв’язнів в той час у таборі перебував довголітній політв’язень Михайло Сорока, і хоча він особисто не брав участі в комісії, був дорадником в усіх політичних подіях.

Як звичайно, серед більшого скупчення народу з’являються ентузіасти нового, псевдопатріоти, які ні за що не відповідають, але хочуть “засвітитися”. Так і тут. Деякі із них, почувши свободу та всюдозволеність, почали вивішувати антирадянські листівки, відозви. В них згадували сексотів, комуністів, були навіть антисемітські гасла. Такі провокативні матеріали були на руку адміністрації табору, вона тільки чекала, щоб почався якийсь заколот. “Антирадянщина не на нашу руку, нас можуть негайно знищити”, – говорив М. Сорока. Як тільки головою комісії вибрали К. Кузнецова, М. Сорока порадив йому тих людей, яких оприлюднили в листівках, ізолювати в одній із кімнат КВЧ (культурно-виховна частина), приставивши до них охорону, щоби часами хтось із озлоблених на них не вчинив їм якогось лиха. В пізніші дні повстання їм дозволили піти за зону.

Життя в таборі ішло звичним порядком, всі життєво-необхідні табірні установи працювали, ніхто не обмежував нас у нормі харчового продукту, тим більше, що продуктові склади були в господарському дворі, котрий перебував у наших руках. Міська торгівля продовжувала торгувати в ларках ВРП тими товарами, які були завезені в табір ще до початку повстання, а за виручкою щоденно приходила інкасаторка в супроводі двох дівчат-політв’язнів. Ба, навіть посилки наших рід-

них віддавали нам на руки. В такий важкий для нас час, деє на початку червня, я також отримав від батьків пакунок, котрий став мені у великій пригоді, бо чим довше тривало наше повстання, тим менший ставав пайок, оскільки харчові запаси вичерпувалися. На даху їдальні вивісили величезний плакат, на якому написали: “Вимагаємо приїзду урядової комісії із Москви”; там же вивісили білий прапор з червоним хрестом і чорною облямівкою – як знак, що там є люди, які страждають і просять допомоги.

В скрутний час, коли бракувало інформації, як іззовні табору так і в ньому самому, де проживало біля 6500 в’язнів, знайшлися спеціалісти радіосправи, котрі взялися цю прогалину заповнити. Із підручних матеріалів (телефонних трубок, фізіотерапевтичної установки, кінопересувного апарату та ще деяких інших матеріалів) змонтували радіовузол, через який пробували нас про все інформувати, але ми були під постійним наглядом, тож адміністрація, зорієнтувавшись, тут же відключила нам електрострум. Та “умільці” не здавалися, їм спало на думку перетворити електромотор на електрогенератор. Тут знову начальство зробило свою справу – відключили воду. Табір потонув у темряві і залишився без води. Але через пару днів воду подали. Мабуть санітарна станція роз’яснила адміністрації табору, що відсутність води може призвести до епідеміологічних хвороб, які в результаті якихось спілкувань з вільнозатриманими людьми можуть перекинутися на місто.

В’язні, котрих ізолювали і тримали в КВЧ, були секторами, яких розкрили на початку повстання і утримували окремо від народу, охороняючи їх від можливої помсти тих, кому вони нашкодили. Ще М. Талалаєвський, Левін, Бухбіндер, Пескін, Гонтар, Макеєв (останній в угоду адміністрації “Степлагу” в своєму зверненні до в’язнів говорив: “Досить вже терпіти збунтованій групі, коді зрадників, виходьте за межі зони!”). Тоді ж за зону

пішов і І. Соболев, який за відданість і службу КПРС пізніше очолив колектив проектного інституту “Джезказгангіпроцветмет” (в цьому інституті працював і я після того, як мене звільнили з табору й заслали на вічне поселення). За весь час “Сабантуя” за межі табору перейшло близько 30-ти в’язнів.

Напевно, не одному хотілося врятуватися від можливого покарання. Отож, таємно обдумували, як це зробити, але совість їм не дозволяла так поступити. Як покинути своїх товаришів, а якщо пропадати, то усім разом. Так легше. Операція, котру задумала адміністрація “Степлагу”, мала метою заманити “добропорядочних” в’язнів, щоб вони через утворені ними проломи вийшли за межі табору, а ті, хто залишиться, це – непримиренні вороги радянської влади. Їх легко буде ліквідувати. Але ці задуми не здійснилися, у в’язнів своє сприйняття світу.

Чому продовжувався цей спротив та чому адміністрація “Степлагу” не вирішувала проблеми? Чому представники Політбюро ЦК КПРС, котрих вимагали в’язні, не приїхали, адже ж час тягнувся і ми не працювали, і не тільки ми, вільнонаймані спеціалісти, технологічно зв’язані з нами, також не працювали. А це також близько 1000 осіб.

Ми не спішили на роботу, ми відпочивали, ми нею були ситі по саме горло. Нам потрібна була гарантія, що всі ці домовленості з чекістами будуть виконані. Вірили, що запорукою може бути тільки представник Президії ЦК КПРС. Ми відчували, що розплата за наші “дійства” може наступити, але яка, не здогадувалися.

У другій половині червня раніше зроблені проломи в зовнішній стіні табірної стіни чекісти розширили до 4.0 м. Для чого б це? Ще недавно заробляли будь-які отвори в мурі, а тепер розширюють ті, які були раніше зроблені! Здавалося нам, що чекісти хочуть створити кращі умови для втікачів із табору, і комісія розпорядилася, щоб напроти тих отворів, від табору, вимувувати такі ж

ділянки муру, щоб внутрішня, табірна охорона могла бути захищена від першого наступу чекістів на табір.

І яка ж все ж таки була у нас наївність! По один бік муру стояли в'язні з металевими прутами (піками) та сипучим матеріалом (пісок, товчене скло тощо), а по другий – чекісти з автоматами та кулеметами. Отаке співвідношення сил...

Життя в таборі продовжувалося, отримували їжу регулярно – три рази на день. В таборі усі служби забезпечення працювали, бо комісія налагодила роботу добре і надуживань, чи якихось порушень не було. Навіть “побутовики” мусили підпорядкуватися дисципліні. Періодично, приблизно раз на тиждень, змішаний хор, організований колишньою артисткою Київського оперного театру п. Лесею (Олександра Конько), в 2-му табірному пункті давав концерт, у якому п. Леся була солісткою.

Так все ж таки, чим може закінчитися наш “Сабантуй”? Багато в'язнів задумувалися над питанням: натішилися свободою, обіцянками начальства, відпочили від роботи, а що далі?

З Москви бажаних представників не було, а в'язні й далі не виходили на роботу. Час затягнувся, в таборі майже щоденно відбувалися збори, а з управління “Степлагу”, через репродуктор, зверталось до в'язнів, щоби вони покинули табір, припинили опір і приступили до роботи. На ці звертання адміністрації в'язні відповіли тим же – із даху барака Слава Яремівська та Оксана Войтович через рупор роз'яснювали охоронним військам причину протесту в'язнів, просили не слухати начальство і не стріляти у в'язнів, бо, мовляв, вони ваші брати, сестри, батьки й матері, які можливо, караються так само, як і ми десь в інших таборах. Щораз частіше чекістська охорона табору раптово відкривала в господарському дворі ворота й перевіряла готовність до оборони захисників табору. Тоді група захисників зчиняла алярм, різноголосим свистом викликала допомогу для захисту, але воро-

та закривались, і знову зловісна тиша панувала на цьому відрізку табору. Основна розвідка оборонців табору перебувала на даху бараків, звідки проглядався степ, територія управління “Степлагу” і підходи до табору; але когось підозрілого не відсліджували.

О. Солженіцин в своїй книжці “40 дней Кенгіра” роздумує словами покірних табірників-комуністичних ортодоксів: “Надо сказать, что все эти годы во всех каторжных лагерях ортодоксы, даже не сговариваясь, единодушно осуждали резню стукачей и всякую борьбу арестантов за свои права. Немало из них были связаны службой у “Кума”, они признавали любимые формы подавления и уничижения, но сверху – как проявление диктата пролетариата. Такие же действия, розрознение но снизу – были для них бандитизмом, да к тому же еще в бандеровской форме. Среди благонамеренных ортодоксов никогда не бывало ни одного допускавшего право Украины на отделение потому, что это был бы уже буржуазный национализм”. Далі О. Солженіцин говорить словами цього ж О. Макеєва та Бершадської: “Не треба було починати це повстання, бо в будь-якому випадку нам буде кінець, від начальства, в кращому випадку новий термін, а від бандерівців – ніж в спину. Вони хочуть усіх застрашити залізяками і це художня самодіяльність бандерівців”. І тут він знайшов причину очорнити бандерівців.

Переговори з членами комісії, в присутності усього народу в таборі, проходили часто, з’являлися приїжджі представники силових структур, та начальства управління “Степлагу”, чи представники тих організацій, на котрих ми працювали: керуючий трестом “Казмідьбуд” Казаревський, начальник будівельного управління А.Колісниченко та інші. Їх ми знайомили з нашими вимогами і, насамперед, вимагали приїзду з Москви представника Президії ЦК КПСР. Усі “гості” намагалися викликати у нас патріотизм радянської людини, припинити протест і приступити до роботи.

22 червня із радіорепродукторів управління “Степлагу” почули ми, що вимоги в’язнів задовільнені й до нас у Кенгір їде член Президії ЦК КПРС. В’язні повірили в свою правоту, свої сили. Думали, що отой член Президії про все поінформований і згідний з нашими вимогами. А прибув для того, щоб особисто підтвердити згоду. Як виявилось, то була справжня брехня. В наступні дні, недалеко від табору, з’явилося декілька тракторів, які щось там робили, тягали якісь важкі предмети вдень і вночі. Крім цього, по залізно-дорожній вітці до табору, паровоз тягав якісь платформи і постійно гримів буферами, створюючи незрозумілий нам шум. Як потім з’ясувалося, це робилося для того, аби в’язні не знали: на Кенгірський вокзал з Куйбишева прибув каральний полк із 4-ма танками Т-34, котрі треба було таємно підтягнути під табір, заховавши їх за будинок управління “Степлагу”. А фальшива какофонія звуків, викликана роботою тракторів та гриманням буферів платформ, присипляла увагу в’язнів-охоронців.

Стратегію раптового нападу на табір розроблено було ще задовго до початку розправи, а будь-яке переміщення карального полку спецпризначення із місця постійного базування могла дозволити тільки Москва. Тож керувати операцією придушення політичних в’язнів прибув заступник Міністра МВД СРСВ генерал-майор Єгоров.

Вони були підготовлені до здійснення кривавої розправи ще в час вишколу, але крім “штатної” підготовки, треба було їм дати коротку характеристику про тих, кого вони мають присмирити, тож начальники режиму-чекісти, щоденно виступали перед тими усмирювачами, характеризуючи нас із найгіршого боку, – як зрадників народу, котрі в жодному випадку не підлягають перевихованню. Для сміливості, перед самим початком бойових дій, 26.06.1954 р. біля 3-ої год. ранку, коли ще увесь табір спав, лишень на чатах були в’язні-охоронці, полк отримав “фронтону” порцію горілки, останній ін-

структаж і сигнал до бою. Операцію з придушення повстання спланували так, щоб сплячих в'язнів захопити зненацька й одночасно в усіх трьох табірних пунктах.

А треба зазначити, що саме в час Кенгирського повстання, 31.05.1954 року, в Москві величаво святкували 300-річчя возз'єднання України і Росії. На Красній площі проходив парад. Тоді ж УРСР і РСФСР були нагороджені орденами Леніна, а 6-го червня в Москві був відкритий пам'ятник Долгорукому. Історичні події, які характеризували “добрі” братерські відносини двох народів, широко рекламувалися серед народу України. Про Кенгирські події ніхто нічого не знав, хоч брало в них участь більше, як 70 відсотків українців. За пару днів до початку жорстокої акції група вищих офіцерських чинів, на очах в'язнів-охоронців, обійшла із-зовні табір (мабуть, для того щоб уточнити “поле бою”, підправити стратегічний план та посилити охорону табору ще одним рядом внутрішніх військ), не звертаючи уваги на те, що десятки очей слідкують за ними.

Після пострілу ракети в напрямку табору почалася “содома і гомора”. На сплячий табір безборонних в'язнів посунула “армада” озброєних сучасною зброєю солдатів внутрішніх військ. Згідно розробленої стратегії фронтових дій Другої світової війни, найперше снайпери із сторожових веж та вікон управління “Степлагу” убили в'язнів-сторожових, які мали свої пости біля кожного із проломів у стіні, що оточували табір, а також розстріляли вартових на дахах бараків, після чого в кожен із табірних пунктів пішли танки “Т-34”, за котрими, з автоматами наготові, в касках, як на фронті, розділений на три частини, ішов полк спецназівців. Не було вже кому зчиняти алярм, сигналізувати своїм побратимам, бо стійкові упали першими. Від несподіваного гулу моторів танків та їх стрілянини у вікна, мешканці бараків прокинулися і в панічному страхі не знали що робити: хто на колінах просив Господа Бога про порятунок, інші, наспіх одягнув-

шись, почали вибігати надвір, але як тільки переступали поріг бараку, тут же падали, скошені автоматною чергою чекіста. Про захист, до якого готувалися в'язні, не було й мови. То як діяти? Щоб не допустити чекістів у барак, почали забарикадовувати вхідні двері нарами, столами тощо, а вікна – матрацами, напханими тирсою. Рятувалися, як могли. Для танка це не було перешкодою, бо дулом гармати розбивав двері, очищав вікна, а чекісти вкидали в барак димовий заряд, та ще, встромивши дуло гармати у вікно, вистрілювали. Переразливий гул у приміщенні, від якого перепонки у вухах лопалися, та їдкий дим, від якого не було порятунку, доводив в'язнів до розпачу. Намагалися закривати ніс і рот мокрим рушником чи якоюсь тканиною, але дим стелився по долівці, тому довго в такому стані не можна було перебувати, тож мушили виходити надвір. Розбирали барикади, очищали вікна і одночасно із вікон і дверей стали вискакувати надвір. Спецназівці, щоб залякати в'язнів, спочатку убивали усіх підряд, не зважаючи, хто вони – мужчина чи жінка, а вже потім, захлеснувшись кров'ю невинних, стали менше вбивати. Довкруги бараків уже багато лежало убитих, або тих, що вмирали в передсмертних конвульсіях. На них ніхто не звертав уваги. Навколо кров, убиті, вмираючі. А чекісти спішили, бігали від одного бараку до іншого, кричали, матюкалися, виганяли усіх надвір, щоб в'язні подивилися на чекістські “жнива”. Команди танкістів, розгулюючи по всьому таборі, розбивали бараки, ламали двері, вікна, допомагали виганяти в'язнів надвір. У жіночій зоні (1-ий табірний пункт) дівчата, доведені до відчаю, подумали, що серед тих чекістів, у танках, знайдуться люди з такими ж чеснотами, як і самі, тому, як тільки їх “викурили” димовими зарядами із бараку, взялися за руки і плачучи стали поперек дороги, котрою мчав танк. Боже милостивий, зжалься над нами! Надіялися, що хоч у одного із цієї команди дома є родина, є мати, сестра чи наречена, і не посміє їхати на безборонних людей. Але, на жаль, як виявилось, в убивць

людяність та інші чесноти відсутні. Командир танка мав час і можливість зупинити металеву потвору чи хоча би змінити напрям її руху. Він бачив тих чотирьох дівчат, які, тримаючись за руки, плакали і до чогось закликали. Ні, танкісти були засліплені в ненависті до політв'язнів, тому п'яними виконували наказ капітана Беляєва. На повній швидкості металева потвора пом'яла юні тіла, намотавши на гусениці шматки тіла, і, не зупиняючись, почала ганятися за іншими дівчатами: одних убила, а інших залізною масою, приперши боком до бараку, задавила. Звідки взялися такі виродки? Хто вони за національністю? Невже ж то нащадки колишніх ординців? Але Господь Бог змилосердився і тут же покарав зухвалих чекістів. Ця команда разом з танком розгулюючи по жіночій зоні, наїхала на дворовий туалет і застряла в його ямі.

Для коригування бойових дій у всьому таборі був залучений літак У-2, який кружляв над побоїщем, наганяючи додатковий жах. В книжці “Спіна Землі” автор Ю. Грунін згадує один із епізодів пережитого ним: “А етот дальній барак, забаррікадіровавшийся ізнутри, оказался отрезаним от общего разгрома. Я понімаю, что упорство бессмысленно. Но что делать?і Стало совсем светло. Солдаты виломали оконную раму і крічали, чтобы ми пригали к ним із окна. Но ми все словно оцепенели. Тогда к нам в окно забросілі димовую шашку, секція наполнилась едкім димом. Пришлось лечь на пол. Аня подала мне мокрое полотенце, і сама обвязала себе рот і нос – через влажную ткань легче дышать. Одін із мужчин в рукавіцах выбросілі шашку наружу, но к нам сразу же забросілі новую”.

Фізичного опору проти чекістів, наскільки мені відомо, ніхто не робив, – навіть відчайдушна “шпана” з побутовиків у цей час була смирна і послухно виконувала волю чекістів. Тільки в 3-му табірному пункті, де проживали 25-ти літники, один із них пробував боротись – вибіг із бараку із металевою палицею, кинувся до чекі-

та, але інший чекіст автоматною чергою поклав його на землю. Це був божевільний крок людини, яка у відчай присвятила своє життя повстанню.

Під час повстанських подій, ще до отримання мною від батьків посилки, я вже почував себе погано, – в'ялість, апетит пропав та байдужість до навколишнього світу обмежили мої дії. Думав, що то тимчасово, що якийсь химерний настрій огорнув мене, що мине декілька днів, я підкріплюсь продуктами з батьківської посилки і все налагодиться. Намагався жити по-старому – виконував свої обов'язки як бригадир і дотримувався громадських таборових порядків – ходив на зібрання, на концерти, бригада виконувала деякі доручення таборової комісії (будівельні роботи по спорудженню додаткової захисної стіни), ніс службу вартового на відведеній мені ділянці) між 4-им і 5-им бараком-землянкою. До лікаря не ходив, бо навіщо мені лікар, коли я і так на роботу не йду. Інша річ, коли б іти на роботу, тоді пригодились би пару днів, щоб відпочити. Все одно ліків нема жодних, а без них чим лікар допоможе? Наш лікар людина хороша, виходець із Кавказу (Бабаєм ми його звали), але слабка, на звільнення від роботи мав ліміт, за котрий не мав права переступити. Мав право звільняти (давати лікарняний) не більше, як 3-4-м особам, і то, якщо в них була висока температура. Але з кожним днем мені ставало гірше й гірше. В останній тиждень перед придушенням повстання я не міг встати із нар. Їсти перестав, лишень пив чай у великій кількості.

Акція придушення повстання застала мене на нарах. Від кулеметної та гарматної стрілянини, а також реву літака, який кружляв над табором на невеликій висоті, прокинулася уся бригада. Крізь віконце землянки побачили, що до нашого бараку з групою чекістів біжить начальник режиму табору капітан Беляєв, один із найбільш жорстоких оперативників, а танк своєю масою руйнує між бараками саманну стіну (розкривав видимість). В той саме час, без усякої команди, кілька чоловік із нашої

бригади вийшли з нашої секції бараку і по сходах вгору попрямували на вихід. Першим по сходах ішов Степан Мельник (родом із Волині), і як тільки його голова показала над землею, прогрімліла автоматна черга, і Степан упав мертвим. Хлопці, які йшли за ним слідом, прибігли в секцію і сповістили мене про трагічну смерть ні в чому не винної дуже порядної людини.

Десь у мене в цих екстремальних умовах і сили взялися – я зірвався з нар, кинувся до дверей, став на порозі й наказав, щоб усі розійшлися по місцях і сіли на нари. Я інтуїтивно відчув, що саме так треба діяти. Хто убив Степана невідомо? – чи це зробив сам Беляєв, чи супроводжуючі його спецназівці, невідомо, досить того, що дулом гармати танка виламали вікно і Беляєв закомандував: “Всім вийті ... таку-то вашу матір”. Піднялись на верх усією бригадою, нас оточила група спецназівців, командували: “руки на голову і марш”. Останній раз пройшли ми біля нашого побратима Степана, який лежав у крові на землі, а далі через прохідну, біля багатьох різного рангу офіцерів, у степ, де вже раніше були доставлені тисячі в’язнів перших бараків. І хоча в зоні чоловіки були в єдиній родині – разом, в степу нас усіх розділили, не гуртом, а в одну лінію, яка простягнулася далеко в степ. Розпорядилися: спочатку – лицем до землі, а згодом дозволили сісти. З двох боків, на віддалі яких 20 м стояли охоронці з собаками, а далі простягнулася друга лінія охорони з кулеметними гніздами. Там під пильним оком потужної охорони та палючого сонця, сиділи ми цілий день, опершись плечима один до одного. Встати не мали права, бо згідно попередження охорони, це вважалось би спробою до втечі. Туалету не було, а були відведені відхожі місця в степу, де на очах усіх з дозволу охорони можна було виконати свої фізіологічні потреби. Ніхто із в’язнів не взяв зі собою зайвого одягу, крім літньої форми. Першого ж дня бригадири мусили скласти списки людей бригади, які на даний час перебували в

степу. Кожну людину треба було описати згідно заведених на них формулярів, а, отримавши такі дані, адміністрація могла визначити тих, які загинули під час придушення повстання, та людей, які були в таборовій комісії з дотримання порядку чи активно поводитися проти табірної влади. Прізвища їх були відомі чекістам від перебіжчиків. Тепер, знаючи у якій бригаді та чи інша людина знаходиться, легко її арештувати, що й робилося вже наступного дня. Поки в'язні були в степу, в таборі велися (мабуть силами військових будівельних частин) будівельно-відновлювальні роботи та знищення свідків трагедії. В степ, у готові ями вивозили мертві тіла наших побратимів та подруг, а в таборі за той час ремонтували зруйновані бараки та закладали проломи в мурах охоронної зони. Потужними насосами пожежних машин змивали невинно пролиту кров наших друзів. Ось, як цитує в своєму творі "Спіна Землі" Ю. Грунін спогади колишнього охоронника цього табору Д. Яковенка, опубліковані в журналі "Звезда Востока" № 4 за 1989 р. "... протів по существу безоружних людей бросілі около дівізії лічного состава с четырьма боевими танками. А что-би заключонние не услышали рьова танковых моторов, прі подходе к лагерю, за час до операції і во время ейо, на железнодорожной ветке, ведущей в лагерь, курсировали несколько паравозов с товарними вагонами, лязгали буферамі, подавали гудкі, создавали какафонію звуков на всю округу. Танкі пріменілі боевие снаряди. Велі огонь по траншеям, баррікадам, утюжілі бараки, давілі гусеніцями сопротивляющіхся. Солдати прі прориве велі пріцельний огонь по бунтовщікам. Таков бил пріказ командования, санкціонованный прокурором" (...)

"Штурм начался внезапно для заключонных, на рассвете, продолжался около четырёх часов. С восходом солнца всё было закончено. Лагерь бил разгромлен. Догарали бараки, баррікады і траншеї разрушени гусеніцями. Вокруг валялись десятки і десятки убітих, роздав-

лених, обожжонних заключонних, чотиреста человек по-лучілі тяжолие раненія”...

Крізь велику призму часу, кожний, навіть учасник тих подій, по-своєму запам’ятав епізоди тодішньої розправи, але усі висвітлюють варварське ставлення “властїмущих” до безборонних в’язнів з трагічними його наслідками. Того дня, десь після обїду, над степом насунули хмари і пішов зливний дощ, який промочив нашу одежу наскрізь, до нитки, але сонце, яке виглянуло вслід за дощем, скоро висушило нас. Наступного дня адміністрація табору змилосердилася і принесла нам по куску хліба з окропом, а згодом і по коцу на брата, бо там клімат різкоконтинентальний і ночі дуже холодні. В перший же день перебування в степу вимагали у бригадирів списки бригад, на основі котрих, згідно даних, які дали перебіжчики, стали вихоплювати деяких молодих людей і відводити їх до столипінського вагону, який стояв у залізничному тупику, поряд ешелону, підготовленого для масової відправки в’язнів у інші табори. Одночасно в степу навпроти нашого табору розставили столи, за котрими урядували судді-чекісти, і по черзі, як і сидїли в степу одним рядом, стали викликати в’язнів до себе. Комісія створювала на в’язня формуляр, за цей час чекіст візуально оцінював дану людину на предмет винуватості, чи яку міг вести роль в цьому повстанні, після чого скеровував одних у колону по лівій стороні, а інших по правій стороні, тобто, кого на етап, інших же назад у табір. Набравши певну кількість людей, конвой відводив їх, куди потрібно. Я із-за хвороби ледве вже стояв на ногах і боявся, що мене відправлять на етап, котрого я вже не міг би витримати, там лікаря не буває. Звичайно, якщо в дорозі помирає людина, на неї складають акт смерті і на якомусь переїзді, де зупиняється поїзд, сповіщають начальника станції, котрий розписується за отриманий вантаж. На цьому і закінчується існування людини – в’язня...

Тремтячи, підійшов я до столу, енкаведист заповнив на мене анкетні дані в'язня, зміряв мене своїм хижим поглядом, і вказав пальцем на колону по лівій стороні. Подумав я, що все, тут починається мій кінець. Що ж, така воля Божа, а моя доля. Але світ не без добрих людей. А, може, то Боже випробування, що тобі, бідолахо, ще рано іти з цього світу, ти ще будеш потрібний. На цей раз десь нагодився начальник нашого табірнього пункту майор Голубев, котрий знав мене і мою бригаду ще з часу, коли ми працювали в табірбуді, будували управління “Степлагу”. Побачив мене в колоні на етап, спитав, чому я там. Я промовчав, тоді він підійшов до чекіста, щось з ним поговорив, потім підійшов до мене взяв мене за рукав і відвів у колону по правій стороні. Отак Господь Бог випробував мене.

Зібравши потрібну кількість людей у колоні, нас відвели в табір. Ідучи через прохідну, побачили, що отвори в мурі зароблені, бараки поремонтовані, побілені, а на вікнах вже не було ґрат, подвір'я табору змите від крові, пожежними машинами та зливним дощем. Виглядало так, немовби тут не було побоїща, не убивали людей. Я вже не заходив у свій барак, а коц, який видали мені в степу, віддав побратимам із бригади, сам пішов у медсанчастину. Доктор Бабай вислухав мої скарги, вивернув повіку ока, подивився на язик і розпорядився негайно іти в лазарет. “У тебе желтуха, зайдьош сам”? Батькам не хотів про свою хворобу писати, вони і так згорьовані, в постійній тривозі за моє життя. Лікуватися не було чим, а лежав я з такими інфекційниками, як я, в окремії палаті, куди, крім обслуги, нікого не пропускали. Харчування було таке саме, як всім, лишень до баланди не сипали солі. Побратими із бригади не давали пропасти, часами зберуть цукор, що отримували та передадуть через вікно в палату. А ще з жіночого табору подругасимпатія, моя Ольга Борачок, передавала мені свій цукор. Одного разу, через вільнонайманих, зуміла придба-

ти одну коробку уколів глюкози. Це і все було моє лікування. Пробув я в лікарні рівно стільки, скільки продовжувалося повстання – 40 днів.

Що ж сталося з організаторами повстання? Безперечно, їх заарештували і столипінським вагоном відправили в Карагандинську тюрму. Там вирішувалася їхня доля.

Із статті Станіслава Кузьміна, надрукованої в журналі “Молода Гвардія” № 5-6 за 1993 р. бачимо, що Слученков, Келлер, Рябов, Кнопкус, Іващенко і Скірук за ст. 59-3 УК РСФСР (бандитизм) були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок був виконаний 18 вересня 1956 р. (Архів МВД Республіки Казахстан, Ф.7, д. № СО-25). Здавалось би, що все ясно, але ось, у газеті “Україна молода” за 26 червня 2004 р. у статті “Минуле і думи”, журналіст Ніна Романюк передає слова дружини Віталія Скірука, що справді, усі організатори цього повстання були засуджені до страти, але В.Скірука врятувала від розстрілу хрущовська відлига та безконечні прохання про помилування, які писав в усі інстанції його батько, інвалід Другої світової війни. Розстріл сина замінили тюремним ув’язненням. На Україну В.Скірук повернувся в 1966 р. Доля Кузнецова, за словами В.Скірука, залишається загадкою. На суді він поведив себе не найкращим чином, і невдовзі його вивезли із тюрми.

В одному із перших друкованих матеріалів про Кенгірське повстання, в книзі О.Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ” (том третій, частина п’ята, глава 12 “Сорок днів Кенгіра”) написано так: “Суд над верховодами бил осенью 1955 года, разумеется, закрытым і даже о ньомто ми толком нічево не знаєм... Говорят, что Кузнецов держался уверенно, доказивал, что он безусловно себя вьол і нельзя било придумать лучше. Пріговори нам неизвестни. Вероятно, Слученкова, Келлера і Кнопкуса расстрелялі. То есть расстрелялі би обязательно, но может бить 1955 год смягчїл?”

А ще О. Солженіцин, користуючись свіжими враженнями різних свідків і учасників кенгірського повстання у своєму творі “Сорок дней Кенгіра”, так характеризує розправу над безборонними повстанцями: “Убитых і раненых было, по рассказам, около шестисот, по материалам производственно-плановой части кенгирского отделения, как мои друзья познакомились с ними через несколько месяцев, – более семисот. Ранеными забили лагерную больницу и стали возить в городскую. Вольным объяснили, что войска стреляли только холостыми патронами, а убивали друг друга заключенные сами. Рыть могилы заманчиво было заставить оставшихся живых, но для большего неразглашения это сделали войска, человек триста закопали в углу зоны, остальных где-то в степи”.

Кенгірське повстання, яке принесло таку кількість людських жертв, стало найяскравішим виразником кризи усієї системи ГУЛАГу. Воно потрясло всю систему спецтаборів і змусило державні органи відмовитися від тиранії в таборах, перейти до поступок і змінити систему.

ДОВГООЧІКУВАНА ВОЛЯ!

Повернувшись із лікарні, я зголосився до начальника табірної Управління № 2 майора Голубєва і, за його дорученням знову очолив бригаду № 123, яка в той час працювала на будівництві житлових будинків на 20-му кварталі селища Кенгір і керував нею мій заступник Мирон Скопик.

Після варварського придушення повстання багато юнаків-галичан з бригади було “відсортовано” як “неблагонадежных”, і вивезено в невідомому напрямку. Як пізніше дізналися, – на Колиму, Воркуту та в Іркутську область. Тому бригаду доукомплектували іншими, уці-

лілими від вивозу в'язнями. За час мого перебування в лікарні в таборі встановили нові порядки, незвичні для в'язнів, мабуть, викликані діями протестів та повстанням. Табірне начальство, від наглядача до начальника Управління, почало ставитись до нас набагато ліпше. Із вікон зняли ґрати, ліквідували огидні “параші”, двері до бараку не закривали, і по зоні дозволено було ходити цілодобово. Цього всього ми, мабуть досягнули своєю кров'ю. Явне потепління. І не тільки в таборі. У міністерстві будівництва, зрозумівши, що часи міняються, що вже не можна буде рабською працею продовжувати розбудовувати імперію, почали міняти взаємовідносини між в'язнями і адміністрацією будівельних організацій. Для забезпечення будівництва інженерно-технічними кадрами вже у вересні 1954 р. в селищі Кенгір відкрили будівельний технікум з навчанням у вечірній час. Перебуваючи у спеціалізованому таборі, де вже з'явилися проблски свободи, я вирішив свою мрію здійснити (недарма же я проробляв програму 9-10-го класу). Не маючи іншої можливості вчитися, я вирішив вступити на навчання в цей технікум, щоб у випадку виходу на волю, мати хоч який-небудь документ, який би дав мені право на працю.

Найближчим моїм приятелем у таборі був інженер-будівельник, випускник Львівської політехніки побратим Мирослав Войнович, котрого недоля спіткала у Відні, а ми зустрілися з ним на “новобудовах” у Кенгірі. Він був моїм товаришем, моїм дорадником, моєю зіркою, на котру я орієнтувався, і до висоти якої я прагнув. То була людина всебічно освічена, інтелігентна та глибоко патріотична, з практичним складом розуму. У нас були спільні знайомі у Львові, нам відомі були події, які відбувалися на окупованій Батьківщині. То ж ми мали про що говорити, чим ділитися, про що згадувати та мріяти.

До арешту, будучи на волі, не пориваючи зв'язку з підпіллям, я вирішив не тратити дорогоцінного часу. Побу-

вавши у світі, я зрозумів, що мені потрібні знання. Гімназійне свідоцтво за 7-й клас не давало права вступати у вищі навчальні заклади, вимушений був податися до вечірньої середньої школи робітничої молоді і в 1946 р., отримав атестат зрілості. До вступу у Львівську політехніку я готувався, але раптовий арешт 23 серпня 1946 р. призупинив мої наміри. Тепер, коли війнуло потепління і з'явилася можливість учитися, нею вчасно скористався. Вже тоді, коли до кінця терміну покарання залишалося менше двох років і я переконався, що в'язнів, котрі закінчили свій термін покарання, відправляють додому, я повірив, що й зі мною так само вчинять. Попросив батьків прислати мені підручники з алгебри, геометрії, фізики та хімії за 9-10 класи, – на той час вже можна було вислати нам технічні та навчальні книжки.

У вільний від роботи час опрацьовував отримані підручники, хоч “горе-патріоти” глузували з мене, мовляв, вчися, вчися, будеш будувати “імперію зла”. Можливо, вони зневірилися у всьому, вважали, що знання тільки шкодять нам. На те не звертав уваги, бо вірив, що прийде час, і ще повернуся в Україну до батьків і там треба буде творити своє життя. Ще з дитинства пам'ятаю віршик, який вичитав у журналі “Дзвіночок”:

*Учися дитино, бо вчитися треба,
Учися, голубко, хай розум не спить.
Хай серце і воля, і дух росте в силу,
Для життя, для світу треба нам учити...*

Я не хотів бути безрідним “хохлом” (як нас називали), а людиною, з котрою будь-хто, будь-де змушений буде рахуватися.

На той час уже сотні в'язнів, і навіть цілі бригади отримали право виходити на роботу без конвою. Моїй бригаді з якоїсь причини таких привілеїв не дали, тому я особисто звернувся до начальника табірнього пункту майора Голубева з проханням дозволити мені виходи-

ти за межі табору у вечірній час, щоб відвідувати лекції у будівельному технікумі з вечірнім навчанням; той здивувався, що в'язень, відсидівши близько 9-ти років, здатний іще вчитися.

Але сказав мені написати заяву. Мабуть, у когось консультувався, і не хотів на себе брати таку “відповідальність”. Через день, стоячи на прохідній під час нашого повернення з роботи, сказав, щоб після вечері зайшов до нього в кабінет. На щастя майор не заперечив, документи не дав, а пояснив: “На прохідній ти є в загальному списку для безконвойників, отже, спокійно вчися”.

Уже після звільнення із табору і, будучи на спецпоселенні, я зустрівся з Голубевим, який вже був у відставці, дізнався, що його батько та усі предки були Голубами, а він, отримуючи партквиток, побачив своє прізвище зміненим, подумав, що то помилка, але в партбюро пояснили, що змінити прізвище не можуть, що ліпше поміняти паспорт... Відтоді Голуб став росіянином...

Отак на довгі роки я став студентом, спочатку цього технікуму, а згодом й інституту. Заняття в технікумі відбувалося у вечірній час. Учнів було дуже мало, бо облісвіта розраховувала на молодь із вільнонайманих, але їх виявилось мало, і вчитися у них не було охоти, а з політв'язнів був лишень я. Вже після звільнення із табору до мене долучився Микола Василенко і один лейтенант із гарнізону, який нас охороняв. Навчання відбувалося у 8-ми квартирному будинку, побудованому нами для офіцерського складу внутрішніх військ, що охороняли табір. Але на той час необхідність у них уже відпала.

Викладачами загальноосвітніх дисциплін були спеціалісти, залучені з середніх шкіл міста, а спеціальні дисципліни викладали нам інженери, котрих ми знали зі спільної роботи на будовах міста. Всі вони ставилися до своїх обов'язків з великою відповідальністю, тому що готували спеціалістів, з якими їм доведеться працювати. Мені було тяжко вчитися, бо для навчання залиша-

лася тільки ніч, або “вкрадені” вільні хвилини на роботі. Виручав багаж знань, який я отримав ще на волі і поповнений у таборі. То ж і ставлення до мене серед викладацького складу технікуму і товаришів було відповідним.

У таборі, ще в серпні 1954 року, була створена комісія з юридичних та партійних працівників (в основному це були ті ж “спеціалісти”, котрих ми бачили, – табірне начальство, очолюване якимсь приїжджим юристом із області). Відбувалися засідання, де переглядали особисті справи в’язнів. На комісію викликали когось із них, на яких заздалегідь була заготовлена характеристика, підписана начальником табірнього пункту та оперуповноваженим. Ставили цілий ряд запитань, на котрі відповідав в’язень. Комісія робила висновок, що з цією людиною робити. Вона мала право випустити на волю, скоротити термін покарання, залишити присуд незмінним, як також могла послати людину на вічне поселення. Отак, серед інших, вчинили й зі мною. Перед “світлу” комісію мене не викликали, а долю мою вирішили заочно. 26-го жовтня 1954 р. мене викликали у відділ КВЧ (культурно-виховна частина) до представника комісії – начальника режиму табірнього пункту і вручили мені документ, який свідчив, що термін присуду я відбув достроково, і мене направляють на постійне поселення в цьому ж населеному пункті, де розташовано і табір “Кенгір”. Чому мене спіткала така доля не знаю. Мої товариші недолі, які “проходили” по одній справі Дмитро Гащук та Мирон Ошийко, отримали “чисту відпускну”, поїхали додому, до батьків. Мабуть, я не створив враження про те, що табірне життя мене “виправило”.

Радість і одночасно страх огорнули мене. Не про таку волю я мріяв. З чим виходити на цю волю? Хто мене “там” чекає? Освіти і спеціальності нема. Грошей жодних не видали, пояснивши: “Ти же нікуди не едеш”. Одежі, крім робочої форми, виданої вже для зимового часу, не було. Щоб якось зарадити мені, хлопці – побратими

неволі, які зоставалися в таборі, нашвидкуруч “організували” обмін моєї одержі на таку саму, але новішу. Між собою “скинулися”, хто чим міг, грішми, щоб хоча в перші дні волі можна було прожити.

ЗАСЛАННЯ

Переспавши останній раз у таборі у звичних умовах, ранком, як “вільна” людина, перед відходом бригади на роботу, слізю попрощався з друзями, попросив у них пробачення за, може, заподіяні якісь прикрощі, бо працював я бригадиром, побажав їм скорої волі. Звісно, не такої, як у мене, а повернення додому, до рідні. Зібрав я скромні свої пожитки, посидів на нарах, і після закінчення розводу (виводу бригад на роботу) пішов на прохідну. Востаннє піддався я “шмону”. Начальник охорони табору оглянув документи, довідку про звільнення, звірив моє прізвище з прізвищем у списку, який він отримав з канцелярії, роз’яснив, куди мені потрібно, в першу чергу, податися в місті. Опісля відкрив двері прохідної, і переді мною відкрився широкий степ (не світ, – він був для мене закритим)... Погода того дня була сонячна, небо чисте, без вітру. Хоча й холоднуvато, але температура плюсова. В нормальних умовах така погода створювала хороший настрій, давала надію на успішний день. А я стою під табором у нерішучості, не знаю, що маю робити. Вперше пожалів, що вийшов з табору. Я боявся, що в “нормальних” умовах не зумію жити, бо як-не-як, протягом близько 9-ти років за мене думали, за мене все вирішували, мене годували, охороняли. Я знав, що в таборі для мене була відведена лишень частина “проїжджої” дороги і то, ідучи, мусив міцно взятися під руку з таким же, як і сам, і мовчки йти знаною дорогою до місця праці.

І от сьогодні, вже як “вільна” людина, іду тією ж дорогою не впорядкованою, степовою, втоптаню смугою. Ось

тут яма: коли випадав дощ, утворювалося непрохідне болото, яке було причиною непорозумінь конвою з нами. Якщо серед конвоїрів були вирозумілі люди, тоді ми, колона в'язнів, обходили болото. Але, коли серед конвоїрів траплялися людиноненависники, тоді змушували нас іти грязюкою. А пройшовши нею, півдня сушили черевики і ноги теплом свого тіла, бо іншого способу не було. А ось тут, така сама калюжа, але вона вже викликає інші емоції. Яюсь восени 1953 р. підійшла колона (150-200 в'язнів) до ДОЗу (деревообробного заводу) і перед вхідними воротами на його територію, (коли конвой перераховував нас в калюжі, що рідко коли висихала), якась жінка, п'яна, хизуючись перед в'язнями, витанцювала національний російський танець "Яблочко". Своім сольним виступом зарядила нас позитивними емоціями на цілий робочий день. Або цей триповерховий будинок. Його будувала наша бригада, і під час будівництва, через технічну несправність, упав баштовий кран, котрим управляв мій товариш Мирон Ошийко. Після цього довго тероризував нас оперуповноважений (кум), звинувачуючи в саботажі, поки технічна інспекція із вільнонайманих спеціалістів не оправдала нас, підтвердивши несправність крана. А могли ж і судити на пострах іншим.

Отак іду містом, і розмірковую: ось тут є твоя праця, тут велика частка твоїх здібностей, що все це залишиться по тобі... І, може, хтось із вдячністю згадає, що це місто, ці заводи і все, що бачимо, побудували не ентузіасти-комсомольці, а реальні люди, позбавлені людських прав, за черпак баланди та кусень мокрого, глевкого хліба.

Але що ж робити?

У мене в кишені половинка канцелярського листочка, на котрому написано, що такий-то відбув своє покарання і направляється на "ссылку" в Кенгір Карагандинської області.

Отож, виконуючи волю табірною начальства, йду в міліцію, щоб стати на облік. Пред'явив довідку (котру

вони забрали і більше мені не віддали), про звільнення мене і поселення в місті. Чемно мене прийняли, зареєстрували в “грубій книжці” і проінструктували, як поводитися в місті, що я можу робити, а що – забороняється. Головне – забороняється виходити чи виїздити за межі свого району. У такий спосіб і після табору я опинився в трохи більшому з різницею, бо в попередньому був забезпечений житлом, одягом, харчами та охороною. Тепер це все звалилося на мене, людину, котрій іде тридцятий рік життя, і яка неспроможна самостійно жити. Мене зобов’язали двічі в місяць приходити до них і відмічатися, а якщо виникне якась потреба виїхати за межі цього “простору”, то тільки з дозволу начальника комендатури (при міліції був створений відділ, який вирішував питання з такими, як я, поселенцями).

Отже, питання для мене не розв’язане, довідку про звільнення у мене забрали. Я зостався без будь-якого документа. Куди йти, кому запропонувати свої послуги і які? У Львівській політехніці я поступив на механічний факультет, думав стати механіком, однак доля, чи то недоля, розпорядитися так, що я став будівельником. Осінні дні дуже короткі, тож мусив поспішати за дня знайти якийсь куток, щоб переночувати. На питання: “Що мені робити?” міліціонер знизав плечима, подумав і сказав, що нещодавно в місті організувалася проектна організація “Джезказгангіпрцветмет”. Вона розташована поруч у новобудованому будинку пошти. Я ж нічого йому не казав про свою освіту. Звідки сержант міг знати або яким чуттям відчув, що цей “сіренький”, колишній в’язень буде працювати там, і там йому місце буде? Мабуть, в цьому Боже провидіння. А що я буду там робити? Подумав я, але згадавши, що, будучи бригадиром, я працював на будівельних майданчиках під керівництвом вільнонайманого виконроба Миколи Гаріста, вихідця з Білорусії. Чудового як працівника, а ще кращого як людина! Йому я допомагав оформляти до-

кументацію – різні виконавчі схеми, накопичення виконаних і опроцентованих будівельних робіт на основі кошторису, умів читати креслення. Тож насмілювався постукати в двері директора інституту, залишивши свої “пожитки” в коридорі.

У ПОШУКАХ ПРАЦІ

У кабінеті, гарно умебльованому, за довгим столом, накритим зеленим сукном, сидів директор, людина старшого віку, добродушного вигляду. Глянув на мене і попросив зачекати. В цей час у нього відбувалася нарада: розглядали технічну документацію.

Ще в житті не був я в такому кабінеті... І шана до людей, які тут працюють, і страшно з ними спілкуватись. Про що з ними я можу говорити? Одягнутий був уже по зимовому: куфайка з акуратно зашитим вирізом на спині, який був призначений під білу латку, на котрій був написаний мій ідентифікаційний номер СЦ-108, ватовані штани з таким же вирізом на лівій штанині, вище коліна... Взутий був у підтоптані трохи кирзові чоботи. Стою в коридорі, а серце щемить від невідомого. Чим же закінчиться моя “аудієнція”? Учасники наради вже вийшли, а мене ніхто не запрошує. Ще трохи постояв у коридорі і сам привідчинив двері до кабінету, перепросив за сміливість. І тут директор заговорив: “Заходь, заходь!”

Я розповів про себе все, не приховуючи нічого. Час від часу директор ставив мені якісь питання, щоб вияснити незрозуміле йому моє становище. Як згодом вияснилось, Володимир Плохоцький (таке його прізвище) був працівником проектного інституту “Гіпроцветмет”, який базувався в Москві і був генеральним проектувальником міста Джезказган. А оскільки під час будівництва

виникало безліч питань, з котрими, щоб вирішувати їх, потрібно було їхати в Москву, в столиці вирішили на місці заснувати “Джезказгангіпроцветмет”, куди і послали директором В.Плохоцького. З його запитань я зрозумів, що він дуже мало знав структуру “ГУЛАГу” та життя в ньому, а тому і вияснив незрозуміле для себе. Я бачив з його реагування на мою розповідь, що він не проти допомогти мені. Я хотів потрапити у кошторисний відділ, де робота знайома мені, і директор телефоном викликав до себе начальника відділу Рапопорта. У цей час до кабінету увійшов працівник інституту, для вирішення якихось технічних питань. Зрозумівши, що я пропоную свої послуги, глянув на мене (мабуть, зрозумів хто я такий) і попросив директора скерувати мене у його відділ. Отримавши згоду, сказав мені, куди зайти і вийшов. З директором я продовжував розмовляти. Його цікавило все: моя освіта, сімейне становище і хто мої батьки, де живуть, і чому я не їду до них. Нарешті довідавшись, що я не маю де жити, дав згоду ночувати там, де буду працювати, пообіцявши надати помешкання в будинку, який будується для працівників інституту. А оскільки я не тільки не мав де жити але, й за що харчуватися, то він розпорядився видати мені аванс.

У мене спала гора з плечей. Я визначився. Зрозумів, що світ не без добрих людей. Знайшовши вказаний кабінет, підійшов до столу, де сидів начальник відділу і відрекомендувався. Це була людина старша за віком, зі спокійним характером врівноважена, але дуже боязлива. Прізвище її було Вакенгут, німець за національністю, родом з-над Волги. Під час сталінських репресій був висланий в Казахстан. Енергетичний відділ, який він очолював, ще не укомплектованим був, отож “чорнову” роботу в ньому треба було комусь виконувати. Мені ж треба було з чогось починати, а тому я і радий був тим, що трапилася мені на життєвій дорозі така хороша, вирозуміла людина.

Отже, 28 жовтня 1954 р. я влаштувався, і вже з 29 жовтня 1954 р. почалося моє самостійне життя. Про відпочинок, який був би мені необхідним для поповнення сил та заспокоєння нервової системи, не могло бути й мови. Але я був щасливий, радів, що так мені пощастило. Згідно наказу по інституту я став техніком енергетичного відділу, і до роботи повинен був приступити з 1 листопада 1954 р. Але не знаючи про це і боячись, що можуть роздумати і кудись відправити мене, я на другий же день, 29 жовтня, зайняв місце “праці”. Начальник відділу познайомив мене з працівниками відділу, показав мій стіл. Найперше дав мені напрацьовані відділом матеріали для ознайомлення, котрі я розглядав майже так, як китайську грамоту. Але не святі горшки ліплять. Минали дні, спочатку виконував я якісь примітивні сантехнічні проекти, а згодом взявся самостійно розробляти їх. Я вже став задоволеним собою, відчув, що можу працювати.

А жити все-таки важко. Праця за столом до 18 год. відтак – бігом у технікум, не тратячи часу, по дорозі, забігав у магазин, щоб купити щось на вечерю та сніданок, бо з технікуму повертався пізно (біля 23 год.). Усе куплене доводилося “освоювати” всухом’ятку. Обідав нормально (якщо так можна було назвати харчування в їдальні, яка була близенько, по другий бік вулиці, в будинку, в якому містилися всі державні силові структури (міліція, МВД, КДБ, військкомат). Службовий кабінет був для мене і місцем проживання. Біля опалювальної батареї, під вікном, на ватних штанах, які служили мені за матрац, накрившись куфайкою, почав я “освоювати” вимріяну волю. Повністю тіло не можна було накрити куфайкою, навіть якщо згинався в три погібелі, – тож ноги мусили терпіти. Але я був задоволений, і завжди так не буде!

Першого ж вечора, після лекцій у технікумі, куди я ходив, ще будучи в’язнем, написав листа додому, батькам.

Розповів, що із меншого табору перейшов у більший, що маю вже роботу, повідомив адресу, і взагалі, описав свій стан таким, яким він був насправді. Вже таборової цензури не було, хіба що (можливо) відновлювали її для тих, хто був запідозрений в чомусь “антидержавному”.

Через півмісяця, після написання листа до батьків, отримав я посылку (не посылка, а цілий багаж), в котрій були: подушка, коц, простирадла, пішви, костюм та відріз тканини на пошиття зимової куртки. Боже милий! Скільки клопоту та горя я приніс батькам своїм поневірянням. І скільки пам’ятаю, через мене вони ніколи не мали спокою. Ось, у листі, котрий отримав разом з пачкою, серед інших запитань, батько цікавиться: чи міг би він приїхати до мене? Ось тобі спокій на старості років. Як же йому їхати? Це ж кінець світу! А як старшій людині вибиратися в далеку дорогу, не маючи паспорта? Селяни, як раби, навечно були закріплені за селом. Але що ж, воля не неволя. Це вже не перша поїздка до мене, під час моїх мандрів по світу. У 1944 р. батько їздив до мене в Неполоміце, що біля Кракова, але тоді невдало: не зустрілися, я встиг виїхати.

Отримавши такі цінні речі, відчув: стало відрадніше, краще. Хоча продовжую спати на підлозі, але було тепло і вже можна “витягнути” ноги і накрити їх. Першу заробітну плату, як технік, отримав я на початку грудня. Сума – 780 крб. – небагато, але й те було добре! Тут же, половину свого заробітку відіслав батькам (за що вони мене добре посварили). Безперечно, їм були потрібні гроші, але вважали, що вони мені потрібні більше. Може, воно й так, але я інакше не міг вдіяти, так диктувало мені серце. Вже надто багато я перед ними заборгував. Поплили дні, на роботі мусив віддавати всю свою енергію і знання (наразі скромні), аби чогось навчитися, отримати вищу ступінь у роботі (бо заробіток був малий). А потім – навчання, де також треба було старатися, бо соромно було би перед викладачами та й товаришами по навчан-

ню. Дні були короткі, працю треба було виконувати в темну пору дня. Харчування надто скромне, овочів зовсім не було, вітамінізованих продуктів теж бракувало. Я, певною мірою був ізольований від того світського життя, в котре активно поринули мої табірні побратими (може, воно й краще було, бо зберіг собі здоров'я).

У мене була мета: здобути освіту, підтверджену документом, який би давав мені право працювати розумово, бути корисним для суспільства, для України.

Я У СВОЇЙ ХАТІ

У другій половині квітня 1955 р. будинок, у якому директор обіцяв мені житло, був уже готовий і до кінця місяця був заселений. Директор дотримав своє слово, і я одержав кімнатку в трьохкімнатному помешканні. Сусідами моїми стали: інженер будівельного відділу, на той час вже жонатий і поет Юрій Грунін та інженер цього відділу П. Загорянський, у минулому такі ж знедолені більшовицьким режимом, як і я, в'язні Кенгірського табору і учасники повстання. Жили в комунальних умовах, але в злагоді. Турбот збільшилося, але вони вже мали позитивний характер: треба було обладнати цей подарований Богом куток. Деяко із меблів купив, а деяко позичив у своєму інституті, і кімната заповнилася. Я став людиною, маю свій власний куток у цьому обмеженому для мене світі. Тепер маю право побути на самоті, спати на м'якому, з панцерною сіткою ліжку, бо всі дев'ять років перебування в тюрмі та таборах доводилося спати на твердому "ложі" – дошках чи бетоні. Завдяки чому на бедрах утворилися чорні плями, як тавро таборового чи тюремного життя. Вже в останні дні перебування в таборах, життя поліпшилося, бо з'явилися матраци наповнені тирсою, де добре себе почували супутниці табірною життя – блощиці...

Вже можна було запросити до себе друзів, з котрими ще недавно ділили труднощі життя чи існування. Серед інших, які знаходили у мене короткий притулок, і які після звільнення з табору їхали до своїх рідних в Україну, були: Мирослав Панчук, Борис Захарченко, знайомі мені ще з гімназійних часів у Львові, а також Василь Коляда, з котрим подружили в Кенгірі.

У таборі, часто споглядав на сторожову будку, на складі вугілля, що знаходилася на під'їзній колії, в котрій постійно перебувала людина-завідувач складу, теж політв'язень, але по якійсь заслугі отримав від начальства довіру з наданням прав виходу за зону в час, коли в'язням ще і не снилося якесь полегшення в побутових умовах. Як я йому в той час заздрих, як хотілося звільнитися від постійної жорстокої опіки! І ось з'явився перший проблеск людського ставлення до мене, отримав кімнатку набагато кращу від тої "будки", про котру я мріяв. Через невеликий проміжок часу з великим трудом придбав я один із перших радянських лампових радіоприймачів марки "Москва", через котрий намагався почути "Свободу", "Голос Америки" чи ще якусь іншу хвилю з-під "залізної зависи". Дуже рідко мені вдавалося слухати, бо система глушників розставлена була по всьому Союзу так, що не пропускала до слухачів голосу правди, тим більше, що радіоприймачі, вже при виготовленні їх, за своєю конструкцією не повинні були ловити хвилі, "ворожі" Союзом. Але все ж таки примудрювалися прослуховувати, пізно вночі, накрившись коцом і щільно притиснувши радіо до вуха, – уривками можна було щось почути. Новинами згодом ділився з друзями, яких так, як і мене "рідна влада" залишила на вічне поселення. На той час лампове радіо було рідкістю, тож ці скупі вісті, які вдавалося почути, були для нас як лік на рани. Ми раділи тим, що не покинуті, не забуті, що є надія на поліпшення долі.

Ми, в'язні джезказганці, розпорошені серед "інтернаціональної" більшості, шукали між собою контактів, спі-

льних інтересів, можливості частіших зустрічей. Одна із перших таких можливостей виникла в березні 1955 р. під час Шевченківських днів. Дозволу на спільне святкування від партійних органів у нас не було і для того, щоб належно, як на тодішній час, відсвяткувати день народження Тараса Шевченка, зібралися в суботу, увечері в помешканні пп. Безруків. Ця подружня пара була арештована у Львові, відбувала “покарання” в Кенгірі разом зі мною і після звільнення залишена на вічне тут поселення. Їм, як сімейним, вдалося отримати окреме двокімнатне помешкання, де й зібралася наша група для пошанування національного генія. У пам’яті, із восьми осіб, які брали участь у святкуванні, залишилися лишень четверо, а саме: А. Рамська, М. Василенко, сім’я Безруків та я. Згадували минуле, пов’язане зі святкуванням цих днів, декламували вірші та співали пісні на Шевченкові слова, згадували найбільш болючі моменти свого недавнього життя. Ми ризикували, бо всякі несанкціоновані зібрання розцінювалися як антирадянські і нещадно каралися законом. Але якось обійшлося, ніхто не доніс на нас.

... Довга зима закінчувалася. Степ, на перший погляд – непривітний, суворий своїми кліматичними умовами, а насправді, це багатючий край, в надрах якого – ціла комора мінералів Менделєєвської таблиці. Джезказган-Карсакпайський район – це друге місце в світі щодо запасів мідної руди. Рослинність зустрічається дуже рідко, і то та, котра уміє боротися за своє місце під небом, це засухостійкі рослини такі, як різного роду полин, чорний саксаул, караборак та інші. Ростуть вони окремими купками, немов шукають один одного. Серед цієї вбогої рослинності можна зустріти гризунів, таких як: тушканчики, піщані хорки, суслики, які, вилізши із нори стають на задні ніжки і обсервують довкілля, вони настільки сміливі, що якщо хтось наближається до нього, то не дуже то поспішають заховатись. Це було лакове

м'ясо для зголоднілих в'язнів. Вилувлювали їх, заливаючи в нору воду, а вони, рятуючись від затоплення, мушили вилазити.

У повсякденній праці дні минали швидко, і ми незчулися, як настала весна. А весни в казахських голодних степах настають раптово. Наприкінці березня тане сніг і в першій половині квітня степ місцями, у видолинках, де найдовше зберігається волога, покривається червоними (іноді червоно-білими) тюльпанами.

Торжествує тоді голодний степ, Богом дана незабутня краса. Кругом, скільки око бачить, сіро від піску та гальки, а тюльпани своїми барвами оживляють на ненадовгий час (до десяти днів) цей мертво-голодний степ. Багато мешканців виходять за межі міста, щоб насолодитися щедротами природи.

Перші місяці волі, сонячні весняні дні, та день відпочинку, створили мені можливість зробити екскурсію місцями невідомої праці. Будучи в'язнем, про деякі об'єкти знав я тільки з оповідання друзів.

Пригадується мені початок будівництва збагачувальної фабрики мідної руди. Вивели нашу бригаду на гористу місцевість, обгороджену колючим дротом, зі сторожовими вежами по краях. Зима в 1949 р. була тяжкою, охоронці зодягнуті в кожухи, у валянках, а нас вітер продував наскрізь. Тож хотіли якнайскоріше приступити до якоїсь праці, щоб зогрітися. Кругом, на схилі гори, позабивані (в якійсь послідовності) металеві кілки, що означали осі та габарити фундаментів на плані. Схили гори використали як природні умови для побудови фабрики, в якій процес збагачення проходив по чергово, каскадно – згори вниз. Кожний фундамент був розміром приблизно 4.0x4.0 завглибшки до 5.0 м. Скульний ґрунт розробляли ручним способом – ломом, клин з молотом, джаган та лопата. Робота йшла дуже повільно. Погрітися не було де. Не було передбачено відхожих місць. Де лише бралася сила та здоров'я, щоб ви-

снажені голодом та холодом могли ще й віддачу давати. І це не лише фундамент, на цьому гігантському комплексі, – таких було сотні. Але сантиметр за сантиметром, відколупували шматки скелі, і виконували величезний обсяг робіт.

Для нас не існувало доброї чи поганої погоди: мороз, дощ, вітер чи буран (сильний ураганний вітер зі снігом), ми знали своє, якщо заглибишся в товщу землі, то захищаєшся від вітрів, які пронизували людину наскрізь. Скаржитися на погані умови праці не було у кого: прокурор уже висказав своє слово у вироку. А проситися теж нема в кого, – “Москва сльозам не вірить”. І працювали до знемоги, до наступного комісування, де сподівались на нижчу групу і легшу працю. Але це була тільки мрія, бо в нижчу групу переводили людей, які не в стані були вже ходити.

Я бачив збагачувальну фабрику в повній її величі. Вона вже здана в експлуатацію. Сюди із шахт рудника, що за 40 км від фабрики, спеціально побудованими для цього, поїздами-рудовозами доставляли руду, де подрібнювали її в кульових млинах, промивали, відсортовували, а пульпу (відходи після промивки) потужними насосами по трубах транспортували далеко (за 15 км) за межі міста у відведене для цього місце. Збагачену руду (коли ще не було мідеплавильного заводу) відправляли в Карсапкай та на Карагандинські металургійні заводи. А ще один гігант – Джекказганське рукотворне озеро, яке дало життя всьому містові, сільському господарству та промисловості. На будівництві греблі, усіх допоміжних інженерних споруд та укріплень берегів озера, в основному, працювали наші дівчата, жінки, бабусі-політв’язні. Коли думаєш про велич греблі та безконечні далі дзеркала озера, перед очима виринають знедолені, зів’ялі, ще молоді, наші дівчата, з обвітряними личками та загрубілими від тяжкої праці руками. Закутані в бушлати, ватні штани і відповідні до цього черевики. У

дрібненьких руках тримали ломи, джогани чи лопати і вносили свою лепту праці в розбудову “імперії зла, насильства, терору”. А треба сказати, що гребля була найбільше віддалена від табору, тому їх першими виводили на роботу і найпізніше приводили, щоб не втратити робочого часу, який тривав 10 годин. А роботи з водопостачання та каналізації міста і його промислової частини (копання ровів у скельному ґрунті), – це також належало нашому жіноцтву. А цегляний завод, на якому у три зміни працювали наші дівчата, жінки чи матері! А кам’яний кар’єр! Нехай би той, хто утверджував “норму”, спробував добути 2 кубічних метри каменю і переніс на віддаль до 10 м, і заштабелював його. А жіночкам доводилося це робити, бо інакше зменшували пайок хліба. І взагалі на якій тільки ділянці фізичної праці їх не використовували! А ми сьогодні бідкаємося, чому із року в рік зменшується приріст українського населення? Статисти, напевно про це знають.

У квітні 1955 р., в нашому проектному інституті відбулася реорганізація, в результаті якої було створено сантехнічний відділ, куди зачислили й мене. Тут я отримав уже певні обов’язки. Начальником відділу став Юрій Іванович Григор’єв, людина також із політв’язнів, але 1937 р. Мав вищу освіту та великий життєвий досвід. Коли потрапив у тюрму, дружина, щоб захистити сім’ю від репресій, заочно взяла з ним розвід, та прилюдно відцуралася чоловіка. Працюючи в нашому інституті, вже у старшому віці, він одружився. Від другого шлюбу народилося двоє дівчаток-близнят, котрі ошчасливили його старість.

Працю з навчанням доводилось поєднувати. Я вирішив, після закінчення технікуму продовжити вчитися в інституті, а для того старався отримати диплом з відзнакою, який давав мені право без іспитів поступити в будь-який вищий учбовий заклад.

Засвоював предмети дуже легко, а ті, які давалися з трудом (російська мова і література) мусив “зубрити”.

Я акуратно відвідував навіть ті предмети, які необов'язково було мені вчити. Вони служили мені тільки для загального розвитку. Отже своєю відданістю до навчання, я завоював серед вчительського колективу авторитет.

КДБ ПРАЦЮЄ

На початку травня 1955 р., в місцевій газеті “Джезказганский рабочий” була надрукована стаття, в якій автор (мабуть був учасником підпільних дій в Галичині) очорнював усе наше минуле. Звертався він до тих, які нібито ще не зрозуміли “шкідливості” свого минулого. За характером змісту статті ми здогадувалися, хто автор, що він наш політв'язень, але впевненості не було, а автор заховався за видумане прізвище. Так ось, через кілька днів після появи цієї статті, зайшла до мене у відділ начальник відділу кадрів Н. Тюріна, вона ж і начальник спецчастини і дуже таємниче заявили, що мене хоче бачити, такий-то (назвала казахське прізвище) в такому-то кабінеті НКДБ. Кому таке могло бути приємним? Робота вже не клеїлася, а під час навчання просидів даремно, нічого не сприймав. І навіть прийшовши додому, не міг заснути. Вийшовши на “волю”, потрошки став заспокоюватися, а тут, на тобі! Чи виявили якісь нові слідчі матеріали? Невже справи підпілля “розкопали”? Можливо, що тепер НКДБ має менше роботи і переглядає чужі справи, чужі зізнання і серед них знайшли моє прізвище? Не допусти до того, Господи Боже! Вистачає вже тих знущань. З друзями не мав змоги ще зустрітися, розповісти їм про свій клопіт. Отже, іду. У вказаному кабінеті управління НКДБ сиділа молода людина казахської національності. Попросив сісти, і здалека почав розмову: про мою працю, навчання, чи маю

добре помешкання і тим подібні питання, а коли “розминка” закінчилась, приступив до основного. Не пам’ятаю дослівного звернення, але зміст його полягав ось у чому: “Радянська влада така добра, простила вам усім ваше минуле, але між вами є окремі люди, котрих ви знаєте, що поширюють антирадянські настрої. Вони, напевно, здатні і на більше, а для цього, ми просимо вас допомогти нам викривати таких людей. За це ми віддячимося!”

Спочатку я хотів заслонитися браком часу, великою зайнятістю, бо працюю і вчуся. Але коли й цього не вистачило і казах уперто вимагав від мене згоди, я не витримав і сказав йому, що я на це не здатний, і цього робити не буду. Він же, вийшов із кабінету і через мить увійшов з капітаном (мабуть, росіянином) і вже далі обидва “штурмували” мене. Та я “твердив своє”: “На таке не вчуся, не здатний на це і цього робити не буду!”. Вилаявшись трьохповерховим матюком, капітан вийшов, а казах (він був одягнутий по-цивільному) дав мені підписати папірчик; на котрому було зазначено, що я зобов’язуюся зберігати відвідини і розмову в таємниці. Після цієї зустрічі більше, доки я працював у Дзезказгані, ніхто не пропонував мені “співпраці”. Начальник відділу кадрів і спецчастини п. Н.Тюріна була зі мною в дуже добрих відносинах, бо результат моєї розмови з працівниками НКДБ, їй був відомий. Хто ж любить зрадників? Згодом, від друзів дізнався, що не тільки мене викликали в НКДБ, багатьом “пощастило” там побувати. Це була “акція”, а сигналом до неї – стаття в газеті.

І знову потяглися напружені дні життя на чужині, де двічі на місяць мусив приходити в спецкомендатуру, щоби доповісти про те, що я живий і нікуди не дівся. Хоча і без відмітки в міліції, органи НКДБ прекрасно знали, де я перебуваю та що роблю. Хотілося поїхати в рідні краї, зустрітися з батьками, рідними, друзями. Побачити все те, до чого, через усі невольничі роки линули

мої думки. Але невмолимий закон не давав права на виїзд за межі “мого” району, і перспективи на поліпшення становища в мене не було.

ВІДВІДИНИ БАТЬКА

А батько, як я вже писав, спочатку запитував мене, чи може приїхати до мене в гості. Тепер повідомив, що виїжджає 22 травня і просив чекати на нього.

Які ж то дорогі слова “батько” чи “мати”! Скільки в них і добра, вдячності, відданості та самопожертви. Для отримання квитка на поїзд необхідно було мати паспорт, котрого селяни не отримували. Хоча панщина була скасована ще в квітні 1848 р., радянський уряд відновив її, і селянин знову опинився в кабалі. Сільська рада могла видати тимчасову довідку тільки на термін один місяць, за умови, що людина не має жодної заборгованості перед державою, областю, районом, сільрадою: відроблені трудовні (не менше як 180 днів у році), оплачену “добровільну” позику, погашений страхзбір, податки тощо. І батько, полагодивши всі ті вимоги, 20 травня отримав довідку на тимчасову поїздку до сина в Кенгір з 20 травня до 20 червня 1955 р.

Батько телеграмою сповіщав, що виїжджає зі Львова до Дзезказгану через Москву; я обрахував, що у мене він повинен бути 29 травня 1955 р. З цього дня, на час перебування батька у мене (2 тижні), начальниця відділу кадрів Н. Тюріна оформила мені відпустку, хоча я працював усього півроку (закон же давав право на відпустку після 11 місяців праці).

Як видно із документу, в Союзі панувала жорстока дисципліна, – як для чужинців, так і для селян. Така свобода переміщення по країні, яку батько отримав, появилася щойно після “Постанови Ради Міністрів від 27

листопада 1953 р. № 2486-063, бо до того часу люди знали єдине: “Сиди на місці, а якщо нам буде потрібно, ми тебе перевеземо туди, де “Макар і телят не пас”.

Дні чекання на батька тягнулися повільно, а я уявляв собі, як проходитиме зустріч. Адже ми не бачилися цілих 9 років! Найцікавіше було знати, як почуває себе мати – та працьовита бджілка, яка ніколи не мала спокою, відпочинку. Адже ж вона найбільше перенесла горя та біди. Крім материнської душевної муки, ще й немало фізичних страждань, завданих чекістами під час вручання передач. Скільки раз доводилося її принижуватись перед косооким, монголом-“інтернаціоналістом”, аби той прийняв передачу для сина! Скільки стресів перенесла, коли він же, якщо йому щось не сподобалося, міг сказати: “Нет его, он уехал”. А передачі приймали один раз в тиждні (мені мати приносила у середу). А скільки разів за непослух під час слідства (якщо не відповідав так, як було потрібно слідчому), Кєда забороняв отримувати передачі! А скільки таких мам тинялося попід тюрму, випрошуючи якогось “пана начальника”-сержанта допомогти відшукати сина чи дочку, бо до вищого начальника їх не допускали. Зрештою, вище начальство тим більше не хотіло розмовляти з “бандеровками”! Ось так у напруженні чекав я приїзду найдорожчої мені людини. А зустріч відбулася спокійно.

Поїзд прийшов без запізнень. Саме того дня на котрий я розраховував, 29 травня. Батько втомлений від далекої дороги, зійшов із поїзда і почав розглядатися, шукати мене. Я відразу впізнав тата за характерними рисами обличчя, властивими тільки йому. Обнялися, а сльози полилися від щастя, як у мене, так і в нього. Після хвилиної мовчанки тато заговорив: “Все, тепер я можу їхати назад, бо побачив тебе живим і здоровим. Мама буде рада цьому”. Після кількох звичайних запитань, що стосувалися поїздки, зібрали ми всі пакунки,

ЗАТВЕРДЖЕНО
 постановою Ради Міністрів УРСР
 від 27 лютого 1953 року
 № 2485-002

Д О В І Д К А

Повідомити про: Малашур Михайло М.
 що народився(лась) у 1894 році, в с. Рокитино
3 територіально-вищого р-ну Лубовської об.
(район/область, місце народження)
 в тому, що він(она) в постійних житлах села Рокитино
 району Горьковецького області Лубовської
 Ця довідка видана в зв'язку з вказівкою до Карагайдинської об.
Безькомайданецького р-н. Кемпір до сина на один місяць
вступити до армії в запасі військ.
 Особистий візник відомості довідки

Довідка видана до 20 червня 1953 року.

Васильченко В. П. секретар Рокитино району
Лубовської об.
 Секретар, сільради Миссисимо
(підпис) (підпис)

Львівська обл., м. Львів, вул. Шевченка, 14, к. 20000

Звергати згідно довідки, на території території с/б
району, працювати в Кемпірі - 1334 р-н Брайлів Львів
адміністрації об. установами, після повернення в село

<p>Для відома про точність процесу.</p>	<p>Передня довідка і інші особи зберігаються.</p> <p>Востанок довідки при армії до місця призначення особової справи і відомості про особу для точності процесу в органах міліції.</p> <p>Довідка не має права на одержання паспорту.</p> <p>Довідка видана в постійних житлах сільської місцевості, які відносяться тільки до осіб, зборюваних на такі роботи, лісові роботи і фермерські роботи в межах даної області, — на строк війни, в тижок всі вказувати в особистих документах строком до 30 днів, або у відділеннях на картки, атлас, об'єкт, до міліції і вказувати підписанню на строк війни.</p>
---	---

підготовлені мамою, сіли в авто мого начальника, Ю. Григор'єва і поїхали до мене додому.

Найперше тато розглянувся по кімнаті, виглянув через вікно, й тоді почав розповідати про маму. Поки я перебував у тюрмі, то тільки вона носила передачі. Спочатку на Лонцького, а потім, коли мене перевели в Золочівську тюр-

му, то й туди возила... На її слабенькі плечі лягли обов'язки посилати посилки тоді, коли після суду мене відправили в табори. Під час таких відправлень часто були проблеми з вагою. Пошта приймала посылку вагою до 10 кг, а в мамі вдома не було ваги. Мама завжди хотіла як можна краще та більше вкласти в скриньку. Через те трохи “перетягало” за позначку 10 кг. І щоби довести до потрібної ваги, треба було розкривати пачку, щось забрати і знову запакувати так, щоби не калатало. Тож мусила просити і обіцяти, що це останній раз, бо додому їй тяжко нести туди і знову назад на пошту. І працівниця пошти співчувала згорьованій мамі, приймала пачку.

І тепер перед моїми очима, чергова передача від моєї мамі, привезена татом за 3000 кілометрів. Чого тільки там не було: печене, солене, мариноване, вуджене, куди вкладено всі смаки та можливості, враховуючи довгий шлях! Того дня ми нікуди не виходили з помешкання. Хотілося якнайбільше дізнатися про родину, друзів, про людей, які піддалися більшовицьким репресіям. Я жадібно сприймав те все, бо в листі про таке писати було небезпечно. Наступні дні були трохи вільнішими, і ми вийшли в місто, щоб показати татові те, що ми своїми руками зробили. Татові було що показати: гігантську збагачувальну фабрику, електростанцію, озеро з греблею, квартали житлових будинків, школи, дитячі садочки, Палаці культури і багато чого іншого. А центральні газети інформували народ, що все це будували ентузіасти-комсомольці. Тоді ж познайомив тата зі своєю нареченою Ольгою Борачок, такою знедоленою, як і сам. Вона тоді перебувала ще в таборі, але користувалася правом безконвойної, і тому мала змогу прийти до мене на зустріч з моїм батьком.

Познайомившись з Олею, майбутньою своєю невісткою, батько довго нічого не говорив, щось роздумував, зважував про себе і накінець висловив думку: “Ти вже самостійно вирішуєш свої життєві справи і тут, напев-

но, не чекаєш на мій дозвіл. Може, воно й краще буде, що ви обоє знедолені, і в майбутньому не зможете одне одному дорікати за минуле, бо життя і в подальшому буде нелегким”.

Щоб мамі показати невістку, попросив зайти до фотографа і зробити спільну світлину.

...Дні минали, і відведений відтинок часу (два тижні) добігали до кінця, тож почали готуватися до батькового від'їзду. Заздалегідь придбали квиток до Москви, бо поїзд відходив лишень раз на добу і завжди був переповнений. Усе необхідне, що могло пригодитися в дорозі, я придбав заздалегідь, і звичайно, невеличкий презент для мами.

І знову прощання, але вже з надією, що розлука триватиме недовго, бо я пообіцяв: якщо тільки отримаю паспорт, то в першу чергу поїду додому, на Львівщину.

БУДНІ СКИТАЛЬЦЯ

Після від'їзду тата, я ще довго передумував пропочуті новини. А були вони не тільки добрі, але й такі, за які радянське правосуддя могло відкрити нову судову справу. Стосувалося це моєї підпільної діяльності. В мою відсутність деякі злоязикі селяни наводили на мене несправедливі звинувачення, в котрих я Богу духа був винен. Та почувши від мене правду, тато спокійним поїхав додому. Дні минали в праці та навчанні, а вже вихідного дня, в неділю, мав змогу зустрітися з друзями. Усі вони, як і я, двічі в місяць “відмічалися” в міліції, і хоча відчували тягар неволі на собі, знаходили можливість повеселитися, бо молодість брала своє. Одним з найкращих місць відпочинку в літню пору було озеро. Це в нього вклали чимало праці наші жіночки-невільниці, котрих доля скривдила і цього разу, залишивши

на поселенні в Джезказгані. І хоча береги озера не були ще облаштовані, зате вода задовольняла усіх, молодь почувала себе тут, як у Криму.

Через велику зайнятість не мав змоги бувати на озері, поки одного дня, в неділю, вибрався я із самого ранку, щоб за один день засмагнути. Зранку ще охолоджував вітерець, а вже вполудні сонце пекло безжально. Я терпів, бо знав, що знову певний час не матиму змоги вийти на озеро. Коли я покидав “пляж”, то побачив себе гарно засмаглим. Увечері, вдома, мені стало погано, але я не звертав на це уваги й ліг спати. Вночі знесилений, пробудився, і відчув, що мені настільки зле, що я помру. В кімнаті нікого більше не було, щоб чимось допомогти, і я вирішив встати з ліжка і зайти в іншу кімнату до сусіда (Ю.Груніна) за допомогою. Добрався я лишень до своїх дверей і впав. Все я зрозумів, але встати чи повзти не було сили, мені здавалося, що саме тепер щойно, прийшов мій останній час. Отак у безсиллі заснув під дверима.

Та все-таки молодість взяла гору. Вранці я прокинувся, встав, привів себе до порядку й, не афішуючи свої вчорашні пригоди перед сусідами, пішов до роботи, а опіки ще довго турбували мене...

1955 року нашому проектному Інституту доручено було реконструювати під тимчасове житло кам'яні бараки тим в'язням, які були звільнені й закріплені на постійне поселення в Джезказгані. Я, працюючи вже в санітарно-технічній проектній групі, брав участь у проектуванні опалення, водопостачання та водовідведення. Бараки-землянки, як свідки наших тяжких умов життя, зруйнували, зрівняли з землею. Це були тимчасові заходи для негайного забезпечення людей житлом, бо через кілька років на місці табору побудували Мідеплавильний завод. Територію захоронень в'язнів, який примикав до табору також зрівняли із землею, викинули стовпчики з номерними написами і повернули первісний вид голодному степу. Але хтось із звільнених з

табору в'язнів, якого залишили на постійне поселення в Джебказгані, поставив на невідомій могилі православний хрест, який встиг я сфотографувати.

ПОЇЗДКА В УКРАЇНУ

Не давала спокою туга за Батьківщиною, за рідними, за друзями дитинства і юності, однодумцями, які вберегли себе від терору, чи може вже повернулися із таборів додому. Розумів я, що без паспорта далеко не доберуся, тому намагався здобути. Мені ще тоді, коли я перший раз прийшов у спецкомендатуру, пояснили: якщо виникне потреба в справах виїхати за межі дозволеного мені району, треба просити письмового дозволу. Я подумав: чому б мені не спробувати щастя? Письмово звернувся до спецкомендатури, а звідти направили мене в органи НКВД. Заступник начальника НКВД Джебказгану (прізвища не пам'ятаю) пояснив, які документи потрібно долучити до заяви. Згідно закону про працю мені повинні були надати відпустку після 11-ти місячної роботи. Я відпрацював тільки 9 місяців, але адміністрація інституту пішла мені на поступки й видала характеристику й наказ на відпустку. З тими документами я знову з'явився перед заступником начальника НКВД. Може тому, що він був за національністю казах, доволі легко я добився свого. На заяві він написав, що дозволяє отримати від спецкомендатури документ на поїздку в с. Рокитно Львівської області терміном на один місяць, починаючи з 1-серпня 1955 р. У документі була вимога, щоб після прибуття і від'їзду з України зробити відмітку в місцевому відділі НКВД. Отже, невеликий клаптик паперу зробив мене людиною (приказка російська говорить, що “без бумажки ти букашка, а с бумажкой – человек”). В ті часи квиток на поїзд можна було придбати

№ 112-211/17
 10 4/11 6
 374/17

Справка

Дата рождения Нотчур Улану
Цыкайтсун, 1915 года рождения, уроженку Ср. Ада
Синькоп, р. Чо, СССР в СССР
 по национальности монгол, гр-ку СССР в том,
 что он 19 ноября 1946 г. был избран Д/С
С/А/С/В Лабовской директы
 по ст. 51/10 ст. 10 УК СССР на период от
 ВТЗ с разрешением в кредит на 5 лет.
 М.П. УВД
 № 7019/17
 1957 г.
 Справка дана на предмет получения паспорта и визы на вы-
 езд за границу.
 Начальник отдела УМВД И. Сидоров
 1957

тільки тому, хто мав паспорт і документ, який підтверджує, що людина перебуває у відрядженні. Документ, якого я показав касирові Київського вокзалу в Москві викликав у неї тільки усмішку. Мусив шукати начальника вокзалу, розповісти йому, хто я, і чому туди їду. Так повторювалося на кожній станції, де купляв квиток на поїзд. Їзда із Джекказгана до Львова тривала 7 діб. Тому харчування на дорогу мусив набрати з дому на весь час переїзду, бо ні на казахстанських станціях, ні в Росії, крім безплатного окропу нічого їсти придбати не міг. А вже з Москви до Львова, особливо на території України, всього було вдосталь.

Місце у вагоні зайняв я на полиці, щоб під час їзди ніхто не заважав мені, лежачи, оглядати степові краєвиди.

Їдучи залізницею, як напіввільна людина, згадував свого приятеля Миколу Пінчука, котрий повідав про свою участь в будівництві цієї залізниці, як інженер-маркшейдер, будучи в таборах ще у 1937 р. Монотонність баченого заколисувала до сну, кругом, скільки око сягає убогий степ, рівнинний, тільки де-не-де у видолинках ріс карагандник, що ним тільки верблюд міг житися. Села,

як такі, котрі ми знаємо, рідко можна побачити. Казахи – це кочовий народ, для них аул (населений пункт) існував тільки на час випасу овець, корів, коней та верблюдів. Перезимувавши, вони розбирали свої збірно-розбірні юрти, виготовлені із грубої кошми (овечої шерсті, запах котрої відганяє павукоподібних скорпіонів, тарантулів, укуси котрих є смертельним). Тому долівки також вистелялася такими матами. Такі юрти є практичними для кочівного народу – зимою тепло, а влітку прохолодно. Де-не-де в степу можна зустріти групу мазанок. То місця захоронень якогось племені кочівників, своєрідні гробівці, побудовані із місцевої глини, саману. І живуть на цій землі люди, невибагливі до власних потреб, мають свою історію та культуру. Аули влаштовують за племінним зразком, – тобто кожен рід окремо, а багатство роду вимірювалося кількістю табунів коней, корів, овець та верблюдів. Хоч багатоженство за радянських часів було заборонено, знатніші роди дозволяли собі на таке. А ще із старих часів існував неписаний закон: якщо у брата, який був одружений, помирає дружина, то інший брат (молодший або старший) мусить взяти дітей його на виховання. Якщо ж умирає брат, то другий брат мусить узяти всю сім'ю на утримання.

Отож їду, поїзд зупиняється на кожній станції, бо це – єдиний засіб (окрім верблюдів) для переміщення по країні. Приміщення станцій були погано обладнані, навіть того безплатного окропу не на кожній станції можна було дістати. Прибувши до Караганди, чекали приходу поїзда із Алма-Ати на Москву, до котрого приєднали наш вагон. Цей поїзд вважався швидким і зупинявся лишень на станціях великих міст. Через те до Москви прибули через три дні. Такий особистий документ, як був у мене, москвичі побачили вперше, і щоб на нього видати мені білет до Львова, викликали начальника міліції Київського вокзалу, котрий спершу “стягнув” з мене протокол дізнання, а потім дозволив касирові видати мені квиток

на Львів. Тепер додому стало вже ближче – всього дві доби “теліпатися” в поїзді. Я сповістив рідних, що певного дня “блудний” син прибуде до Львова. І страшно, лячно і тривожно думати про зустріч. Десять років мріяв, щоб ось так вільно приїхати додому, і стільки ж років батьки і рідні хотіли мене бачити у себе.

Ще задовго до прикордонної станції Хутір Михайловський, на території Російської Федерації відчувався вплив української культури в побуті. Уже можна було бачити: впорядковані обійстя, побілені хатки, а коли переїхали умовний кордон, душа раділа, скрізь, де зупинявся поїзд, були обладнані невеличкі базари, де можна було придбати будь-що їстівного і за невелику платню. Не те що в Казахстані чи Росії. Народ в Україні також бідував, але завжди радий був поділитися з ще біднішими.

І ось, нарешті, провідник поїзда повідомила: під’їжджаємо до кінцевого пункту поїздки – Львова. Головний двірець у Львові мені запам’ятався таким, яким був після війни. У час мого повернення із Заходу, весь в руїнах. Цього разу трохи впорядкований, але ще далекий від того, яким пам’ятав я ще з-перед війни. Зустріли мене рідні – батько, сестра і швагер І. Голько. Сестру Іванну бачив ще 10 років тому під час першого суду, який відбувався в будинку № 25 на вул. Мохнацького у Львові, а швагра бачив уперше, хоча із листів вже давно були знайомі. Радість, сльози, обійми зворушували навіть сторонніх від щасливої зустрічі рідних людей. Додому на село поїхали службовим автом швагра. З цікавістю оглядав я знайоме й миле мені рідне село, де кожне місце було пройдене босими ногами. Ніщо не змінилось, крім того, що на татовій господарці не стало новопобудованої перед війною стодоли, котру в час заснування в селі колгоспу, за рішенням партійних органів, розібрали на матеріал, який нібито мав бути використаний для будівництва колгоспного свинарника. Але

до того не дійшло. Розібравши стодолу, цей матеріал порозтягали “добрі” люди.

Мама з нетерпінням чекала приїзду сина. І знову сльози, але тепер – щасливі. Господь Бог вислухав її молитви, дозволив ще на схилі життя побачити сина. Мама спрацьована, худенька, дрібненьке личко усе в зморшках. Труднощі життєві поклали відбиток на її обличчі. Скільки того горя я завдав на її худенькі плечі. Скільки тих сліз було пролито, коли носила синові передачі та висилала посилки. Один Бог про те знає. Дорога матусю, дякую тобі за моє існування, за те, що Ти для мене зробила, і пробач за, може, ненавмисно заподіяні кривди. Розмовляли багато, хотілося відразу усе знати, усім поділитись. Мама і ми всі були щасливі: сім'я витримала ворожий натиск “визволителів”, деяких нерозумних сусідів, і тепер радіє тим коротким щастям. У мене був обмежений час відпустки та дозвіл на перебування в Україні, тому поспішав розшукати друзів, відвідати тих, які уціліли від більшовицьких репресій.

Прощалися також слізно, але повні надії, що найважчі часи вже минулися, і що поселення не буде вічним, а мені видадуть на руки паспорт. В Дзезказган повертався я в доброму настрої, на роботі на мене чекали, і я продовжив учитися в Технікумі.

У лютому 1956 року із таборів, після відбуття понад 11 років покарання, вийшла на волю з правом повернення додому в Україну, моя наречена Ольга Борачок. Та, оскільки я не мав права вертатися на Україну, то Олечка вирішила пожертвувати своєю свободою і залишитися біля мене в Дзезказгані, щоб розділити зі мною всі труднощі життя. Відтоді, хоч життя наше було не з кращих, а ми – не ідеальною парою, ніколи вже не покидали одне одного, зуміли зберегти подружню вірність до кінця спільного життя. Кожен із засланців мріяв створити повноцінну сім'ю, виховати дітей у патріотичному дусі, у якому жив сам. Крім цього, моєю заповіт-

ною мрією було отримати вищу освіту, бути корисним своєму народові, і тому домовилися з дружиною: на час студій стриматися від дітей.

Час ішов, хоча трудно було жити, літа минали. Оля тривожилася, бо розуміла своє становище, але мені не відкривала тайни. І коли я закінчив інститут і настав час творити сім'ю, виявилось, що стало запізно. Я не дорікав дружині, а всю провину взяв на себе. Визнав, що в цьому є також Божа Воля. Оля сильно переживала, бо і її родина залишилась без нащадків. Хіба що в брата Миколи (Ярослава) народився син, котрого вихувала мати-росіянка. Сьогодні він з сім'єю проживає в Росії і про Україну, Батьківщину свого батька та діда, й слухати не хоче...

І ЗНОВУ БУДНІ

Хоч як я був зайнятий працею та навчанням юність вимагала в житті розваг, а де розваги, там і випивка. Деякі побратими недолі, які не були зайняті навчанням, поводитися більш розв'язно, ба, навіть надуживали випивкою, руйнуючи своє і так пошкоджене таборами життя. Наздоганяли втрачений час, чим не один з них поплатився життям. Ще із таборового періоду приятелював я з групою побратимів, з котрими склалося вірне товариство на довгі післятаборові роки. Серед тих, із котрими ділив тяжкі дні на чужині, були: Петро Фурда, 1922 р. н. із с. Вибудів на Тернопільщині, засуджений за статтями 54-1а, 54-11 на 10 р. позбавлення волі за "злочин" виконаний ще за часів німецької окупації; Й. Зіник, 1920 р. н. із с. Медуха Івано-Франківської обл., засуджений за цією ж статтею, отримав 10 р. таборів за те, що допоміг повстанцям влаштуватися в лікарню після їх поранення; А. Андреїв, 1920 р. н., німець, народи-

вся в Польщі, мав середньо-технічну освіту, воював на східному фронті, а після війни замешкав у ФРН, батьки його мешкали на території Демократичної Німеччини, куди Анатолій на свята через “зелений” кордон проникав. Там були свої сексоти, які доповіли, тим кому треба, і його арештували та на основі статей 58-1а 58211 (зрада Батьківщини) відміряли йому 25 років таборів, а покарання відбував у казахських степах. Спільно святкували релігійні свята, дотримуючись традиції Греко-католицької церкви. Згадували минуле, мріяли про майбутнє. Мусили брати участь у вшануванні 1-го травня, жовтневих свят, де треба було нести якийсь транспарант із загального реквізиту демонстрації. Бо не хотілося людині, яка нещодавно вибралася із табору на волю, потрапляти в неволю. Мусили чинити так, як мовить приказка: “Чеши дідька зрідка”. А ще для урізноманітнення життя спільно цілим колективом інституту зустрічали Новий рік.

На початку 1956 р. серед спецпереселенців, моїх побратимів, поширилася чутка, що дехто із тих політв’язнів, справи котрих стосуються часу німецької окупації, отримує паспорти. Оскільки і моя справа була саме такою, зробив висновок, що під лежачий камінь вода не потече, і я нічого не втрачу, якщо особисто зайду до начальника УМВС м. Джекказган і все виясню. Підполковник Н.Алехнович прийняв мене досить привітно. Коротко ознайомився з моїм минулим та тогочасним життям, підтвердив чутку і сказав: “Так, ви підпадаєте під дію цього указу, і я розпоряджуся видати вам документ, на основі якого ви отримаєте на руки паспорт. Приходьте через два дні”.

Отримавши паспорт, я міг виїхати додому, але порадившись з дружиною, котру саме тоді звільнили з табору, вирішили: трохи почекаємо, обживемося, я закінчу технікум, а вищі студії продовжу в Україні. Такої ж думки були й батьки.

У квітні 1957 р. для розробки дипломного проекту директор технікуму В. Булгаков порекомендував мені взяти актуальну тему – “Будинок управління тресту “Казмідьбуд”. Виконав її, за словами рецензента, головного інженера цього тресту Єнікеєва, на відмінно. Захист диплому відбувся 8 серпня 1957 р. Отримавши диплом з відзнакою, я завоював право вступити без екзаменів у будь-який інститут Радянського Союзу. Я давно вже задався метою, щоб отримати диплом техніка з відзнакою і продовжити навчання у Львівському політехнічному інституті на будівельному факультеті. Це дало б мені можливість прописатися у Львові, бо в той час існував закон: якщо не маєш прописки, не знайдеш роботи і навпаки, – якщо не працюєш, то не пропишуть. Отаке зачароване коло.

Думав, що ось тепер настав час, коли зможу прописатися. Зібрав усі необхідні документи для вступу в інститут і вже на третій день після захисту диплома поїхав до Львова. Чи то я такий невезучий, слабокомунікабельний, що не знайшов спільної мови ні з деканом будівельного факультету (прізвища його не запам’ятав), ні з ректором інституту професором Максимовичем, чи якась інша причина, не знаю! Перший зіслався на ректора, мовляв, тільки він має право прийняти мене, а другий, побачивши мої документи, видані в Казахстані, категорично заявив: таких як я, не приймає. Я будучи наївним, у свої 32 роки повірив “хрущовській відлизі” та в анкеті й автобіографії написав правду про своє минуле, і воно напевно, вплинуло на результат моєї поїздки. Батьки раділи моїм успіхам, думали, що закінчаться мої поневіряння по світу, що нарешті зупинюся десь ближче до батьків, але відмову отримав і на прописку також. Я зрозумів, що й надалі мені не поталанить. Мої товариші-однодільці Дмитро Гащук та Мирон Ошийко отримали право на проживання у Львові, а я ось бідую вже стільки часу. Що ж, вимушений був повернутися на старе місце праці й проживання.

Повертаючись у Дзезказган, затримався на два дні в Москві, й там без усіляких труднощів був прийнятий у Московський інженерно-будівельний інститут. Вручив дирекції ті самі документи, що підготував до ЛПІ і через два тижні повідомили мене, що я прийнятий в інститут на навчання і ще видали мені студентське посвідчення та залікову книжку. Анкетні дані та справжня автобіографія їх не цікавила. На роботі керівництво Проектного інституту думало, що я більше не повернуся з України, що втратили слухняного, молодого спеціаліста-інженера, а коли дізналися, що я став студентом інституту видали наказ про підвищення мене по роботі до виконуючого обов'язків керівника групи. В той час мені було приємно, я ріс.

Безперечно, кліматичні умови, чужина та туга за Батьківщиною, за домом ускладнювали моє життя. Але я себе тішив тим, що працюючи в проектному інституті, зможу легко виконувати курсові проекти, а може й дипломну роботу.

Кожного року на сесію і лабораторні роботи мені відпускалося 20 днів, тож до сесії долучав і свою профспілкову відпустку. Сесію встигав закінчити за 10 днів, а других 10 разом з відпускними проводив у батьків на Львівщині.

Робота кипіла, ніхто не мав до мене якихось претензій, а, навпаки, вже в 1959 р. згідно наказу інституту я став керівником проектної групи будівельного відділу. І коли в м. Балхаші відкрилася філія нашого інституту, мене відрядили організувати цю групу. В Балхаші є великий металургійний комбінат, на якому після звільнення із табору знайшла роботу велика кількість наших побратимів. Там я зустрівся з моєю подругою із юних літ Стефанією Лупиніс. А ще, за іронією долі, до мене на роботу друкаркою влаштувалася дружина колишнього начальника 2-го табірної пункту в Кенгірі капітана Липовецького, людини, яка отримувала насо-

лоду від знущань над в'язнями. З метою нібито запобігання від втечі в'язнів у сильний мороз чи снігову пургу змушував роздягатися перед вахтою, щоб перевірити чи нема часом чого “небезпечного” під низом домашньої одежі. Виходить, тих чекістських “спеціалістів” не виганяли зі своєї системи, а просто переводили в інші табори обширного “Степлагу”.

У 50-ті роки автомобілебудівництво в Союзі тільки почало розвиватися, і придбати авто чи мотоцикл було розкішшю. Щоб купити авто, людина мусила документально довести, що може його придбати за зароблені гроші. Як будь-хто із молоді, я також був пристрасним автомобілістом. Товариш мій, П.Фурда в цей час працював завідувачем однієї із матеріальних баз у місті, через котру ішло отоварення автомобілів та мотоциклів. Він погодився допомогти мені купити трьохколісний мотоцикл. Зібравши необхідну суму, з відповідними документами, я став власником тої рухомої іграшки. Радів, якусь мить щастя отримав. На колесах краще звідати голодний степ, упізнати життя кочового народу-казахів, побачити Мазарки – місце захоронень визначних людей з казахських племен. Пам'ятаю, в жовтні 1959 р. поїхав я за 25 км на Рудник, щоб купити якусь там дрібницю, бо у нас не було її, та так замерз на мотоциклі, що не міг випростувати ніг, ні рук, і тоді побачив я, що то не для мене іграшка. Продав, ошчасливив такого ж автомобіліста, як сам.

Весною 1960 р., дізнавшись в профкомі, що з Металургійного комбінату прийшов лист, у якому говорилося, що для заохочення своїх працівників Інституту “Джезказганпроцветмет” виділяється дві автомашини. Посипалися заяви, бажаючих було багато, я також одним із перших подав таку заяву, а оскільки в цей час я був у відрядженні в м. Балхаші, виконуючи важливу для Інституту роботу, то начальство вирішило виділити мені авто “Москвич-407”, вартість котрого була 25000 крб.

Я подумав, що якщо я тепер не візьму, то якщо переїду в Україну, невідомо чи матиму змогу реалізувати свою мрію. Такої суми грошей у мене не було, мав лишень ті, за проданий мотоцикл. Довелося звернутися за позикою до своїх рідних, і вже тоді мої товариші та співробітники почали заздрити мені.

ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

У липні цього року в московській центральній газеті “Строитель” було опубліковано оголошення про те, що в м. Долина Станіславівської обл. розвивається нафтовидобувна промисловість і для розбудови її запрошують будівельників різних спеціальностей. Своїх спеціалістів в Україні вистачало, могли підібрати, але вмістили оголошення в центральній газеті, тому, щоб стягнути із Росії як можна більше людей інших національностей, бо вже надто однорідне (українське) населення проживало на Прикарпатті. Я не вірив, що мені пощастить влаштуватись, бо вже один раз пробував і мені відмовили, але на всяк випадок написав короткого листа (перед тим я в різні інстанції писав, але запрошення мені не прислали) на адресу новоствореного тресту “Долинанафтогазбуд” і щастя мені усміхнулося! 1960 рік для мене виявився щасливим, я отримав телеграму від керуючого трестом “Долинанафтогазбуд” І. Тригубенка, в котрій він гарантував влаштування на роботу, забезпечення місця в гуртожитку і оплату витрат, пов’язаних з переїздом. А що мені тоді було потрібно? В одному з будівельних управлінь в Дзержкагані начальником виробничої дільниці працював мій товариш по табору і технікуму Микола Василенко, котрий на моє прохання зробив контейнер на моє авто, і я його відправив на залізничній платформі в Україну, до Львова. Навіть тепер, коли відправив своє авто

на Батьківщину, не вірив, що мені вдасться “зачепитися” дома і тому, про всяк випадок, залишив дружину на старому місці, щоби зберегти помешкання. Домовилися: якщо все буде в порядку, і я отримаю помешкання, тоді Оля кидає все і приїде до мене.

В м. Долину я приїхав 2-го вересня і зупинився в місцевому готелі, щоб зранку зайти на робоче місце. Відрекомендувався у відділі кадрів тресту Олені Іванівні Посоховій, вона ж і була начальником спецчастини, а ще в минулому другим секретарем Рожнятівського райкому партії. Вона видала мені необхідні бланки, які мусив заповнити особисто. Розпорядилася також написати автобіографію і принести те все завтра зранку. У вівторок прийняла у мене документи і сказала навідатися після обіду. Все це я приніс, і коли я ще не встиг зачинити за собою двері її кабінету, як вона, чи то владним, чи то жалісним голосом звернулася до мене: “Іван Михайлович, что ви сделали, почему вы не написали о том, что билі суждени?” Я сподівався, що можу мати неприємну розмову, і тому холоднокровно відповів, що пропонував себе як спеціаліста, але, виявляється, що помилявся. Довго не думаючи, заявив їй: якщо я з якихось міркувань не підходжу, то що ж... “Оплатіть мені усі дорожні витрати, і я згідний повернутися на старе місце”. У відповідь почув: “Что мне делать, что мне делать?”. Я мовчав. Тоді вона сказала: “Приходите завтра, с утра”. Я зрозумів, що вона кається у своєму вчинку, але сама вже вирішити не може. Хоч як намагався бути спокійним, та цього разу спати не міг, роздумував, що може мене чекати завтра. В середу зранку я вже був у її кабінеті. Розмови не було, лишень вона порадила зайти в управління НКДБ, де на мене чекає Валентин Павленко. Що ж, мушу виконати перше доручення начальника відділу кадрів. Я здогадувався хто він такий той В.Павленко, вже доводилося розмовляти з такими, ще в Джебказгані в 1955 р... – “Заходите, я вас жду, я старший лейтенант,

начальник служби комітета безпеки Долінського району В. Павленко” – почув я в кабінеті енкаведиста. Віком він був, напевно, трохи старшим від мене, на фронті не воював, але поводився, як великий начальник з необмеженими правами. Спочатку заговорив ласкаво, по-“дружньому”, цікавився моїм життям у минулому, як також і моїм майбутнім. Розповідав, що трапляються антирадянські випадки серед деяких людей; особливо ненадійні ті, які повертаються з таборів. Вони повні ненависті до радянської влади ... І ще багато говорив, а потім звернувся до мене: “Ось ви хочете вчитися, працювати, бути корисним для суспільства, і ми підтримуємо таких, але хочемо від вас мати допомогу”... А коли почув від мене категоричну відмову змінив своє ставлення до мене, перейшов на “ти” і почав обзивати на чому світ стоїть... “Я тебе сгною, я тебе сотру на порох” – вигукував переплітаючи кожну “мудру” цитату трьох-поверховими російськими матюками. “Я віжу, зачєм ти сюда прїехал? Налажївать связь? Не вїйдет!” Мучив мене кілька годин і нарешті сказав: “Ухадї к такой то ... матерї, і чтоби я тебя больше не відел”. І я мовчки вийшов із його кабінету та попрямував до тресту, до “товаришки” О. Посоховї. (Забігаючи вперед мушу сказати, що В. Павленка спочатку перевели на таку ж саму посаду до Богородчан, а через кілька років в Івано-Франківськ, де бувало ми зустрічалися на дорозі. Перший раз, коли зустрілися, він вклонився мені (як чекіст добру мав пам’ять), а потім опам’ятавшись перестав кланятися. По дорозі роздумував я, що після цієї “аудїєнції” з В. Павленком моя спроба “заселитися” в Україні закінчилася поразкою, але, мабуть, поки я йшов до тресту В. Павленко розповів О.Посоховїй про нашу зустріч. Можливо, що і деякі чекісти також не любили сексотів і тому О.Посоховїй висловив якусь добру про мене думку, бо не питала ні про що, лишень по телефону попросила дозволу керуючого трестом І. Тригубенка зі мною зайти до

нього. Мені вже було все одно, що скаже керуючий, я вже думав, як отримати від них гроші за дорожні видатки, а влаштуватися на роботу конче десь зможу, бо я вдома серед своїх людей. Мабуть, керуючий також це все зрозумів, і коли я увійшов з кадровичкою, зміряв мене поглядом і знову заглибився у свої папери, щось дописував, а потім по-українськи запитав О.Посохову, яку має вільну вакансію... Відповіла, що є вакансія старшого інженера технічного відділу з посадовим окладом 130 крб. “Ви згодні з тим?” – запитав мене. Оскільки я виявився в такому складному становищі, то, не роздумуючи погодився. Отже, забігаючи наперед, зазначу: вище старшого інженера, чи провідного інженера в цій системі не отримував, навіть тоді, коли очолював проектний відділ. Правда, був один випадок, коли керуючим трестом був В.Байса, наша людина, тоді він запропонував мені зайняти посаду головного технолога тресту. Я відмовився, сказавши: “Ви хороша людина, але через мене можете мати неприємність”...

Працюючи, отримав я місце в гуртожитку, а через 8 місяців і помешкання. Все ж таки адміністрація дотрималася своєї обіцянки. Тоді вже приїхала дружина, і ми почали обживатися. В Джекказгані Оля працювала завідувачкою дитячої молочної кухні, а приїхала в Долину і не могла знайти жодної роботи, поки я не звернувся в Брочківську лікарню, котрою завідував лікар Ярослав Сабан, один із чотирьох висококваліфікованих та національно свідомих лікарів із родини Сабанів. Сьогодні це вже ціла династія лікарів. Доброю дорогою пішли їхні діти та внуки. Ярослав увійшов у наше становище, запровадив ще одну медсестринську одиницю і прийняв Олю на роботу. А потім, щоб ніхто не мав претензій, послав її на курси обслуговування апаратів фізіотерапевтичних процедур (як потім з’ясувалося в розмові з ним, що ми за часів німецької окупації Галичини вчилися в одній гімназії у Львові, але у різних класах). В ті трудні часи для

матеріальної допомоги арештованим та їх сім'ям Ярослав організував збірку коштів. Розповсюджував нелегально літературу серед знайомих йому людей. Я з дружиною одним із перших познайомилися з книжкою І. Дзюби про русифікацію України, котру дав нам Ярослав. Ярослав ризикував своїм становищем, сім'єю, своїм життям, але Слава Богу, якимось уник репресій.

Через те, що за мною сліdkували, що я був зарахований до ненадійних для Радянської влади, людина, яка мала контакти зі мною, могла бути заплідозрена в “інакомислії”. Ярослав знав про наше з Олею минуле і, не зважаючи на все те, дружив із нами: спільно відзначали дні народження, разом із медичним колективом святкували Новий рік чи якісь національні свята. Ярослав народився 22 січня в день проголошення Четвертого Універсалу та День злуки нашого народу. Тому тоді ще раз нагадували собі про ці великі віхи нашої державності.

Життя в Галичині, а тим більше на Прикарпатті мені було мало знайоме, і тому, як тільки прибув контейнер з моїм автом, я втратив спокій. Хотілося якнайскоріше звідати Карпати, Гуцульщину, Бойківщину, Почав розшукувати людей, колишніх побратимів недолі, з котрими мене звела в таборах Медвеж'єгорська та Кенгіру. Але дарма, не знайшов нікого окрім о. Кіндрата Вергуна – свого приятеля із кенгірських таборів, який на той час був обліковцем на колгоспному току. У 1960-у році промисловість в Галичині тільки почала розвиватися, вчені на Прикарпатті винайшли великі поклади нафти та газу. До того працездатні люди з прикарпатських сіл виїздили на заробітки в промислові райони країни. Їдучи на заробітки, вони ще дотримувалися своїх національних традицій, носили колоритний одяг, дотримувалися звичаїв, а поверталися додому вже “цивілізованими”. Тому щоб побачити розмаїття краси Гуцульщини чи Бойківщини приїздив я у неділю в будь-яке село карпатського краю і відвідував церкву, бо тільки

там можна було побачити гуцулів чи бойків у своїй характерній одежі. Поступово віднайшов однодільців – Дмитра Гащука, Мирона Ошийка, Михайла Тура, Володимира Батюцака, Ярослава Драгана та Ігора Волощака. Порізному склалася у них життєва доля, але всі вони однаковою мірою завойовували прописку у Львові. Їх виганяли за межі міста, грозили повторним арештом. Я зустрівся з ними вже тоді, коли всі обзавелися сім'ями. Д. Гащук закінчив технікум, виховав сина, але хвороба, котру приніс із таборів (хвороба нирок), не дала довго радіти сім'єю, життям. Помер у 1972 р. М. Ошийко пішов по лінії торгівлі, виховав двох доньок, побудував у Львові будинок, помер в 1979 р. Дмитро спочиває на Личаківському, а Мирон на Янівському цвинтарях. Михайло вернувся до батьків у с. Зашків, вступив у колгосп і все життя працював у будівельній бригаді села. Володимир пощастило: він відсидів на Лонцького та Золочеві більше як два роки, не признавався до обвинувачення і після постійних знущань на останньому суді його звільнили. Жив і працював у Львові, також відійшов у вічність. Про Ігоря я вже писав вище. Ігор закінчив Львівську політехніку, працював викладачем у Поліграфічному Інституті, там захистив кандидатську ступінь, виховав двоє дочок. Помер у 2003 р. Ярослав після повернення із таборів, аж до виходу на пенсію працював в автотранспорті. Виховав двоє дітей та дав їм шлях у життя. Помер у 2003 р.

Якось їдучи до своїх батьків, у Брюховичах, випадково, зустрів свого побратима по табору в Кенгірі (з котрим були в одній бригаді), Мирона Скопика родом із Радехівщини. Повернувшись із табору додому, зрозумів, що без знань йому буде тяжко жити. Оскільки він працював на будівництві в Кенгірі, то вирішив податися на навчання у Сільськогосподарський будівельний технікум у Брюховичах. Раді були зустрічі, запрошували один одного до себе в гості, але з якоїсь причини зустрічі не

відбулися. А шкода. Головний інженер тресту “Сільбуд” п. Іван Голько, дуже добре відгукувався про нього, як порядну людину і розумного начальника дільниці.

...Праця мені сподобалася, я віддавав їй свої сили і знання всеціло. Вносив багато раціональних пропозицій, радів, що нафтовидобувна промисловість Долини щораз більше розширилася по всій Івано-Франківщині. Для координації роботи обласне компартійне керівництво вирішило перебазувати трест “Долинанафтогазбуд” із м. Долини до Івано-Франківська. Комплектуванням кадрів нового тресту, який отримав назву “Нафтогазбуд”, займалася та ж О.Посохова. Вона прекрасно пам’ятала про неприємність, якої зазнала від начальства через мене, тому в число працівників тресту мене не зачислили. Мало того, начальникам будівельних управлінь, заборонила приймати мене до себе на роботу. Я став безробітним, відчув силу впливу партійного наказу. Куди б не пішов, усі мені повторювали, що вакансії зайняті. Але, як виявилось, світ не без добрих людей. На заводі залізобетонних виробів і конструкцій, який був у стадії будівництва, директором працював Косянчук, колишній більшовицький партизан родом із Волині. Він не був спеціалістом-будівельником, а “практичним радянським патріотом”, і йому такий спеціаліст, як я, був потрібний. Через те, наперекір забороні, яку оголосила Посохова, запросив мене до себе і запропонував очолити будівництво комплексу ЗБВіК. Звичайно, таку роботу повинен був виконувати щонайменше заступник директора, а мені запропонував посаду старшого інженера. Прийняв я цю пропозицію, бо що мав робити, добре, що знайшлася людина, котра не боялася неприємних наслідків за порушення наказу.

Незабаром заприятелював я з Б. Федоруком, П. Василевським і, вже зі знайомим Я. Сабаном, з котрими часто виїздили на природу. Після казахського голодно-го степу Карпати були для нас чудом. Кожного вихідно-

го дня, кожної вільної години ми з Олею виїздили на улюблене місце біля с. Людвиківка, що над гірською річкою Свіча, і довго насолоджувалися дзюрчанням по каменях гірської води. Цей шум заспокоював і додавав сили. А ще, в 1964 р., дізнавшись про наше існування як політв'язнів, завітали до нас поетеса, довголітній політв'язень – Ірина Сенник, яка з хворою мамою зуміла влаштуватися в м. Долині, та Богдана Пилипчук, також колишній політв'язень. Обидві вони були гімназистки, тож обмінювалися ми чудовими спогадами. Але наша дружба тривала недовго, ми з Олею переїхали до Івано-Франківська, а п. Ірину невдовзі заарештували.

Генеральним підрядником заводу був трест “Нафтогазбуд”, тому всі питання, зв’язані з будівництвом, мусив я вирішувати з головним інженером тресту. Робота мені сподобалася, і я давав лад своїм обов’язкам. Натомість керівництво тресту, перебуваючи тепер під пильним оком обкому партії, чимось не догодили йому, і невдовзі керівництво поміняли: керуючим став Ісаак Шкловер, а головним інженером – Микола Пелехов, який приїхав із Дніпропетровська. В політичні чвари він не вмішувався, а оцінював людей за здібностями. В червні 1964 року, коли я черговий раз приїхав до нього вирішити якісь технічні питання, він поцікавився моїм минулим (мабуть, йому хтось щось про мене сказав, і він вирішив особисто зі мною поговорити). Я вважав краще самому розповісти, ніж має хтось давати інформацію. Усі знали, що я колишній політв'язень. Вислухавши мене, М. Пелехов запитав, чи хотів би я знову перейти на роботу в трест... Я дав згоду, і він тут же підписав мою заяву, віддав уже згадуваній О.Посоховій, яка зміряла мене вовчим поглядом, але не сказала нічого. І я поїхав у Долину з наказом на руках. На другий день, 24 червня 1964 р. вже приступив до роботи в апараті тресту. Робота як робота, знайома мені, і бажання працювати не охолело. Підвищень по роботі в мене не було. Мої дії простежувалися на кожному кроці

як начальством, так і невидимими сексотами. У 1972 році я був уже мабуть кандидатом на арешт, вже згущувалися наді мною чорні хмари, бо одного разу секретар парторганізації тресту Леонід Стрілець закликав мене у свій кабінет, почав розмовляти на різні теми, а потім нараз запитав: “Іване Михайловичу, яке у вас ставлення до Радянської влади?”... Мене ніби ошпарили окропом, я мало не впав. Чого це в нього виникло таке питання? З нічого воно не могло зародитися, якийсь сигнал або доручення мусило прийти від партійних органів або КДБ сказав, може, намагаючись догодити партії, “випалив” мені таке питання. Звичайно, я був заскочений, але подумавши сказав йому: “З вами працюю в одному тресті й більше, ніж ви мене бачите щоденно, додати не можу”.

Він помітив, що я змінився на обличчі, почав вибачатися переді мною. Минуло багато років, змінилася політична система, і я в 1995 р. випадково зустрів його на підприємстві й спитав Леоніда: “Хто доручив вам вияснити в мене моє ставлення до Радянської влади?” Відповів, що не пам’ятає... Певно, в таких випадках найкраще зіслатися на відсутність пам’яті.

А ще в апараті тресту начальником адміністративно-господарської частини працював якийсь В.Шиянов, уже пенсійного віку (в минулому очолював відділ НКВД в якомусь прикарпатському районі). З ним я не мав ні виробничих, ні товариських розмов, він мені був непотрібний, так, як здавалося б і я йому. Але ні, він про мене знав усе, бо одного разу зіпсувався у дверях замок, і я зайшов до нього, щоб підібрати необхідну запчастину. Довго рився я в тих старих замках і кажу йому, що все то дрантя, нема з чого вибрати, а він вказав на ще одну скриньку з замками. Я, довго не думаючи, “випалив”, що то те саме, “Сделано в СССР” (вбивали такий знак, мовляв – вона якісна). Почувши від мене такі слова, Шиянов весь вибухнув словесно, що я аж остовпів. Все, що про мене й визвольні змагання він знав, кинув мені

в обличчя. І ще навздогін (бо я пішов від нього) пообіцяв, що “я те покажу, я тебе виведу на чисту воду”. І скільки таких “освободітелів” за кожним із нас слідкували, доносили. Та чи то тільки ті зайди, багато було своїх, доморощених сексотів, донощиків та ненависників, які прикидалися овечками, а насправді за пазухою тримали камінь. На роботі я їх знав і намагався, крім службових питань чи відповідей, зовсім уникати розмов. Або на трестівських зборах, які проводив керуючий трестом Василенко, обговорюючи якусь тему, в котрій зачепив інтереси й моєї проектної групи. Я намагався захистити себе, але дарма, це спонукало його до ще більшого гніву. Тож почав він мене “обробляти” – “Піспособілся, затіх, знаю тебе харашо...” Я і не чекав від таких якогось доброго слова, але мусив вислуховувати й продовжував працювати, бо куди б не пішов, партія і її прихвосні “опікувалися” мною. Звичайно, не всі люди були запроданцями, були й добросовісні, чесні, але на захист скривдженого не поспішали. Боялися.

Ще перебуваючи в кенгірських таборах, заприятелював я з священиком ГКЦ о. Кіндратом Вергуном, котрого заарештували і засудили на 10 років таборів за відмову перейти на православ'я. Після звільнення о. Кіндрат приїхав на Україну і влаштувався в одному із прикарпатських колгоспів чорноробом. Фізично не міг працювати, здоров'я не дозволяло, сім'ї не мав, лишень сестру, котра проживала в Канаді, був целесом, і, щоб вижити, прийняв рішення перейти на православ'я. Дістав парохію в с. Стопчатові, що біля Косова (в тому селі, де народився поет Д.Павличко). Знаючи життєві труднощі та його самотність, ми з дружиною часто відвідували о. Кіндрата, з ним приємно було розмовляти на різні теми. Десь на початку 70-х років о. Кіндрат задумав відвідати свою сестру в Канаді, але для цього потрібен був, крім цілого ряду документів, ще дозвіл від обласного управління НКДБ. Мусив іти. Там відбу-

валися розмови, одна із неприємних, під час котрої його запитали чи не знає він Мамчура, хто він такий і чого він до вас так часто приїжджає. Мусив розказати все, як воно й було. Як і всім, о. Кіндрату також пропонували співпрацювати, але він категорично відмовився, зіславшись на таємницю сповіді. Як і очікував, у поїзді за кордон йому відмовили. Того ж дня о.Кіндрат був у мене і про все розповів мені. Я зрозумів, що в управлінні НКДБ на мене заведена спеціальна папка, куди стікалася вся інформація про мене. Бо якщо до якоїсь людини, політично підозрілої, приїздить авто, то сексот тут же записували реєстраційний номер машини, дату відвідин, час перебування і відправляли донос в обласне управління НКДБ. А вже через автоінспекцію дізнавалися хто є власником того чи іншого авта. Система шпигувань була на високому державному рівні. Таку ж інформацію отримували від сексотів із Закарпаття, куди до своїх друзів із таборів панства Оксани і Мирослава Войтовичів (які проживали в Ільниці Іршавського району) ми приїздили по декілька разів у році, і кожного разу сексот підходив близько під браму й записував номер. Мабуть, така скупа інформація Закарпатського сексота не влаштовувала НКДБ, тому було доручено “своїй” людині – Я. Коротницькому – нав’язати з М. Войтовичем дружні стосунки й бувати в нашому товаристві. Але ми, дізнавшись про ці наміри, не могли його відштовхнути від себе, а просто були обережними у спілкуванні в присутності “стукача”.

Після розмови з секретарем парторганізації тресту, я був переконаний, що днями до мене завітають представники НКДБ, і, знаючи умови перебування в таборах, відповідно підготувався, але, на щастя, цього не сталося.

У ті ж роки, в часи брежневського розгулу, коли частішали арешти, “нашій людині” – галичанину, який працював начальником відділу кадрів комбінату “Івано-Франківськбуд” М.Дронюку – оберегу чистоти ко-

муністичного суспільства, захотілося перевірити мої анкетні дані, бо про мене він знав із розповідей своїх співпрацівників, викликав мене до себе і поставив вимогу розповісти, де я перебував у час між 1946-1955 роками. В автобіографії, яку я написав, коли вдруге поступав у трест, зазначив, що тоді працював на будівництві в органах НКДБ. Так ні, йому цього було мало, вимагав “конкретики”. Здавалося б, невинне пояснення, але в такий нерівний час воно коштувало немало здоров’я. І багато таких випадків, “вольних, чи невольних”, нагадували мені про моє минуле і сьогоденний статус.

Та що казати, кадровиками були чужі люди, а ось у батьківському домі творилися не менші неподобства. “Добрі сусіди”, знаючи сімейний стан нашої родини, щоб як можна більше “насолити” їй, постійно дорікали батькові за сина. Боляче було слухати старшій людині незаслужені звинувачення. Тому я, одного разу, вже після звільнення із табору, під час чергового відвідання батьків звернувся до однієї людини з проханням залишити батька у спокої. У відповідь почув таке, що краще було б не зачіпати... В пам’яті залишилися лишень слова: “Ти, бандите, знаєш звідки ти приїхав, хочеш знову туди поїхати”.

Минули довгі роки, розпалася більшовицька держава, і з настанням незалежної України думав, що ця людина підійде до мене й попросить пробачення. Не тому, що вона покаялася, що в її душі повітлішало, а просто для злагоди людської. Не вийшло... Не називаю її імені, може, зрозуміє свою помилку й попросить пробачення.

А ще наша проектна група була підпорядкована головному технологу тресту М.Сидоренку, який часто “підкидав” якісь провокаційні репліки, до котрих я вже звик і не реагував. Але одного разу, коли я бідкався перед начальством, щоб дозволили мені придбати автомобіль “Москвич”, і мені з трудом вдавалося, то М. Сидоренко чи випадково, чи спеціально, зайшов у наш кабінет і

голосно заявив присутнім: “Ви знаєте про те, що Іван Михайлович “москалів” не любить, а “Москвича” придбати хоче”. Що це? Необережно висловлена думка, чи те, що його постійно муляло. І такі “необережні” слова можна було чути не тільки від М.Сидоренка, але й інших співпрацівників. Мабуть, працівники НКДБ знали про мене, але ні разу не викликали на “співбесіду”. Після останньої розмови з начальником Долинського районного відділу НКДБ В.Павленком зрозуміли, що я не змінив своєї думки, і не збираюся з ним співпрацювати, але сексотів, які стежили за моєю поведінкою, було більш ніж достатньо. Зі всіма я розмовляв тільки своєю рідною мовою, але проектну документацію мусив оформляти по-російськи. Така була вимога.

Отак, мимо усіх життєвих турбот, я працював віддано, розуміючи, що працюю на своїй землі, для своїх людей.

ТУРИСТИЧНА ПОЇЗДКА ПО УКРАЇНІ

І, нарешті, в 1975 р. зумів я придбати злочасного “Москвича-412”. Радів, бо тепер здійсниться наша з дружиною мрія, зробимо подорож по визначних історичних місцях України. Було б добре їхати двома автами, щоб у випадку якоїсь дорожньої пригоди мати допомогу, але так не сталося, бо час відпустки наближався, і мусили з дружиною їхати вдвох. Авто було нове, ще не обкатане, але ризикнули, і на початку липня, забезпечивши себе харчами, вирушили в дорогу.

Маршрут ми виробляли разом, ще задовго до купівлі авта, і метою нашою було відвідати історичні місця, пов’язані з Тарасом Шевченком та Богданом Хмельницьким. Літо в тому році видалося тепле з невеликими дощами. Настрій чудовий, отож з Богом. Найперше ми

побували в Умані, де ознайомилися з Софійським парком, який займає одне з перших місць в Україні. “Софіївка” створювалася з примхи поміщика Фелікса Потоцького 1796-1800 рр. і займала близько 140 гектарів землі. Для створення “Софіївки” були використані круті та пологі схили, валуни рожевого граніту, що в цій місцевості виходять на поверхню, звивисте русло невеликої бурхливої річки Кам’янки з віковими деревами по берегах. Відкриття парку відбулося влітку 1800 р. Парк був названий “Софіївкою” на честь дружини Потоцького – Софії.

Далі наш шлях пролягав на Канів, куди ми прибули вже пізно вночі і заночували не в авті, але в садку знайомої людини – п. З. Ясінської. Наступний день ми присвятили Музеєві Шевченка, а увечері поїхали в напрямку сіл Шевченкове та Моринці. Але оглянули ми їх тільки наступного дня. До Черкас прибули ми через Золотоношу. (В Золотоноші я повинен був працювати, але добре, що не погодився, бо містечко непоказне). В Черкасах не затримувалися, бо місто належить до новозбудованих, і якихсь архітектурних чи історичних пам’яток в ньому не було. Отже, поїхали до Суботова. (Суботів віддалений трохи від основної дорожньої траси, і я зупинився біля гурту людей запитати, де воно розташоване. Мене поправили: Суботів треба говорити з ударом на перший склад слова “Су’ботів”). Вже здалека виднілася церква, про котру Тарас Шевченко писав:

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій,
Домовина України
Широка, глибока.
Ото церква Богданова
Там то він молився,
Щоб москаль, добром і лихом
З козаком ділився...*

Під час нашої екскурсії церква була на ремонті, але вхідні двері до неї були відкритими. Ми побачили внутрішні стіни, вже побілені, але на них не було жодного малюнка чи образів. Церква – усипальниця гетьмана, хоч тлінних останків його там нема, лишень на підлозі з правого боку лежить гранітна плита з викарбованими на ній словами: “Тут похований великий син українського народу, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький”. Під написом викарбований символ гетьманської слави і права, а нижче говориться про те, що ... споруджена в 1954 р. на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. В той час уряди України і Росії отримали ордени, а в Кенгірі лилася кров невинних людей-політв'язнів, які протестували проти несправедливості і підняли повстання, а в час придушення його, гинули сотні в'язнів під гусеницями танків спецназу.

Там же, в Суботові, ще із часів Хмельниччини, при дорозі, стоять три криниці, про котрі згадує Т. Шевченко в творі-містерії “Великий льох”. Одна із трьох душ карається за те, що з цієї криниці, набравши води у відра, перейшла дорогу Гетьману тоді, коли він їхав у Переяслав “Москві присягати”. Ми з дружиною теж напилися гетьманської води.

У Чигирині відвідали місце, яке зветься “Богданова гора”. Там стояли гетьманські палати, про що говорить спеціальний знак: “На цьому місці під час визвольної війни Українського народу проти польсько-шляхетських загарбників у 1648-1654 рр. була резиденція Гетьмана України Б. Хмельницького”. А на самій горі стоїть пам'ятник Б.Хмельницькому з булавою та поряд викутий із каменя бандурист, який оспівував славу Богданових перемог.

Чигиринський краєзнавець в розмові з нами розповів: “Ось там, недалеко в лісах, коло села Медведівки, є Холодний Яр, у котрому Залізняк в 1768 р. збирав гайдамаків і йшов на Умань”. Про це Т.Шевченко писав:

*В яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали...*

Відпочинком нашим були екскурсії по нових, не звіданих ще містах, містечках та історичних місцевостях. Не поспішали, а ночували там, де застала нас нічка, не шукали готелів, бо економили час та гроші, а заїжджали за придорожні насадження, вечеряли всухом'ятку і, розклавши сидіння свого авто, твердо спали. Ризикували. Всіляко могло бути, але, слава Богові, все обійшлося щасливо. Не мали жодних пригод, крім, як напросився на неприємність, але із неї вийшов щасливо. Під час поїздки із Моришів, щоб скоротити дорогу і час, поїхали ми другорядним шляхом. Кам'яниста дорога, повна пилюки, пролягала через безконечні лани пшениці. Монотонно тягнувся час, і ми вже шкодували, що вибрали таку дорогу. Але враз вдалині побачили зелену оазу. Якось веселіше стало на серці. Коли під'їхали ближче, побачили добротний дім, поряд – криницю, і біля криниці лавочку, на котрій сиділо троє парубків. Я зупинився при дорозі, взяв посудину на воду, дружина не захотіла йти зі мною, і, проходячи біля лавочки, де сиділи хлопці, привітався з ними словами: “Доброго вам здоров'я, шановні!” Промовчали, мабуть не знали, що відповісти, були шоковані. Тут же, біля них я освіжив своє обличчя, напився доброї джерельної води, набрав у посуд і повертався до авто. Раптом один із них запитав мене: “Ви откуда будете?” “З України”, – почувли вони у відповідь. “Как, а ви где находитесь?”. “Напевно в Росії, бо на Україні розмовляють українською”. “Нет ... это Украина”. Я тоді сів на лавочку біля них і спитав, хто вони за національністю, а коли почув, що українці, спитав першого: “Ось “ти” (говорив на “ти”, бо були молодшими) чому розмовляєш з товаришами по-російськи, вони також українці?” Радо вступив зі мною в діалог. Відповів: “Панімаєте, я бил в армії, там научілся разговаривать і

мне так лучше”. “А як ти розмовляєш зі своєю матір’ю?” “Ну ето совсем другое”, – і не доказав, що таке “другое”. Спитав я другого по черзі, чому він перейшов на російську мову, і почув у відповідь: “Я работал в Росіє трі года, і теперь по прівичке разговаріваю...” Третього парубка вже не питаю, бо також, мабуть, вигадав на своє виправдання. А сам я подумав: “Як треба було працювати над збіднілими душами мільйонів таких парубків-хахлів, щоб з власної волі відцуратися материнської мови та втратити національну гідність”.

З місця розмови було добре видно реєстраційний номер мого автомобіля, і я трохи потерпав, що після такої бесіди хтось із них може записати номер та передати, кому потрібно, вислужитися перед владою. Мав би я щонайменше неприємність, але видно, що в східних областях ще не було тотальної “слежки” за своїм братом, а ті парубки не втратили совісті. На прощання розповів їм, хто я такий, звідки та куди прямуємо, і ще сказав їм: “Любіть материнську мову та шануйте свою матір, яка зберігає для майбутнього покоління рідну мову”. Цього разу відповіли мені: “До побачення”; все ж таки зерно, яке впало на добрий ґрунт, проросло. Можливо, що через багато років, із настанням незалежної України вони згадали про нашу зустріч.

З Чигирини ми взяли курс на Кіровоград-Миколаїв-Херсон-Каховку й доїхали до побережжя Чорного моря – Скадовська і там “диким” способом відпочивали п’ять днів. В даному випадку “диким” способом означає те, що тебе не хочуть бачити місцеві люди. Звідти, де ти зупинився зі своїм автотом, виганяють, а ти вперто тримаєшся, поки не заплатиш “відчепного”. Море в цьому закутку неглибоке, тепле, з пісочком, але до глибокої частини моря, щоби поплавати, далеко треба йти. А ще тоді морські хвилі нанесли на мілководдя медуз, котрі трохи заважали плавцям... Але відпочинок видався чудовим. Ми загоріли, відпочили, додому поїхали південною дорогою че-

рез Херсон-Миколаїв-Одесу, зупинившись лишень в Одесі, де побували в Оперному театрі на якійсь виставі, назва котрої вже затерлась у пам'яті... Уся наша подорож тривала три тижні. Хоча ми трохи втомилися, зате збагатилися знанням про Батьківщину. По селах, де зупинялися, ще можна було почути українську мову, і селяни радо вступали з нами в розмову, відгадуючи, що ми походимо із “Запада”. Молодь соромилася рідної мови: хоч “калічили”, а розмовляли по-російськи.

Час нашої подорожі був благодатний: чудова погода, дозрівали овочі, фрукти й по багатьох селах, прямо на краю дороги, доброзичливі селяни залишали вирощені плоди, котрі можна було дешево купити. І тим ми користувалися, до свого дорожнього “раціону” додавали свіжих вітамінів.

На довершення ми провідали Зборів, двічі побували на Берестеччині, в Пляшевій. Відвідали дерев'яну церкву, побудовану 1650 р. на острові, де, за переказом перед боєм козаки освячували зброю. Цю церкву в 70-х роках минулого століття перенесли у Пляшеву на острів Журавлиха, як об'єкт комплексу “Козацькі могили”. В 1909 р. сполучена між собою підземним переходом. В Георгіївській церкві, в підземеллі, розміщений саркофаг, де зібрано досі знайдені під час розкопок на полях битви козацькі кістки.

Про героїчні бої козаків у визвольних змаганнях під Берестечком Тарас Шевченко писав:

*... Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні Запорожці
Своїм трупом вкрили...*

Щорічно наприкінці червня там відбуваються святкування, куди приїжджають тисячі патріотично настроєних шанувальників Хмельниччини. А ще відвідали майже усі замки Закарпаття та Галичини.

ЗНОВУ БУДНІ

В Івано-Франківську існувало два будівельні трести, “Нафтогазбуд” і “Прикарпатжитлобуд”. В час розквіту промисловості на Прикарпатті, звязаної з видобутком нафти й газу, вони були завантажені роботою, але видобуток нафти скорочувався, і потреба у двох трестах відпала. На базі тих двох трестів у 1976 р. створили один – під назвою “Прикарпатбуд”. Проектну групу зберегли, а навіть чисельно збільшили. Але мене ніяк не могли призначити навіть начальником відділу, мусив керувати відділом, будучи старшим інженером. Я не міг висувати претензії щодо посадового окладу чи погрожувати виходом із тресту, бо проживав у відомчому будинку, і власник мав право виселяти з нього, якщо б звільнив з роботи. Тому не дратував начальства, і мовчки працював, вислуховуючи образи та дорікання.

Час ішов, батьки старіли, з’являлися хвороби, як у моїх батьків так і в дружини, доводилося частіше провідувати їх, допомагати. Але, як мовить прислів’я, “молодий може померти, а старий – мусить”. Тож насамперед, після тяжкої хвороби в 1967 році померла мати дружини, в лікарні, прямо на Олиних руках. Батько Олі, проживши ще 4-и роки після хвороби, також помирає в лікарні. У 1977 р. на 79-му році життя відійшла у вічність моя багатостраждальна мати. Смерть до мами приходила двічі. У неділю після обіду прийшла до неї клінічна смерть – мати схлипнувши, безвладно схилила голову й заспокоїлася. Старша сестра, що була біля матері скрикнула: “Мамо, не відходи”. Мама стривожилася, відкрила очі й дорікнула доньці: “Нащо ти мене повернула назад, мені вже було так добре”. Їй ніхто вже не зміг допомогти: спрацьована, знищена хворобами, вже хотіла спокійно відійти на той другий світ, Божий світ.

Дізнавшись про тяжкий стан мами, я вже вночі приїхав додому. Мама ще жила, але то була мука. Я сидів біля неї, тримаючи ще теплу руку. Сестри намагалися чимось допомогти, але мамі вже нічого не потрібно було...

Дні минали в постійних турботах: треба було в щось краще одягнутися, щось краще з'їсти. Під час кожної поїздки у відрядження до Києва, Москви, Ленінграда, кожна людина намагалася накупити чим більше дефіцитних товарів для себе, друзів, чи добрих сусідів, бо не так часто доводилося нам відвідувати столичні міста. Тільки там бували закордонні товари. Карткової системи в нас не існувало, але, щоб дістати пачку (200 г) масла для малих дітей чи старших людей, потрібно було спершу дізнатися, що завтра в тому чи іншому магазині буде, зранку біля 4-5 год. зайняти місце під магазином, дочекатися його відкриття і там придбати пачку масла, ковбасу, чи ще якийсь дефіцитний товар.

З приходом до влади М. Горбачова, виконавча влада зробила деякі полегшення людям на найважливіших заводах, фабриках чи підприємствах: отримували так зв. "пайки". Адміністрація замовляла на продуктивній базі певну кількість таких пайків для своїх робітників і раз на місяць їх завозили на підприємство. Звичайно, за це платилося, і для людей, які працювали це було певною вигодою. Вже не треба було стояти за харчами. А ще новинку М. Горбачов запровадив: дозволено при заводах чи фабриках створювати так звані "дочірні підприємства". Це означало: директор виділяв частину заводу з необхідним обладнанням і сировиною такому "підприємству", і "маленький" філіал починав працювати. Звичайно, в нього справи йшли краще, як в основного підприємства, бо директор поставив там когось із своєї родини. І так майже на кожному підприємстві. А коли почали приватизовувати державне добро, першими покупцями були ті, які там влаштувалися раніше. Отак і з'явилися перші багатії. Виділення землі під

“дачі” – це також один із факторів заспокоєння народних мас. Їм ніколи було думати про політику, працювали від ранку до ночі.

... Похоронивши нашу маму, батько залишився сам у новозбудованій хаті, ще необжитій, з різними недоробками. І хоч серце йому долягало, продовжував працювати, щоб утопити в роботі самотність. Одночасно в церкві виконував дяківські обов’язки. Там, на крилосі при свічці під час богослужінь, читав церковні книжки і це, напевно, спричинилося до захворювання очей. До лікаря не звертався, бо не було часу “дрібницями” займатись. А коли настала безвихідь, – задавнив глаукому, – лікар уже не міг допомогти. Останні два роки батько спочатку недобачав, а пізніше і зовсім осліп. У вічність відійшов на 88-му році життя, у 1984 р.

МОЯ САМОТНІСТЬ

Того ж року захворіла моя дружина Ольга. Перший діагноз, що його лікарі поставили – “злюжкісне захворювання”. Клаптик тканини відіслали в Київ у лабораторію, котра підтвердила хворобу. Почали лікувати, інтенсивно, бо Оля працювала в Івано-Франківській лікарні № 1 медстатистом, отож отримувала належну допомогу – її рятували як могли. А хвороба прогресувала, не піддавалася лікуванню. Оля отримала скерування в Київський дослідний туберкульозно-пульмологічний і онкологічний інститут. Там також багато не досліджували: підтвердили діагноз. Людину треба рятувати, домоглися пройти консультації в інших науково-дослідних інститутах. Але перший діагноз Олі переслідує її всюди. Видно, “світилам”, до котрих ми зверталися, було байдуже, не вникали в стан хворої. Нарешті, вже вкінці терміну перебування в Інституті, добрі люди порадили зверну-

тися до клініки Київського науково-дослідного рентгено-радіологічного і онкологічного інституту. Так Оля потрапила до добросовісної жінки – старшого наукового працівника п. Е. Єрусалимської, котра визначила справжній діагноз хворої. Виявилось, що в дружини, крім супутніх захворювань, цироз печінки активної форми. Вказала метод лікування, необхідні ліки та режим лікування. Але було вже пізно. Всі наші намагання виявилися марними, неправильний початковий діагноз, байдужість лікарів, і навіть “світил медицини” та інтенсивне лікування не тої хвороби викликали погіршення. Померла моя Оля на 66-у році життя в 1988 році. Не діждавшись незалежності України, для котрої жила і віддано працювала. Поховав я Олю на своїй малій батьківщині в с.Рокитно недалеко від могили моїх батьків, там, де і сам хочу спочивати вічним сном. Восстанне, перед закриттям домовини подруги й побратими недолі заспівали пісню “Видиш, брате мій”. Хоча нам не дав Господь діточок, не створили ми нормальної сім’ї, все ж таки хтось із моєї родини колись прийде на могилу, поставить свічечку та помолиться за упокій наших душ...

Пригноблений непоправною втратою дорогої дружини, я поставив перед собою за мету встановити на могилі пам’ятник із червоного граніту, котрого вдосталь є в надрах Полісся. Але, як і всього за радянських часів, бракувало і його. Я спочатку намагався дістати “законним” способом, через Івано-Франківський міськвиконком, але для мене були недоступні “чини”, від котрих залежав дозвіл на купівлю такого матеріалу. Згадав я, що нещодавно о. Василя призначили Єпископом Житомирсько-Овруцької дієцезії. Подумав: можливо він допоможе придбати пам’ятник прямо на робочому місці. Єпископ Іоанн (таке ім’я отримав під час висвячення) у минулому був радянським політв’язнем, відбував покарання в тому ж таборі, де й ми з Олею, у Кенгірі Карагандинської області. Там уже в час полегшення режиму він організу-

вав мішаний хор, у якому виступала й майбутня моя дружина Ольга. Звільнившись, Василь Боднарчук вступив у Православну Духовну Академію в Ленінграді. Ставши священником, отримав парафію в Трускавці на Львівщині. Там, коли тільки ми приїздили до наших друзів Андреевих, які проживали в Трускавці, зустрічалися і з о. Василем. Був цікавим співбесідником, добрим духівником, чудовим проповідником, завдяки чому так скоро виріс до єпископа. Після його переїзду до Житомира ми постійно з ним листувалися.

У 1991 р. я зі своїм швагром Іваном Гольком поїхав автом до нього з надією, що, коли не допоможе о. Іоанн, то спробуємо придбати граніт у майстернях, на місці виробітку. Радісно зустрів нас єпископ о. Іоанн, гостинно прийняв, але не зумів допомогти. Ми кинулися в деякі кар'єри та майстерні, але й там нам не пощастило. Потрібно було мати дозвіл від міністерства. Ні з чим повернулися додів. У наступному році я все ж таки придбав дозвіл і змонтував пам'ятник на могилі дружини.

Беручи під увагу чужий життєвий досвід (за яким якщо хтось із подружньої пари помре, то друга особа довго не зостається на цьому світі), я не став шукати собі пари. Тим більше, що більшовицькі табори вплинули від'ємно на моє здоров'я. Але в цьому твердженні є помилка. Ішли роки за роками й сьогодні вже 20-й рік, як я самотній. Не бажав би нікому такого життя, але що ж і в цьому – Господня воля. Ішов час. Щоб заспокоїти людей, влада дозволила створювати громадські товариства та організації. В Ів.-Франківську найперше був заснований “Рух”, “Меморіал” та “Товариство української мови” – котрий в нашому тресті (Прикарпатбуд) заснував секретар парторганізації тресту Л. Буковецький, уродженець Буковини. Здавалось би, що якщо Товариство заснував сам секретар парторганізації, то нема чого боятися, бо, напевно, перед його заснуванням організатор радився зі своїми покровителями.

Та до нього вступила лишень малочисельна частина працівників-галичан. Активісти писали реферати з історії України, брали участь у відродженні рідної мови. По місту прокотилася хвиля збору підписів за визнання української мови державною. Почалися мітинги, походи згуртованих людей в колонах по місту, проводилися стихійні виступи, в котрих засуджувано більшовицький режим. Чекісти не заважали “свободі” людей, але “на пострах” фіксували події на кіноплівку для можливого звинувачення активістів Руху. Із преси, телебачення та розповідей очевидців ми дізналися, що у Львові відбуваються такі ж маніфестації як у нас, але вже з застосуванням національної символіки. У нас до неї активісти ставилися ще з обережністю, тому львівські громадські організації вирішили допомогти нам зрушити з місця національне питання.

Пригадую, спільно призначали день мітингу на неділю, 18 червня 1989 р., і почали до нього готуватися. Відкрита інформація спонукала владу міста готуватися до придушення мітингу. Через пресу й радіо сповістили, що в області панує хвороба ящур, і всілякий автомобільний рух того дня буде припинено. В Ів.-Франківську по всіх установах міста провели наради, проінформували людей, що неділя оголошується робочим днем, і з кожного підприємства призначили “активіста” до компартійної колони, як противагу мітингуячим. Голова міста Б. Яковишин організував у меморіальному парку (де мав відбутися мітинг) потужну радіотрансляційну станцію, а також призначив “активістів”, які будуть ходити поміж людьми і роз’яснювати, яку вони шкоду собі приносять, перебуваючи на мітингу. Здавалося, що влада добре підготувалася до протистояння з напівлегальними мітингівцями – безборонним людом. Початок мітингу був призначений на 11 год., і народ, знаючи про державні заходи, зранку, із довколишніх сіл і районів пішки поспішив узяти участь в Народних зборах. Мі-

щани, богобоязливі люди, гуртувалися біля огорожі Меморіального парку, не наслідувалися входити до середини. Біля 10-ї год. вся компартійна “машина” запрацювала, створюючи нестерпний шум. Передавали виключно українські народні пісні, але так голосно, що сусіда не можна було почути. “Активісти” ходили поміж людьми з мегафонами, лякали людей різними покараннями – від штрафу до кримінальної відповідальності. Але народ не звертав на те уваги.

Організатори мітингу намагалися виступати, але їх ніхто не чув. Тоді священник ГКЦ о. Сімкайло почав відправляти панахиду. Також не можна було чути відправи, але народ, який був біля священника, трохи підспівував, дивлячись на уста о. Сімкайла.

Біля 12 год. зі Львова прибув поїзд із першою групою молоді, яка на вокзалі стала в колони із розгорнутими прапорами та стрілецькими піснями пройшла через місто до місця, де мав відбутися мітинг. По всіх вулицях, котрими йшли львів’яни, міщани утворювали живий коридор та вигукували: “Слава! Слава!”... В меморіальному парку народ розступився і дав можливість пройти колоні до центру подій. Жінки літнього віку не могли стриматися від побачених знамен, падали на коліна, і в сльозах цілували краєчок національного прапора. То було хвилююче і зворушливе видовище. Тоді міщани відважилися увійти до середини парку. Чекісти, які досі заважали співами, раптово замовкли, щоб дати слово голові міста. Б. Яковишин просив розійтися і розпорядився, щоб компартійна колона приступила до діалогу з організаторами мітингу та народом. Їхня колона несла червоні прапори й лозунги з такими написами: “Уніати – вороги українського народу”, “Бандерівці – зрадники народу” та інше...

З наближенням їхньої колони народ почав скандувати: “Ганьба! Ганьба!”... Багато із них покидали прапори й лозунги на землю і відійшли вбік, бо вони були

усім нам знайомі, – ніби засоромилися. Після інциденту чекісти зрозуміли, що таким способом нічого не вдіють. Перестали заважати вести мітинг. Зі Львова тимчасом прибув черговий поїзд, котрим така ж група юнаків приїхала до Івано-Франківська, і мітинг продовжувався вже спокійно. Львів'яни допомогли нам провести мітинг. Під вечір ті ж юнаки та дівчата спокійно від'їхали до Львова.

Мене нічого не зв'язувало з Ів.-Франківськом, хіба що помешкання та авто, котрому я найбільше, після смерті Олі, уділяв уваги. Друзів, з котрими можна було ділити й радість, і горе, я не зумів виховати, а з котрими я приятелював, то наші розмови обмежувалися повсякденними справами.

Реорганізація підприємств продовжувалася, це вже була хронічна хвороба радянської системи. Напевно думали, що тим самим врятують державу. Востаннє наш трест “Прикарпатбуд” ліквідували в 1991 р. і на його основі створили “Державну будівельно-монтажну фірму”, яку очолив М.С. Мельник. В час формування колективу фірми, я увійшов у списки, але вже наступного дня, уточнюючи списки, Мирослав Степанович викреслив мене. Я розумів, що я вже пенсійного віку й пора йти на “відпочинок”. Можна було зробити по-товариськи, переговорити зі мною; нам разом довелося пити баланду в таборах і мені було боляче, тим більше, що він знав моє сімейне становище. Мені шкода було покидати колектив, з котрим пропрацював більше, як 30 років. Тепер я зостався один і на деякий час, за домовленістю, зайнявся проектуванням деяких допоміжних об'єктів для наших будівельних управлінь. Багато часу забирали поїздки в східні області України; сподівалися, що зможемо прищепити там національну свідомість, адже ми такі ж українці, як тамтешні люди, лише мачуха-доля розвела нас по різні сторони барикад.

У цей час патріотично настроєна молодь, а особливо студенти Львівської Політехніки, на пам'ять по загиблих колишніх вояків дивізії "Галичина" під Бродами, на горі Жбир в селі Ясенів, побудували пам'ятник-монумент. Пам'ятник був освячений 20 травня 1991 р., а через місяць, 18 червня 1991 р., чекісти його замінували й підірвали. На цьому місці студенти разом із селянами висипали козацьку могилу, увінчавши її хрестом.

Тоді ж, за тим самим сценарієм, в Угринові Старому чекісти знищили погруддя провідника ОУН С. Бандери, біля батьківської хати. Освячення пам'ятника пройшло при великому здвигу народу, який зібрався із усієї Галичини. Ніхто не сподівався, що такий ганебний вчинок можуть зробити чекісти, які насправді доживали останні місяці.

Ще за радянських часів я мріяв про переїзд до Львова, де проходила моя юність, бурхливі дні першого кохання, де щиро і віддано виконував доручення провідників ОУН. Але тоді я був позбавлений тих прав жити у Львові. Наді мною тяжів 101 кілометр... Мусив сидіти на місці.

Народні маніфестації вели до проголошення незалежності України. Знаючи режим радянської влади, чекісти далі – під час віча, чи перемаршу колон громадян по місту, озброєні кінокамерами, знімали згромадження людей чи окремих активістів, накопичуючи на майбутнє компромат. Тим часом уже 24 серпня 1991 р. прогресивно настроєні депутати Верховної Ради більшістю голосів проголосили незалежність України, а 1 грудня 1991 р. референдумом народ підтвердив цей акт.

Поїздка у східні області України продовжувалися, хотіли привернути увагу російськомовних українців до прадідівської української мови. Але...

НОВА ЕРА УКРАЇНИ

До Спільки політв'язнів України вступив я навесні 1993 р., а в червні, в Києвському палаці “Україна” був учасником Всесвітнього Конгресу політв'язнів України, який відбувався на державному рівні.

В цьому ж році, в суботу, 28 липня відзначали ювілей – 50 років заснування дивізії “Галичина”. Тому Головна управа Братства колишніх вояків дивізії прийняла рішення відслужити Богослужіння там, де в далекому 1943 р. відправляли перед від’їздом добровольців на вишкіл. Отже, до Львова з’їхалися побратими з колишньої дивізії “Галичина” (з цілого світу). Я також з побратимами своєї Станиці прибув із Ів.-Франківська. Площу перед Парком культури на вул. Д. Вітовського заповнили побратими – гості та мешканці Львова. І поки ще не почалося Богослужіння, яке відправляли отці з храму св. Юра, побратими вільно почувалися і шукали серед такої маси народу своїх друзів по зброї. Відстань часу в 50 років не давала можливості візуально впізнати будь-кого. Оскільки я вже раніше розшукував Любомира Галугу в його рідному селі (але невдало), то тепер інтуїтивно відчув, що він повинен бути серед приїжджих. Став розпитувати у “прибулих” чи є серед них Любомир Галуга, і натрапив на людину, яка знала його. “О! Любоко? Так, я знаю його, щойно його бачив”. І пішли ми шукати Любомира. Я знав Любка молодого, веселої вдачі, завжди усміхненого, а вказали мені на високого широкоплечого мужчину. Підійшовши до нього, я запитав: “Чи Ваше прізвище не Галуга?” Він зі здивуванням дивився на мене, але відповів: “Так! А ви хто?” Я назвав своє прізвище і ім’я, як Любка крикнув: “Манька!” (мене в Гімназії охрестив таким іменем Іван Гілевич-“Гіль”, і з тою кличкою я помандрував у світ). Тоді вже не потрібно було уточняти, хто я такий...

ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

Довідка

ПРОКУРАТУРА
Львівської області

про реабілітацію

390404, Львів-4, пл. Возуєвський, 7

4 ГРУДНЯ 19 92 № 13/8435-92

Гр. Мамчур Іван Михайлович

рік і місце народження 1925 р. сРокітне Яворіського району Львівської області

місце проживання до арешту м. Львів

місце роботи, посада (рід заняття) до арешту студент політехнічного інституту

коли і яким органом засуджений (~~людицьким~~) 28-30.04.49 р.
військовим трибуналом військ МВС Львівської області
кваліфікація скоєного злочину і міра покарання з врахуванням внесених у вирок (всудові рішення) змін ст.ст. 54-1"а" і 54-11 КК УРСР до 10 років позбавлення волі в виправно-трудових таборах з конфіскацією майна
заарештований «23.» серпня 1946р., звільнений «27.» жовтня 1954р.

Утримувався під вартою, в місяцях позбавлення волі, _____
вісім років, 02 місяців, 04 днів; знаходився в засланні _____ років, _____ місяців, _____ днів.

На підставі ст. 1 Закону Української РСР від 17 лютого 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»

гр. Мамчур Іван Михайлович

реабілітований (в) _____ поверненням конфіскованого майна або його вартості.

ЗАОТ - Прокурор області

З. Д. КОТИК З. Д. КОТИК

Зам. 327-10 060 ЛКФ «Атлас»

Раді були ми зустрічі. Любомир розповів про свою нелегку долю, якій я щиро заздрив, бо, незважаючи на труднощі, він зумів отримати вищу освіту, створив міцну сім'ю і виховав четверо чудових дітей, яким також допоміг здобути вищу освіту. А я? Чим же міг похвалитися? Крім

лихої мачухи-долі, у мене не було нічого. Хоч ні, крім суворих днів життя, були якісь проблески радості...

...Туга за Батьківщиною не давала Любомирові спокою; майже щорічно приїздив він в Україну в своє рідне село Путятинці сам, чи з дружиною Анною і донею Мартусею або Христиною. А нещодавно в Україні побував син Ярослав з дружиною Данутою.

У розмові я дізнався від Любомира, що його дружина Анна є молодшою сестрою Марійки Шкільник, моєї товаришки із гімназійних часів. Запамяталася мені Марійка, як скромна дівчина в класі, яка носила найдовші коси, які вільно спадали нижче колін, і всі, з ким вона зустрічалася, мимоволі звертали на них увагу... До речі, моя дружина Оля, помимо тяжких умов проживання в таборах, пронесла свої коси крізь 11-и літне перебування в більшовицьких таборах...

Любомир розповів мені ще про наших спільних друзів із вишколу в Мельнику – таких як Зенон Кобилянський, Володимир Кізіма (про котрого я вже згадував), Нестор Козбур, з котрим він навіть породичався. А з Любою Козбур я познайомився за таких обставин: їй потрібна була книжка “Жорстокий час”, видана у Львові малим тиражем, і вона хотіла її мати; через Любомира попросила мене дістати, і я дістав, після чого ми кількома листами обмінялися.

Того дня, після Богослужіння о 16⁰⁰ в театрі ім. М. Заньковецької відбулася Академія, присвячена ювілею. Залу заповнили побратими 1 УД УНА та запрошені гості, а в президії зайняли місця найбільш шановані гості; голова Спільки офіцерів України полковник Ярослав Гасюк звернувся до ветеранів зі словами: “Ви скористалися можливістю дістати вишкіл і повторити почин усусусів. Народ повинен знати правду про дивізію, про своїх героїв”. О. митрат Музичка звернувся до нас: “Дорогі друзі по зброї, на моїх очах герої вмирили. Ми своїх мрій не здійснили, але жертви, покладені на Вів-

тар Слави, не пішли на марне. Ми носили чужі мундири, але ціль змагань була одна. У нас був запас, любові до народу, до Вітчизни”. Майор Англійської армії С.Фостун сказав: “Ви пішли в дивізію піднімати Червону калину. Сьогодні у щирій праці мусите підняти Україну до світового рівня”. Голова НТШ Олег Романів, відзначив, що ми йшли в дивізію з думкою про вишколення для подальшої боротьби за волю України. Голова Головної Управи Братства колишніх вояків дивізії 1 УД УНА д-р М.Малецький, говорив про роль дивізії, її діяльність і сьогоднішній стан її ветеранів. Народний депутат Верховної Ради п. М.Косів пообіцяв підняти питання реабілітації ветеранів і визнання дивізійників воюючою стороною в Другій світовій війні. А ще у виступах взяла участь – Гудима, І.Кандиба, Б.Стасів та В.Малкош.

Потім відбувся чудовий концерт, в якому взяли участь кращі артисти України. Народний артист України Дмитро Гнатюк виконував пісню “Чом, чом земле моя...” та народна артистка України Марія Стефюк проспівала декілька пісень. Заслужена артистка І. Кострицька виконала уривок із “Вогняного кола” І. Багряного. Заслужений артист С. Фіцич виконав арію Тараса із опери “Тарас Бульба”. Хор “Бурлаки”, створений на чужині із колишніх вояків 1 УД УНА під орудою О. Хміля, виконав цілу низку стрілецьких та дивізійних пісень. Завершив виступ хор “Бурлаки” піснею “Видиш, брате мій...” Це був один із найкращих подарунків ветеранам 1 УД УНА.

Заключним акордом святкування була поїздка побратимів та гостей до знищеного пам’ятника в с.Ясеніві на г. Жбир. Там, як і щорічно, відбулася Панахида.

А потім відвідали Меморіальний цвинтар біля с.Червоне, помолилися за упокій душ тих, які там спочивають вічним сном, та тих, які ще десь знаходяться на безмежних полях Брідщини. Тут також духовні потреби сповняють священники сіл Червоне та Ясенівців. Були

виступи представників району, побратимів із діаспори... Згадували про учасників воєнних подій; особливо тих, які брали участь в боях, перебували в “котлі”, а потім здійснювали прорив через більшовицьке кільце.

У січні 1945 р. усі сили 1-ї УД УНА вирушили з півночі Словаччини через Братиславу та Східну Австрію у Словенію. Впродовж цього тривалого пішого переходу колони дивізії часто були атаковані воїнами, бойовою авіацією союзників, що змушувало їх рухатися вночі, а вдень відпочивати. В дорозі дивізії доводилося брати участь у боях з тітовськими та більшовицьким партизанами, а в Словенії і потім в Штирії (Австрія) вела тяжкі бої з радянськими військами; там ще загинуло 729 дивізійників, котрих поховали в місцевостях – Гнас, Бад Гляйхенберг, Бірбаум, Санкт Штефан, Траутмансдорф, Фельдбах.

В період окупації частину Австрії радянськими військами не можна було упорядковувати могили наших побратимів, доки не було підписано 15.05.1955 р. мирного договору між Радянським Союзом та Австрією. Тоді в Австрію повернулися українці, які раніше виїхали, а побратимам, які проживали в Німеччині та Австрії відкрилася можливість упорядкувати могили своїх друзів. Перше Ювілейне святкування відбулося через 25 р. після закінчення Другої світової війни. В наступні роки ішли перезахоронення останків друзів із фронтів полів на цвинтарі в селах та місті Фельдбах. Австрійська влада створювала хороші умови, а навіть виділяла місця чи ділянки землі під братські захоронення. Це добре ставлення виникло не від часу Другої світової війни, воно виникло ще з княжих часів. В літописах є згадки про зв'язки галицького князя Ярослава Осмомисла з австрійським Гайнріхом Яроміргогтом. Коли рід Бабенбергів вимер, князь Данило пробував посадити свого сина Романа на престол австрійського князівства і одружив його з спадкоємицею А. Гертру-

дою з роду Бабенбергів. Взаємини з Австрією підтримували українські козаки, яких цісар хотів притягти на свій бік у боротьбі з турками у 30-ти літній війні. Чимало козаків служили тоді, як найманські відділи в цісарському війську. В обороні Відня 1686 р. брали участь козаки під командуванням С. Палія. В Університетах у 16-18 ст. вчилися українські студенти. Від часів Австро-Угорщини 1772-1918 рр. українці активно працювали на монархію, жили її культурою. До часу прилучення Австрії до Німеччини, до 1938 р. в Австрії існували різні українські товариства, студентські гуртки, братства, котрі після аншлюсу німці заборонили.

І ось, в 1995 р. настало 50-ліття з часу закінчення Другої світової війни. Незалежна Україна отримала свободу дій і можливість взяти участь у цьому ювілеї. Австрійці, бачачи, як українці активно ведуть підготовку до відзначення цієї дати, запропонували організаторам ювілею провести його спільно, з участю австрійських військових частин.

З України, з Галицького Братства колишніх вояків 1 УД УНА запросили до Фельдбаху 43-х побратимів, в числі котрих був і я. Крім запрошених з Галичини до Фельдбаху прибули запрошені ветерани 1 УД УНА із США, Канади, Австралії, Англії та поодинокі побратими з інших держав, куди їх доля закинула проживати.

ПОЇЗДКА ДО АВСТРІЇ 25–27 ТРАВНЯ 1995 р. БРАТСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ 1 УД УНА

СТАНІЦЯ ЛЬВІВ

<i>Бендина Михайло (Голова)</i>	1921	<i>Львів, Ливиненка, 9/31</i>
<i>Басарницький Євгеній</i>	1928	<i>Львів, Франка, 26/4а</i>
<i>Бойчук Василь</i>	1922	<i>Львів, Людкевича, 2/6</i>
<i>Венгерак Станислав</i>	1925	<i>Яворів, Січ. Стрільців, 14</i>
<i>Викович Іван</i>	1924	<i>Яворів, Хрестителя, 19</i>
<i>Войташ Лев</i>	1925	<i>Львів, Керченська, 17/52</i>
<i>Гарвас Юрій</i>	1920	<i>Червоноград, Гірник, 13/15</i>

<i>Гриник Володимир</i>	1920	<i>Ходорів, О. Степаніва, 12</i>
<i>Гузій Василь</i>	1922	<i>Львів, Великановича, 9/10</i>
<i>Зарицький Богдан</i>	1926	<i>Львів, Тарнавського, 120/45</i>
<i>Зелінський Орест</i>	1923	<i>Львів, Донцова, 3/5</i>
<i>Іващишин Володимир</i>	1920	<i>Золочів, Галицька, 1</i>
<i>Кунинець Любомир</i>	1926	<i>Львів, Стрийська, 94/11</i>
<i>Купрідончук Володимир</i>	1925	<i>Сокаль, Тартаків</i>
<i>Костюк Роман полк.</i>	1934	<i>Київ, Ярославів Вал, 21/16</i>
<i>Кохель Анатолій, полк.</i>	1935	<i>Київ, Луначарського, 24/348</i>
<i>Лапуць Стефан</i>	1928	<i>Львів, Шевченка, 116</i>
<i>Муха Леонід</i>	1926	<i>Миколаїв, Дошенка, 33</i>
<i>Наконечний Сидір</i>	1927	<i>Львів, Сихівська, 4/49</i>
<i>Оленчук Михайло</i>	1931	<i>Львів, Баронча, 6</i>
<i>Остапчук Стефан</i>	1925	<i>Яворів, Львівська, 17</i>
<i>Пришляк Жданомир</i>	1923	<i>Львів, Енергетична, 18/70</i>
<i>Пущик Сергій</i>	1924	<i>Львів, Медведського, 12/2</i>
<i>Паралюк Петро</i>	1927	<i>Львів, Мазепи, 12/121</i>
<i>Росовський Володимир</i>	1921	<i>Львів, Киснева, 1</i>
<i>Солодяк Володимир, полк.</i>	1929	<i>Київ, Дарницький</i>
		<i>Бульвар, 7/213</i>
<i>Тимків Теодозій</i>	1926	<i>Золочів, Княже</i>
<i>Яцимірська Марія</i>	1955	<i>Львів, Довженка, 9/53</i>

СТАНИЦЯ ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

<i>Малкош Волод. (Голова)</i>	1924	<i>Ів. Франківськ, Микинецька, 2/2</i>
<i>Гаврилко Михайло</i>	1922	<i>Ів. Франківськ, Набережна, 4</i>
<i>Геруля Василь</i>	1925	<i>Ів. Франківськ, Коновальця, 146/11</i>
<i>Ільків Володимир</i>	1926	<i>Рогатин, Конюшків</i>
<i>Мамчур Іван</i>	1925	<i>Ів. Франківськ, Бандери, 12/30</i>
<i>Марусяк Дмитро</i>	1925	<i>Коломия, Ліски</i>
<i>Міновський Кузьма</i>	1920	<i>Коломия, Мазепи, 285</i>
<i>Радловський Роман</i>	1924	<i>Ів. Франківськ, Шевченка, 87/20</i>

<i>Рудий Роман</i>	1923	<i>Калуш, Будівельна, 20/4</i>
<i>Стернюк Андрій</i>	1917	<i>Гв. Франківськ, Лермонтова, 6/2</i>

СТАНИЦЯ ТЕРНОПІЛЬ

<i>Стасів Богдан</i>	1924	<i>Тернопіль, С.Бандери, 92/62</i>
<i>Аксенчук Зенон</i>	1925	<i>Чортків, Незалежності, 3</i>
<i>Баландюк Мирослав</i>	1925	<i>Вінниця, Юності, 75/ 72</i>
<i>Плечан Денис</i>	1924	<i>Чортків, Будівельна</i>
<i>Тарас Михайло</i>	1924	<i>Тернопіль, С.Бандери, 84/ 89</i>

Перший раз після довгого застою за “залізною завісою” ми виїхали за межі України. Їдучи територією Угорщини та Австрії, ми побачили різку зміну пейзажу: добротні автодороги, чисті придорожні смуги, облагороджені місця відпочинку. До Фельдбаху ми прибули близько 22⁰⁰ год. Відтак до ресторану, власником котрого був наш побратим-ветеран 1 УД УНА Світлик Олександр з дружиною Улею. Вони гостинно прийняли нас і розвезли по місцях тимчасового перебування. Мене в групі 6-и осіб розмістили в жіночому монастирі. Вночі не бачили ми краси міста. Зранку побачили велич тої забудови: овочевий сад з клумбами, з’єднаними між собою доріжками із бетонних плиток. Сам будинок побудований на схилі гори, утворюючи з одного боку одноповерховий, а з другого двоповерховий корпус. Доцільність у всьому вразила мене. В більшості будинки накриті черепицею, а азбофанерних покрівель ніде не бачив. У селах, де б селянське господарство не знаходилося, до кожного обійстя прокладена добротна дорога, на кожному селянському будинку закріплена сателітарна телевізійна антена. В Австрії із усіх країн Європи найдорожчі харчові продукти. Але я не думаю, що усі монахині так харчуються, як годували нас. Напевно, наші побратими із Німеччини та Австрії постаралися на таке харчування. В монастирі ми снідали й вечеряли. Черниці готували “шведський стіл”, на котрому чого тіль-

ки не було – м'ясні вироби, молочні, овочеві, всеможливі напої (крім алкогольних) соки, мед, кондитерські вироби... Для нас то було більше як дивно, порівнюючи наші можливості в Україні, але факт є фактом.

Для забезпечення наших духовних потреб із Відня приїхав (колишній наш земляк, а нині настоятель церкви св. Варвари у Відні) о. Олександр Дзерович, який у 1939 р. прибув до Відня провідати свого дідуся Дідушицького, там його застала війна, і він вимушено лишився на постійно.

Найперше, наступного дня, наша група взяла участь разом з австрійською військовою частиною в покладанні вінків, (який нам побратими вручили) на братській могилі австрійських вояків у с. Поппендорф, де нас австрійці вітали як героїв. Вернувшись до Фельдбаху, українські ветерани зібралися в мерії на зустріч з головою міста, котрий зробив короткий екскурс в історію боротьби нашої дивізії та привітав нас з приїздом до Фельдбаху. Від дивізійників виступили Б.Шарко та Л.Войташ. Було вино, були тости, побажання, знайомства з побратимами із діаспори. Зустріч пройшла жваво. Там я знову зустрівся з моїм побратимом Любомиром Галугою, який прибув зі своїм швагром Петром Лецишиним із далеких США.

Побратими наші, аби нас здивувати, вирішили у вечірний час повезти в гори, в якийсь “Гастгауз”, показати з того місця краєвид околиць Фельдбаху. Можливо, справді поїздка повинна була нас вразити, але, поки ми збиралися настала ніч. У самому “Гастгаузі” панувала простота – замість окремих стільців – лави, столи простої роботи, притемнене освітлення. Там справді людина почувала себе розкутою, вільною. Пили пиво, вино, наливане просто із бочок. До містечка було далеко, нікому не заважали, тож можна було “розслабитися”. Але мені було не до того: трохи скучнувало... І не я один був таким невеселим – нас було багато, котрі мовчки споглядали

забави наших побратимів. Правда, господарі звернули на нас увагу і “підкинули” нам трохи грошей на “дрібні видатки”, ми якоюсь мірою “наздогнали” наших друзів. Шкода тільки, що краси природи не змогли побачити...

Наступні дні були заповнені поїздками по довколишніх селах, де відвідали захоронення, пам’ятники, каплички чи цвинтарі наших побратимів. Як бачимо з фотографій, кожен пам’ятник є витвором мистецтва. І все це завдячуємо нашим друзям з діаспори, які мистецьки втілили в матеріалі свої задуми для майбутніх поколінь. Під час Богослужінь до нас долучалося багато селян та дітей із шкіл, щоб разом пом’янути тих, які спочивають у могилах. В якомусь селі (вже не пам’ятаю) побачили ми цвинтар радянських воїнів. Та ми не пройшли мимо нього, а також відправили панахиду й помолились за спокій їхніх душ, тим більше, що на хрестах бачили багато українських прізвищ. І вони також хотіли жити, але молох війни забрав їх на той світ. Усі цвинтарі та пам’ятники були акуратно доглянуті та чисто прибрані. За деякими могилами опікувалися школярі, і надалі також обіцяли опікуватись.

До Граца ми їхали автобаном, який іде з Югославії на Зальцбург та Мюнхен. Чудова дорога, мрія усіх “далекобійників”! На ній можна випробовувати усі технічні дані свого механічного коня, але мені видалася вона скучною: мчишся на максимальній швидкості без будь-яких поворотів, а вони бувають тільки справа і то тільки у великих населених пунктах і роз’їздах. До Граца приїхали, щоб відправити панахиду і помолитись за упокій багатостраждальних наших дідів і прадідів, які загинули мученицькою смертю в таборі Талергоф у 1914 р. Їх загинуло 1767 чоловік. На цьому місці є збудована капличка, в стіні котрої є вмонтована таблиця з анотацією про захоронених.

Там же, в Граці, є братська могила, в котрій спочило 500 дівчат, які під час Другої світової війни працювали

на пороховому заводі, який правдоподібно, під час одного із нальотів ворожих літаків був розбомблений; там вони усі й загинули.

Основні траурні заходи проводились біля пам'ятника полеглим воякам 1 УД УНА в Фельдбаху коло меморіальної церкви, на стінах якої викарбовані прізвиська воїнів, що загинули під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Там же вмонтована пам'ятна дошка на честь полеглим воякам дивізії. На площі зібралися делегації ветеранів з України та усієї діаспори, а також австрійські ветерани війни, та мер міста Фельдбаха. Біля пам'ятника завмерла почесна варта австрійських вояків та колишніх з 1-ї УД УНА. Під час покладання вінків грав військовий оркестр траурні мелодії та прогримів гарматний салют. Були промови – говорив мер міста Фельдбаха та наш побратим Мирослав Малецький, перекладав із німецької на українську й навпаки, також наш побратим, громадянин Німеччини Петро Кіщук. В жалобних урочистостях брав участь військовий аташе українського посольства у Відні.

Увечері, в залі військової частини, відбувся прощальний вечір. Австрійські військовики показали нам, колишнім воїнам, свої казарми й умови перебування в них. Також були виступи, промови, нагородження медалями, пам'ятними значками. Розуміється, була вечеря та вино. За весь час нашого перебування у Фельдбаху на мерії майорів наш синьо-жовтий прапор.

Перебуваючи в Австрії, у Фельдбаху, і не тільки, з боку австрійців відчували ми щирість, доброзичливість і шану. В місті, куди не глянеш, усюди порядок, акуратність та доцільність. Дороги, придорожні смуги, забудова заслуговують найвищої похвали.

Дні минали швидко, думав, що усі питання вирішу в суботу, а коли вона настала, то виявилось, що за долари в магазинах нічого купити не можна було, а поміняти на шилінги не міг, бо банки і кантори в суботу не працювали.

Слід відзначити, що в 1971 р., коли побратими із діаспори приступили до впорядкування могил загиблих однополчан 1 УД УНА, то Міністерство зовнішніх справ Радянського Союзу вимагало від уряду Австрії заборонити українцям це робити. Активну підтримку проти радянської експансії проявив тоді голова австрійської ветеранської організації, колишній майор парашутної дивізії С. Маврер. Коштів на впорядкування могил не вистачало, тому ветерани 1 УД УНА в екзилі випустили листівки, котрими нагороджували тих, котрі внесли свій посильний дар на побудову й охорону воєнних могил. Австрійський уряд поставився з розумінням і виділив для цієї цілі достойні місця, а австрійський “Чорний хрест” провів пошукові роботи і перезахоронив останки наших побратимів, які загинули на території Австрії у Другій світовій війні. Мимо заперечень радянської влади австрійський уряд не піддавався вимогам, могили впорядкували й освятили їх того ж року. Відтоді щорічно побратими із діаспори приїздять на могили своїх друзів, щоб згадати минуле і помолитися за упокій їхніх душ.

Повернувшись із далекої дороги, втомлений, але сповнений вражень від побаченого, включився знову в повсякденну роботу. Знову зустрічі, збори, поїздки у східні області України, і кожен раз повертався додому в порожнє приміщення. Самотність мучила мене. Творити нову сім’ю чи заводити нових приятелів було пізно, а ті, з котрими ділив і радість і горе, – хто виїхав у інші місцевості до своїх дітей, до родини, інші же, пройшовши тяжку земну дорогу життя, відійшли у потойбічний світ, і я залишився сам.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЛЬВОВА

Мене завжди вабив Львів, місто моєї юності, звідки мене забрали насильно, і протягом десятиліть не дозволяли до нього повернутися. І ось тепер, коли настала незалежна Україна, такий час з'явився. Тепер зможу бути ближче до своєї родини, своїх сестер, які проживають зі своїми сім'ями, біля котроїсь із них зможу дістати притулок щирий. А ще у Львові проживали товариші й товаришки із юних гімназійних часів, з котрими зможу нав'язати приятельські стосунки. Так я і зробив. У 1998 р. через оголошення в газеті підібрав таке ж 2-х кімнатне помешкання, яке мав у Івано-Франківську, але на першому поверсі. Це кутова секція, обмежена з усіх боків капітальними стінами; житло, про яке я мріяв за часів Радянського Союзу, тихе і затишне, де можна було б спокійно слухати "Свободу" або "Голос Америки", а то доводилося ті передачі слухати на ліжку під ковдрою. Звичайно, сьогодні інші часи, необхідність у такій конспірації відпала, а я тепер терплю від запахів підвалу й холоду. Я про це здогадувався, бо сам будівельник, але мій братанок В. Мамчур, який тоді очолював будівельну дільницю, захопив мене до обміну, пообіцяв зробити відповідний ремонт. Може так і сталось би, але в наступному році після мого переселення, невмолима хвороба серця забрала його із цього світу назавжди. І я зі своїми нездійсненими мріями zostався наодинці по сьогоднішній день.

Але життя продовжувалося. Розшукав товаришів і товаришок, відновив з ними приятельські відносини і вже навесні 1999 р. у мене в помешканні на першу зустріч після 55-и річної розлуки зійшлися ті, котрим Господь Бог дарував ще життя, і які проживали у Львові. Порізному склалися долі всіх нас, але в одному ми були єдині: за будь-яких життєвих умов бути корисним родині й суспільству. Ось які досягнення в житті здобув кож-

ний із нас: Ірина Боднар-Волощук, офтальмолог, завіду-юча обласним відділом офтальмології, Марійка Харчен-ко-Сидор, фармацевт, завідувача аптекою, Олександра Ка-спрук-Комаринець, філолог, викладач української мови та літератури у середніх школах, Оксана Мельничук-Ски-бак, провідний лікар Обласної лікарні, Ігор Волощак, кан-дидат наук, викладач в Інституті друкарства, Любомир Кунинець – інженер будівельник, Богдан Ковалів – лі-кар, доктор медичних наук, професор і Роман Манастир-ський, також лікар, доктор медичних наук, професор. Зу-стріч була дуже цікавою. Згадали свої юнацькі літа, на-ших викладачів (професорів) згадали тих, які вимушені були як політичні емігранти тинятися по всьому світу, але й там вони продовжили навчання, осягнути відпові-дні життєві висоти. Кожний із нас розповів про своє не із легких життя. І я їм (в доброму розумінні цього слова) “заздрив”. Їм було тяжко, вони також були переслідува-ні владою, але жили в Україні, серед свого народу, зуміли зберегти себе й жити повноцінним сімейним життям. Я не нарікав, не скаржився на свою злу мачуху-долю, бо я не один такий знедолений, – сотні тисяч молодих людей пройшли подібний тернистий шлях. Комусь потрібно було нести нелегкий хрест. Однак недовго ми раділи нашою зустріччю, нашим минулим. Найперше на той світ, де нема ні горя, ні печалі, відійшов Любомир Кунинець, за ним Марійка Харченко-Сидор, Ірина Боднар-Волощук, Оксана Мельничук-Скибак, Ігор Волощак. І я знову за-лишився самотнім.

СТВОРЕННЯ ПАМ’ЯТНИКА ГЕРОЯМ

Самотність, постійні спогади з минулого та невеселе майбутнє іноді викликали пекучі сльози. Нервова сис-тема вкрай знищена, але жити хочеться, а раз так, тоді

треба працювати. Під час першої зустрічі з товаришками Леся Каспрук-Комаринець подарувала мені свою книжку “Життя – мить”, прочитавши котру, я вирішив узяти в руки перо. Звичайно, я не можу зрівнятися з Лесею, вона ще в гімназії виявляла ознаки письменницького хисту, а потім закінчила філологічний факультет Львівського Університету, усю свою діяльність присвятила викладанню української мови й літератури, а з 1991 року – видавництву книг про свого чоловіка – проф. Теофіля Комаринця, а я технічний працівник, інженер. Але не “святі горшки ліплять”, отже, вирішив свою мрію втілити в життя. Написав історію свого села Рокитного, де пройшло моє дитинство, де почав формуватися мій характер, і перед котрим я став боржником, бо ніхто ще не виявив бажання написати правду про нього. Тому я, маючи ще трохи здоров’я і багато вільного часу, відважився приступити до праці. Не уявляю собі її обсягу, але думав, що буде легше. Отже, вирішив написати історико-етнографічний нарис про рідне село.

На околиці мого села, в дебрах Розточанських лісів, під час німецької окупації України була створена бойова сотня “Глухого”, стрільці котрої були мало вишколені, слабо озброєні, але глибоко-патріотичні, у більшості члени ОУН. Користувалися тільки тією зброєю, котру здобули в боях, спочатку з німецькими, а потім з більшовицькими окупантами. Сотня не мала постійного місця перебування, мусила рейдувати лісами Яворівщини, знаходячи притулок і харчі тільки в селян, котрих вона захищала від окупаційного терору.

Навесні, 10 березня 1945 р., в час перебування однієї чоти сотні на хуторі Зельмана-Мариновича, в результаті зради, зав’язався бій з більшовицькими гарнізонами, під час котрого загинуло 13-ро повстанців. Скільки загинуло чекістів, невідомо, бо після того гарнізон убитих повстанців покинув, лише забрав своїх убитих та поранених і відступив. Вночі, тайкома селяни привезли убитих на сільсь-

кий цвинтар, викопали яму і по-християнськи (але без домовин) похоронили усіх в Братській могилі, поставивши березовий хрест з написом “Вічна вам слава”. Оскільки у світі вічного нічого нема, минулися і більшовицькі часи. З настанням незалежної України друзі загиблих трохи підправили жалюгідний стан могили, поставили металевий хрест з написом “Борцям за волю України”, а на табличці вказали лишень їхні псевда, що явно недостатньо, у них же була рідня, мали вони імена й прізвища.

В розмові із селянами, очевидцями подій, які відбувалися в селі, я міг дізнатися, що “той” був убитим, “цей” арештований, а “ці” – вивезені у сибірські краї. Тяжко було оцінити масштаби репресій. Оскільки я, якщо б був в цей час у селі, також міг бути разом у цій могилі, то вирішив описати їх героїчний чин в історико-етнографічному нарисі під назвою “Королівське село Рокитно”. Переглянув і отримав усі доступні мені архівні матеріали, що стосуються минулого села, а події часів більшовицької окупації отримав від старших людей, які були свідками, а навіть учасниками цих подій. Особливо в моїх пошуках відзначився селянин з доброю пам’яттю Степан Колівошка. В результаті тих досліджень виявилось, що за період з 1939 по 1955 рр. в селі було убито 50 осіб, арештовані та суджені на різні терміни покарання 65 осіб, вивезені в Сибір із родинами 101 особа, 25 осіб загинуло трагічно. 15 осіб – на німецько-більшовицькому фронті. Тобто із 1000 осіб, які в цей час проживали в селі, 253 були в той чи інший спосіб репресовані. Цю книжечку я присвятив “Борцям за волю України”.

Не гайнучи часу, вирішив, що колишні повстанці-герої, які виконали перший пункт Декалогу Націоналіста – “Здобудеш українську державу або згинеш в боротьбі за неї” – заслуговують на кращий пам’ятник, на котрому мають бути їхні прізвища й імена. Довго я розшукував людей, які могли б пролити світло на повстанців, що там загинули. Обійшов усі села, які розта-

шовані довкруги Львова, бо сотня була сформована із місцевих парубків. Зустрічався з літніми людьми, моїми ровесниками, і старшими від мене, питав, чи не знають вони таких людей, які тоді-то загинули в бою. Кропівка то була праця: за 50-ти літній період часу багато людей повмирало, а хто ще залишився вже не пам'ятає. І так від села до села, із двору в двір дійшов я аж до с.Мшана. Отут я отримав розв'язку: майже всі хлопці були виходцями із Мшани. Із 13-ти невідомих повстанців 9-тьом я повернув імена й прізвища.

З чогось треба було починати. Проекту не було, тому звернувся я до архітектора, котрий у сучасній, модерній формі зробив ескіз, але він мені не сподобався, тим більше, що виконання було складним. Тоді я сам розробив проект на зразок пам'ятника Січовим Стрільцям, котрий я бачив у Тернополі на міському цвинтарі (ще до його знесення більшовиками). Погодив його зі зацікавленими людьми і почав шукати серед майстерень з виготовлення надгробних пам'ятників добродіїв. Обійшов чи не усі майстерні Львова, хотів зробити все із мармурової крихти (аби дешевше), але і на такий варіант ніхто не погоджувався. Розчарований “добродійством”, вже хотів припинити пошуки, як один приятель підказав, що на вулиці Шевченка нещодавно відкрили майстерню, сходи туди. І мені пощастило (Боже провидіння, чи збіг обставин). Під час розмови з директором цієї майстерні – фірми “Лівша” п. О. Субчуком справа також ішла до відмови, як до нашої розмови долучилася, яка досі стояла осторонь і тільки слухала, молода жінка. Це була п. Оксана Іванова, директор рекламної фірми заводу з видобутку і обробки чорного граніту в Кюростишеві, де власником є п. О. Лук'янчук. Пані Оксана пояснила, що у Львові є філія Кюростишівського заводу, глянувши на проект, сказала, що його забере з собою, переговорить із власником фірми ЛІВІС п.Лук'янчуком і через тиждень повідомить мене про результат.

На початку березня п.Оксана повідомила, що моє замовлення прийняте і, як ми вже домовилися, буде виконане до дня св. Покрови. “Готуйте під нього фундамент”. Я зрадів, моя праця не йде на марне. Пані Оксана народилася і виросла в Луганську, була добре ознайоmlена з визвольним рухом в Галичині, схвалила його, тим самим перекреслює “твердження” про протистояння між Заходом і Сходом.

Будувати фундамент взялися громадою організовано.

Але найбільший внесок у побудову пам’ятника на Братській могилі вклав І. Голько, інженер, в минулому головний інженер тресту СІЛЬБУД у Львові.

Матеріали на будівництво фундаменту під пам’ятник забезпечив Львівський завод будівельних виробів, де головою ВАТ є Микола Паньків, та фірма АВТОЛЮКС, власником котрої є п. Ігор Чучмай.

Сьогодні на цвинтарі в с.Рокитному стоїть гранітний монумент в пам’ять про геройські вчинки повстанців, які віддали своє життя за волю України. Над ним майорять два прапори – національний синьо-жовтий та повстанський червоно-чорний.

Ще підлітком брав я участь у зведенні громадою могили з хрестом на вершині, присвячений проголошенню “Відновлення Незалежності України у червні 1941 р.” За часів більшовицької окупації Галичини цю могилу було знесено, і тому тепер для відновлення історичної справедливості я зробив проект. Втілити його погодився підприємець, мешканець нашого села, інженер Віталій Свенціцький, освячення його призначили на 30 червня 2009 р.

Крім того, в кожному селі Галичини, як також в моєму селі Рокитному, поряд з дорогою стоять хрести, поставлені нашими дідами чи прадідами в честь якоїсь важливої для села події. З часом пам’ять про це затерлася і тепер хрест стоїть як символ християнства, тому я постановив на кожному із них прикріпити таблички

з відповідною анотацією про встановлення. А це також частка історії. Вірю, що, крім мене, знайдеться ще багато людей, які своєю працею, своєю творчістю збагатять духовно збіднілі наші села, бо усі ми, в якомусь поколінні, є вихідцями із села...

Це щира сповідь одного із тих, який разом зі своїми друзями, гімназистами-добровольцями вступили в українську дивізію “Галичина”, отримавши висококваліфікований вишкіл, тогочасну зброю і мріяли повторити чин наших славних УССів. Але не судилося... Після розпаду Німеччини наша школа опинилася на її території і я міг піти разом з друзями на Захід, але, будучи членом ОУН, присягав на вірність боротьбі, не посмів ламати присягу і з ОУНівцем Юліяном Волянським, попрощавшись з друзями, пішов у протилежний бік, в Україну. Я став працювати у підпіллі, а Юлько, родом із Тернополя, пішов в УПА, і в одному із боїв загинув. Сповнив Першу заповідь Декалогу Націоналіста “Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї”. А я, працюючи у підпіллі, був арештований, засуджений і на довгі роки запроторений в табори праці, де був позбавлений усіх людських прав, а навіть після відбуття покарання, не почував себе вільною людиною, був завжди під пильним оком чекістів та їх прислужників. Наді мною тяжіла пляма минулого, про що мені постійно нагадували.

Тепер, на схилі своїх літ, маючи ще добру пам’ять, для майбутніх поколінь, вирішив описати давноминуле своє життя. Відтоді пройшло вже чимало часу, поступово затираються постійні образи кривдників, і в мені затухає до них ненависть. Намагаюся дотримуватись Божої молитви, в якій ми просимо “простити нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим...”

ОЛЬГА МАМЧУР-БОРАЧОК ТА ЇЇ РОДИНА

(Короткий біографічний нарис)

Сім'я Борачків походить із старовинної селянської родини, яка з роду в рід проживала в мальовничому куточку Поділля, над рікою Серет, що у своєму руслі утворила ряд більших чи менших озер та заплав і несе свої води в Дністер.

Село Івачів Горішній розташоване в 2-х км від автостради Тернопіль-Заложці-Броди і в 15-ти км від обласного центру Тернопіль. Всі загосподарювання села містяться на південному схилі тераси, на рівнинній частині котрої – родючі чорноземні поля. В селі віддавна був будинок “Просвіти”, школа, кооператив. На поч. 30-их рр. ХХ ст. постала кам'яна церква греко-католицької громади.

Батько Ольги Володимир Борачок успадкував господарку від свого батька Миколи. У його сім'ї було троє дітей. Дочка Ганна, досягнувши повноліття, подалася до Львова, де створивши свою сім'ю, більше не поверталася додому. Син, отримавши педагогічну освіту, працював і жив у м. Бродах. В роді Борачків були священники ГКЦ, а також маляр Северин, який осягнув світову славу. Студіював у Краківській Академії мистецтв, а після закінчення її працював у Парижі, Мюнхені. Після Другої світової війни виїхав у США. Будучи в Європі, в міжвоєнний час, приїздив до своєї родини у мальовничий куток над Серетом. Помер у Річмонді (штат Вірджінія) 8 липня 1975 р.

...Отже, Володимир, повернувшись із Галицької Армії, де брав участь у визвольних змаганнях, успадкував батьківське майно й одружився.

У важких післявоєнних умовах почалася самостійна праця молодого подружжя. Потяглися монотонні дні тяжкої селянської праці. Появилися діти, Ольга (1922 р.), Софія (1924 р.), Северин (1926 р.) (так назвали його на

честь стрийка), і нарешті Микола (1928 р.) (теж названий на пам'ять про діда). Сім'я стала чималою, треба було дати всьому раду. Отже, праця, праця і праця.

На початку 30-их років 20-го століття в Івачеві Горішньому, як і по всій Галичині, по селах серед свідомого населення почав зароджуватися патріотичний рух: створювалися кооперативи, філії Маслосоюзу, Центросоюзу, різні громадські об'єднання, що сприяло витісненню із села жидів-лихварів, які тримали корчми, де селянин пропивав і той мізер, який у нього був. Молоді люди патріотичної орієнтації кинули клич: "Свій до свого по своє".

У читальні "Просвіти" гуртувалася молодь та свідоміша частина селянства. Створювалися драматичні гуртки, гуртки ведення сільського господарства, історичні гуртки, де люди дізнавалися про своє історичне минуле, усвідомлювали мету життя. Гуртками керували вчителі, священники, студенти. Свідоміші селяни організували акціонерне товариство, щоб викупити у поляків і жидів млини, олійні та інші підприємства для переробки сільсько-господарської продукції, переобладнати їх передовою технологією і працювати на користь свого народу.

Одним із таких перших акціонерів у своєму селі в 1936 р. став Володимир Борачок. Повірив добрій справі, продав половину майна і вніс у товариство свій "пай". Будучи членом товариства і співвласником придбаного в Івачеві Горішньому млина, став на ньому й працювати.

Селяни радо користувалися послугами своїх людей, бо знали, що їх не обдурять. У Володимира справи пішли добре, з'явилася можливість краще жити, дітей послати в школу, дати їм відповідну освіту та фахові знання, а також купити для родини нову хату.

Селяни дивилися на життя практично. Жінці потрібно було дати знання такі, за допомогою котких вона могла б стати справжньою господинею в домі. Тому найстаршу доньку Ольгу Володимир послав у сільськогосподарську школу в Шибаліні, біля Бережан. Фінансово

СССР

Форма А

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

АЕ / Р.

СПРАВКА № 008323

Стенной
Иван Иван
И. Ф. Февраль 1925 г.

Выдана гражданину(це) Борзек
Виктор Владимирович

год рождения 1925 национальность украинка з. в. в. в.
уроженцу(це) с. Ивано-Лукино, В-Глуша-
гетского у. Тернопольской обл. в том, что он(она)

содержался(ась) в местах заключения МВД с 3. Июля 1925 г.
по И. Февраль 1954 г., откуда освобожден(а)
по амнистии срока наказания
и примененным законом, пра-
вительством Украины

Следует к месту жительства _____
(город, село,
район, область)

В. И. Битинский
(подпись)
И. П. [Signature]
(подпись)

підтримував заклад Владика Кири А. Шептицький. Сина Северина батько влаштував у Тернопільську гімназію.

Улюблена праця, достаток, заслужена шана серед односельців (був членом управи “Просвіти”), діти здорові й активні в громадському житті – Ольга, Софія та Северин були членами драматичного гуртка. Усе це створювало мир, злагоду й у кінцевому результаті – родинне щастя. В домі збиралися інтелігенти, котрих привозив зі собою стрийко Северин, щоб відпочити над рікою Серет, порибалити та набратися вражень для творчої праці.

Ідилію, умовно спокійного життя порушили воєнні дії Другої світової війни, а жорстокі знущання над мирним населенням червоних та брунатних окупантів спонукали до того, щоб стати в ряди борців за волю України. Діти родини Борачків стають членами забороненої окупантами організації ОУН. Старша дочка Ольга вступила в її ряди в 1942 р., прибравши псевдо “Калина”, й почала працювати в провіді станиці секретар-друкаркою, де готувала підпільні документи, – роз’яснення, відозви тощо. Закінчила підпільну школу медичних сестер, була готовою йти в ряди УПА, а поки сотня не була ще сформована, працювала зв’язковою між підпіллям Тернопільщини та Волині. Одного разу, вже після “визволення” Галичини більшовиками, під час повернення із чергового зв’язку з Волинню, в селі Дубівцях, що на Тернопільщині, в січні 1945 р. була затримана органами НКВС і арештована. Слідство й суд відбувалися в м. Чорткові. У березні 1945 р. якась сотня УПА вчинила напад на тюрму, з метою визволення в’язнів. Акція не вдалася, після чого слідчі озвіріло “вибивали” зізнання від своїх жертв. Тоді-то на підставі свідчень Кирила Борового (родом із Житомирщини, який після окупації Галичини німцями залишився на окупованій території, фіксував поведінку місцевого населення і під час другого приходу більшовиків став “живим доказом” арештованим). За ст. ст. 54-1а, 54г-11 Ольга була засуджена на 10 р. табо-

Прокуратура України
 ПРОКУРАТУРА
 Тернопільської області
 282000, м. Тернопіль,
 вул. Листопадава, 4

 Гр. _____

69

« 21 » 02 1993 р. № 13/622-93-2692

ДОВІДКА ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ

Гр. БОРОЧЕК Ольга Володимирівна
 Рік і місце народження 1922 р., с. Іллячів Гортинія Тернопільського р-ну
 Місце проживання до арешту с. Іллячів Гортинія
 Місце роботи та посада до арешту селянин-одноосібник
 Коли та яким органом засуджено (репресовано) 07.07.1945 р. військовим
трибуналом військ НКВС Тернопільської області
 Кваліфікація скоєного та міра покарання з урахуванням змін, які вносились у жиро (несудове рішення) 10 років позбавлення волі в конфіскаційній майна

Арештований (а) 3 січня 1945 р. Звільнений (а) 22 лютого 1956 р.
 Утримувався (лась) в місцях позбавлення волі 11 р. 1 міс. 19 днів.
 Знаходився (лась) на засланні років, місяців, днів.
 На підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року
 гр. Борочек Ольгу Володимирівну реабілітовано.

Старший помічник прокурора
 Тернопільської області
 старший радник юстиції

В. П. ГОРЧЕНЕСЬКИЙ

«Тернопіль», вер. № 2008

рік, 5 р. позбавлення в правах і повною конфіскацією майна. Спецпоїздом, з іншими в'язнями відправили в Сибір. Подорож до Челябінських таборів тривала два тижні. Під час життя в ньому, (вже "на місці" рабської праці, за інкриміновану їй пропаганду проти Радянської влади) засудили вдруге, додавши їй термін, який уже відбула (тобто 2 роки).

Через рік, у 1948 р., як ненадійну перевозять в спецтабори в Кенгір, що в Казахстані, де дівчина пережила ще одну трагедію. У 1954 р. у таборі виник страйк, який тривав 40 днів. На сороковий день страйку війська НКВС за допомогою танків та літака-коректора, придушили спротив, закатувавши при цьому біля 500 в'яз-

нів. У страйку Ольга, як медична сестра, брала активну участь, допомагаючи пораненим. Її звільнили вже майже перед ліквідацією Кенгірського табору – 22 лютого 1956 р., добровільно залишилась в Кенгірі.

Софія, хоча не була членом, ОУН, але будучи національно свідомою (як і уся сім'я, не стояла осторонь загальних подій), брала активну участь у багатьох акціях, які виконувала молодь села. Восени 1944 р., під час однієї із бойових акцій, трагічно загинула. Похоронили Софію в (правдоподібно) родинному гробівці рідного села.

Третя дитина Володимира Борачка – син Северин, навчаючись у Тернопільській гімназії, вступив у юнацтво ОУН, отримав практичний досвід революційної праці й у 1943 р. стає членом ОУН з більшим обсягом праці та відповідальності. Під час другої більшовицької окупації Галичини пішов у підпілля і під псевдом “Кит” очолив пост Глибочівського районного референта Служби безпеки. Робота ускладнилася; район великий, всюди мусив побувати, всьому дати раду в той час, коли ворог був на кожному кроці, нерідко й серед своїх. І ось, під час масової облави (“червона мітла”), в котрій брала участь і авіація, цю більшовицьку акцію, в Товтрівських каменеломнях був скошений кулеметним вогнем із літака. Це сталося 17 травня 1945 р. Там і спочиває вічним сном.

Четверта дитина, син Микола, наймолодший від усіх, який виховався на патріотичних вчинках своїх старших сестер та брата, не міг бути іншим. Всякими засобами старався бути корисним, але через свій вік, його не допускали до більш важливих “справ”. Під час одного із рейдів сотні УПА “Чорного” із Рогатинських лісів на Тернопільщину, в грудні 1944 р., Микола пішов із дому і вступив у цю сотню, прийнявши псевдо “Луч”.

Вишкіл для Миколи-”Луча” був недовгим, бо сотня перебувала в рейді. Тож уже вкінці грудня 1944 р. в с. Лозовій на Тернопільщині вступає в бій з переважаю-

чим противником. Бій був спровокований тим, що в той час через станцію Лозову перевозили депортованих селян, і сотня “Чорного” мала намір визволити їх. Але... зазнала поразки, багато потрапило в полон. Микола-”Луч” як малодосвідчений стрілець потрапив до рук противника. Почалося слідство, знуцання, і, щоб не пошкодити батькам, Микола-”Луч” прибирає чуже прізвище та ім’я і стає Ярославом Ярмовичем, за цим прізвищем його судили, і з ним він прожив до кінця свого життя. Суд на підставі ст. ст. 54-1а, 54-11 засудив Ярослава Ярмовича на 20 р. каторжних робіт з подальшим позбавленням прав на 5 років. Після цілої низки пересильних тюрм, привезли його в Норильський табір. Вже під час “покарання” радянська феміда знайшла у слідстві помилку, переглянула усю його кримінальну справу й зменшила покарання до 5-ти років таборів (взяли до уваги його малолітність). Пощастило Ярославу Ярмовичу, але тим “щастям” він не зумів скористатися.

Відбувши покарання, Ярослав Ярмович залишається працювати на Норильському металургійному комбінаті. Оженився на росіянці, з котрою мав сина Володимира. Робив спроби осісти в Україні, але тих труднощів, які їх чекали, дружина не захотіла пережити, тож переїхали на її батьківщину в м. Омськ, де Ярмович і помер в 1980 р. Похований там же.

Одинокий нащадок Борачків виріс у Росії і вихований в душі своєї матері, а Батьківщиною свого батька не цікавиться.

Батька, Володимира Борачка, (як тільки Софія і Северин загинули, а Ольгу заарештували і засудили), в 1945 р., арештували і відправили в армію, у робочий батальйон будувати автодороги, аеродоми, розчищати розвалини зруйнованих війною міст. Режим життя і праця нічим не відрізнялася від системи таборів. Демобілізували Володимира Борачка в 1948 р.

Мати, Олександра Борачок, боячись арешту, усі ці роки поки чоловік знаходився “у війську”, тинялася по чужих рідинах і по можливості допомагала матеріально найстаршій доні – Ользі, бо про сина Миколу не знала нічого аж до 1950 р. Володимир, повернувшись із “війська” на свою напівзруйновану господарку, віднайшов дружину Олександру й наново почали сиротами освоювати свою господарку, а поступивши у колгосп стали жити в країні, “де людина вільно так живе”. На пенсію пішли тоді, коли колгоспники почали отримувати пенсію. Це сталося (правдоподібно) в 1962 р. отримавши по 12 крб. кожний, але мати Олександра не покоришувалася тим “дарунком”, бо виснажена фізично і морально помирає на руках дочки Ольги 7 березня 1966 р., проживши 72 р. Батько Володимир пережив дружину на 5 років, помер 31 січня 1971 р.

Поховані обоє в сімейному гробівці в Івачеві Горішньому біля своїх батьків та (правдоподібно) доні Софії.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

Майже сім десятиліть минуло з того часу, коли відлунав останній постріл Другої світової війни. Але насправді він не був останнім для України. Відчайдушний поєдинок українських повстанців з комуністсько-більшовицькою імперією продовжувався – і не лише на територіях визвольних областей, а й у тюрмах, концтаборах сталінських ГУЛАГів і у людських душах. Мені, мимовільному учасникові тодішніх трагедійних подій, довелося бути свідком часто безсилим, безпомічним, а то й нерішучим. У моєму єстві, в моїй долі, немов у краплині води відбито мою власну долю і й судьбу мого народу.

Однак я не претендую на літописця історії, лише – на об'єктивного і безкомпромісного співучасника описаного. Мені випало гірке “щастя”, допивши до початку нового століття, перенести в нього болі страждання своїх ровесників, розповісти про них тим, яким описувані події здаються майже фантастичними.

Все описане мною, – правда і тільки правда! Хто може збагатити її своїми спогадами чи уточненнями, то нехай додасть своє слово.

Одне незаперечне, долі мільйонів людей, понівечених сталінським і гітлерівськими режимами, не пішли в небуття. Вони становлять, хоч і скромну, але незнищенну частку, історії боротьби нашого народу за його найбільшу мрію – за незалежну, соборну українську державу.

ЗМІСТ

<i>Той, хто пам'ятає</i>	
<i>Левко Різник</i>	5
Юнацькі дні	10
Проголошення відновлення незалежності України ..	25
Знову в гімназії	27
Навчання в малій семінарії	28
Навчання на філії академічної гімназії	30
Німці в окупаційному Львові	34
Слідами Українських Січових Стрільців	47
Підготовчий табір у Мальті	55
Вояцькі будні в дивізії “Галичина”	64
Пошуки підстаршинської школи	69
Підстаршинська школа в Мельнику	80
Прощання зі школою	89
Терниста дорога додому	92
ПФТ (провірно-фільтраційний табір)	102
Досягнення мети	107
У підпіллі	112
Арешт	126
Тюрма на Лонцького	131
“Судіть мене, судді мої...”	141
Пересильна тюрма	149
“Прощайте ви, рідні села...”	154
Табори Медвеж'єгорська	159

Табірне чистилище – карантин	162
Медвеж’єгорський табір праці	168
Повенецький табір	178
Табір на Пергубі	183
Відрядження бригади на вантаження лісу	189
Етап в Україну	196
Вдруге на Лонцького	200
У “Бригідках”	214
Спецтабір Кенгір – Карантин	219
Кенгірський табір праці	223
Повстання	248
Довгоочікувана воля!	275
Заслання	280
У пошуках праці	283
Я у своїй хаті	287
КДБ працює	293
Відвідини батька	295
Будні скитальця	299
Поїздка в Україну	301
І знову будні	306
Повернення в Україну	311
Туристична поїздка по Україні	323
Знову будні	329
Моя самотність	331
Нова ера України	338
Повернення до Львова	350
Створення пам’ятника героям	351
Ольга Мамчур-Борачок та її родина	357
<i>Замість епілога</i>	365

Іван МАМЧУР

**НАС ДОЛЯ
СВІТАМИ ВОДИЛА**

*СТОРИНКИ
ПЕРЕЖИТОГО*

Головний редактор
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

Літературний редактор
Левко РІЗНИК

Проект обкладинки
Федір ЛУКАВИЙ

Художньо-технічний редактор
Федір ЛУКАВИЙ

Комп'ютерна верстка
Ольги КУЗЬМИЧ

Підписано до друку 25.06.2009. Формат 60x84/16.
Папір офс. Офс. друк. Гарнітура SchoolBook.
Зам.